

Geografia

2

Podręcznik dla
branżowej szkoły I stopnia

ODPERON
Wydawnictwo z pasją

Geografia

Podręcznik dla
branżowej szkoły I stopnia

dla

absolwentów ośmioletniej szkoły podstawowej

2

Sławomir Kurek

 OPERON
Edukacja jest podróżą

2024

Projekt okładki: Paweł Kwacz

Redaktorzy prowadzący: Izabela Kulaszewicz, Magdalena Ostrowska-Dołęgowska

Redakcja językowa: Marlena Dobrowolska

Redakcja graficzna i skład: Zespół

Fotoedycja: Marta Jasińska

Korekta techniczna: Eliza Perkowska

Zdjęcia: Poznański Informator Kulturalny/www.kulturapoznan.pl, agsaz/Shutterstock, Alexandros Michailidis/Shutterstock, Axel Fischer/Shutterstock, Bashigo/Shutterstock, Benny Marty/Shutterstock, CHARTGRAPHIC/Shutterstock, Chris worldwide/Shutterstock, EQRoy/Shutterstock, LongJon/Shutterstock, Michael Vi/Shutterstock, Nahlik/Shutterstock, Osugi/Shutterstock, rblfmr/Shutterstock, Santos Akhilele Aburime/Shutterstock, S-F/Shutterstock, svc/Shutterstock, Shutterstock, Thinglass/Shutterstock

Opracowanie map i infografik: Katarzyna Gostępska, Roman Osiński

OPERON Sp. z o.o. oświadcza, że z należytą starannością podjął wszelkie działania zmierzające do powiadomienia podmiotów majątkowych praw autorskich do utworów słownych i fotograficznych wykorzystanych w podręczniku o zamiarze ich publikacji celem uzyskania od twórców lub ich następców prawnych wymaganej zgody za przysługującym wynagrodzeniem w stosownej wysokości. Osoby, których prawa w sposób niezawiniony przez wydawnictwo zostały naruszone, prosimy o bezpośredni kontakt z wydawcą.

Podręcznik dopuszczony do użytku szkolnego przez ministra właściwego do spraw oświaty i wychowania i wpisany do wykazu podręczników przeznaczonych do kształcenia ogólnego do nauczania biologii na III etapie edukacyjnym – branżowa szkoła I stopnia dla uczniów będących absolwentami ośmioletniej szkoły podstawowej, na podstawie opinii rzeczoznawców: mgr Elżbiety Makos-Makarskiej, dr. Albina Orłowskiego i dr. Wojciecha Kaliszewskiego.

Etap edukacyjny: III

Typ szkoły: branżowa szkoła I stopnia

Rok dopuszczenia: 2020

Numer dopuszczenia: 1110/2/2020

© Copyright by OPERON Sp. z o.o. & Sławomir Kurek

Gdynia 2020

Wszelkie prawa zastrzeżone. Kopiowanie w całości lub we fragmentach bez zgody wydawcy zabronione.

N7238

Wydawca:

OPERON Sp. z o.o.

81-212 Gdynia, ul. Hutnicza 3

tel. centrali 58 679 00 00

e-mail: info@operon.pl

www.operon.pl

ISBN 978-83-66365-73-5

04/24/XIV/S70

Zgodnie z decyzją MEN od września 2024 r. obowiązuje zmieniona, uszczuplona o ok. 20% podstawa programowa. W związku z tym w podręczniku znalazły się stosowne oznaczenia.

Takim symbolem oznaczono treści usunięte z podstawy programowej.

Takim symbolem oznaczono treści, które zostały zmienione. Nauczyciel przedstawi uczniowi zmiany i wyjaśni, czego powinien się nauczyć.

Spis treści

Wstęp

Jak jest zbudowany nasz podręcznik 4

I. Podział polityczny i zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego świata

1. Podział polityczny świata 8
2. Procesy integracji politycznej i gospodarczej na świecie. Unia Europejska..... 16
3. Współczesne konflikty zbrojne 23
4. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego świata 33

II. Zagadnienia demograficzne i społeczne oraz procesy osadnicze na świecie i w Polsce

1. Rozmieszczenie ludności 44
2. Dynamika zaludnienia i ruch naturalny ludności 50
3. Migracje ludności 59
4. Struktura narodowościowa ludności 64
5. Struktura wieku i proces starzenia się ludności 68
6. Struktura wykształcenia ludności 77
7. Urbanizacja 79
8. Czynniki i skutki rozwoju obszarów wiejskich..... 89

III. Współczesne kierunki rozwoju gospodarczego na świecie i w Polsce

1. Rola sektorów gospodarki w rozwoju cywilizacyjnym wybranych państw 98
2. Procesy globalizacji w aspekcie gospodarczym, społecznym i politycznym..... 103
3. Rozwój gospodarczy Polski 109
4. Gospodarka oparta na wiedzy i kształtowanie się społeczeństwa informacyjnego 118
5. Kapitał ludzki 123

IV. Rolnictwo, leśnictwo i rybactwo

1. Przyrodnicze i pozaprzyrodnicze czynniki rozwoju rolnictwa 128
2. Główne uprawy roślinne i chów zwierząt na świecie 135
3. Lesistość i gospodarka leśna 150
4. Rybołówstwo i eksploatacja zasobów morskich 155

V. Przemysł i budownictwo

1. Czynniki lokalizacji przemysłu 162
2. Przemysł tradycyjny i przemysł wysokich technologii 165
3. Procesy deindustrializacji i reindustrializacji 170
4. Rola budownictwa w gospodarce Polski 173
5. Surowce energetyczne na świecie. Produkcja energii elektrycznej i zmiany w strukturze jej zużycia 178

VI. Rola usług we współczesnej gospodarce

1. Zróżnicowanie i znaczenie sektora usług w Polsce i na świecie 194
2. Rodzaje transportu i uwarunkowania ich rozwoju w Polsce 198
3. Rozwój turystyki w Polsce i na świecie 211

Indeks 219

Wstęp

Jak jest zbudowany nasz podręcznik

Podręcznik do geografii dla branżowej szkoły I stopnia został zaprojektowany z uwzględnieniem waszych potrzeb i stylu nauki. Pomoże wam szybko przyswoić niezbędne informacje, skutecznie powtórzyć wiadomości oraz przygotować się do sprawdzianów i kartkówek.

Zanim zaczniecie korzystać z podręcznika, zapoznajcie się z jego budową i przyjrzyjcie się wszystkim jego elementom. Zostały one skonstruowane tak, by ułatwić wam naukę i pomóc w błyskawicznym znalezieniu potrzebnych zagadnień.

1. Podział polityczny świata

Państwo i jego cechy

Gdy patrzymy na mapę polityczną świata, wydaje nam się, że granice państw przedstawione na niej są niezmiennie. **Mapa polityczna** daje nam tylko wrazenie stabilności granic, gdyż podziały polityczne świata stale się zmieniają. Każda mapa polityczna przedstawia sytuację w danym czasie. W analizie takiej mapy ważne jest zrozumienie, w jaki sposób wykształcił się obecny podział polityczny i jakie procesy społeczne, gospodarcze, czy polityczne doprowadziły do jego wytworzenia.

Polityczny podział świata obejmuje **państwa suwerenne** i **terytoria zależne**. Według prawa międzynarodowego warunkiem istnienia państwa jest:

- określone granicami terytorium,
- ludność zamieszkująca to terytorium,
- suwerenną władzę państwową.

Państwa mogą tworzyć enklawy i eksklawy. **Enklawa** to terytorium jednego państwa lub jego część całkowicie otoczona przez terytorium innego państwa. Na świecie tylko trzy państwa tworzą enklawy: San Marino i Watykan, otoczone przez Włochy, oraz Lesotho otoczone przez Republikę Południowej Afryki. **Eksklawa** natomiast to część państwa położona poza jego obszarem na tym samym lądzie. Przykładem może być obwód kaliningradzki odgródzony od Rosji terytorium Litwy, Łotwy i Białorusi. Z kolei eksklawą Stanów Zjednoczonych jest Alaska oddzielona terytorium Kanady.

Stolice państw

Stolicą państwa, czyli siedzibą rządu, parlamentu, siedzibą głowy państwa i placówek dyplomatycznych, jest często jego największe miasto, pełniące funkcję stołeczną od stuleci i będące kolebką danego państwa (np. Londyn, Paryż, Ateny, Rzym). Wiele stolic leży nad morzem, przez co pełni jednocześnie funkcję portów (np. Lizbona, Tokio, Buenos Aires, czytaj: blenos ajres, Montevideo, czytaj: montewideo). Niektóre stolice w strefie międzyzwrotnikowej są położone są na znacznej wysokości (np. La Paz w Boliwii – 3658 m n.p.m., Quito, czytaj: kito, w Ekwadorze – 2850 m n.p.m., Bogota w Kolumbii – 2660 m n.p.m., Addis Abeba w Etiopii – 2400 m n.p.m.).

Państwa, których stolica nie jest największym miastem, to na przykład: Stany Zjednoczone, Kanada, Australia, Indie, Turcja czy Szwajcaria (Bern). W pierw-

Podręcznik zawiera tylko niezbędne wiadomości ujęte w jasno i prosto sformułowanych tematach.

W tekście pojawiają się **wytłuszczenia**. Dzięki nim łatwiej odnajdziecie istotne zagadnienia, pojęcia i nazwy.

Przystępny język publikacji ułatwi wam zrozumienie treści i pozytywnie nastawi was do materiału.

Ikony na marginesach ułatwią
wam odnalezienie definicji oraz
najważniejszych treści do zapamiętania.

Wśród trzech wymienionych krajów lokalizacja stolicy wymagała porównania (w USA – między stanami położonymi w południowym, w Kanadzie – między prowincjami) Toronto i francuskojęzycznym Québec, czyżby Kebab, oraz w Australii między dwoma największymi aglomeracjami Australii – Sydney, czyżby Sydney, a Melbourne, czyżby Melbourne? Dlatego stolica znalazła w niniejszych notatkach, szczególnie w tematyce zapożyczeniowej.

W niektórych księgach stłocze były przenoszone z różnych powodów. W Białym, aby zapisać gospodarstwo młotek i żyło blisko dostępne wrony książę w 1900 przeniesiono stłocze z Białego do Jasnicy (Białka). Na de Jasnicy do nowo zbudowanego miasta - Białki. Po upadku rządu berlińskiego na stłocze sprowadzono w 1940 i kraje wybrano Berlin, choć stłocze Niemiec Zachodnich było Białe. W Krasnowie w 1954 r. przeniesiono stłocze z polskiego na grzech Białe do Krasnowa na policoj Armii (Białki) zmieniła nazwę na Aszkie, a w 2009 r. na Now-Sulita na cześć nieuprzągniętych przysiadła. Inny przykładem jest stłocze w 1901 r. stłocze Niemiec i zachodniemu (Lanc) na Białym.

Tab. 1.1.1. Physikalische Parameter, die für die Stoffeigenschaften einflussreich sind

Państwo	Stolica	Liczba ludności w 2018 r. (w tys.)	Największe miasto	Liczba ludności w 2018 r. (w tys.)
Australia	Canberra	858	Sydney	4 752
Brazylia	Brasília	4 420	Sao Paulo	21 495
Kanada	Ottawa	1 363	Toronto	6 082
Chiny	Pekin	19 618	Guangzhou	20 582
Kazachstan	Nur-Sułtan	1 388	Almaty	1 829
Hiszpania	Madryt	1 687	Sevilla	1 484
Węgry	Wiedeń	1 376	Budapeszt	12 402
Pakistan	Islamabad	1 082	Karaczi	15 488
Indonezja	Dżakarta	922	Surabaja	1 171
Republika Południowej Afryki	Pretoria	1 540	Johannesburg	2 795
Stany Zjednoczone	Waszyngton	5 897	New York	18 819

Journal of Management Education 33(10)

W niektórych państwach funkcje stoliczne są podzielną między dwa, a nawet trzy miasta. W Holandii ich stolicą konstytucyjną jest Amsterdam, natomiast siedzibą rządu, parlamentu i ambasady – Haga. Konstytucyjną stolicą Finlandii i siedzibą parlamentu w Szwecji (Riksdag) jest Sztokholm, natomiast siedzibą rządu jest La Paz. W Republice Południowej Afryki Kapsztad wybrano na stolicę legislacyjną (i siedzibę parlamentu), Pretoria – na siedzibę prezydenta i rządu, natomiast Bloemfontein – na siedzibę sądowniczą.

10. 资料来源：根据《中国统计年鉴》、《中国农村统计年鉴》和《中国人口统计年鉴》整理。

Pytania i polecenia przećwiczycie w toku lekcji lub wykorzystacie do nauki w domu lub przed kartkówką czy sprawdzianem.

Pamiętajcie, że wszystkie zadania
pisemne możecie wykonać tylko
w zeszycie.

4. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego świata

Mierniki rozwoju społeczno-gospodarczego państw świata

Paźnik rozwoju społeczno-gospodarczego świata można znaleźć za pomocą różnych wyszukiwarek. Wpisz i kliknij tutaj

Produkt Krajowy Brutto (PKB) – miernik poziomu rozwoju ekonomicznego przedstawiający wartość ogółu dóbr i usług wytworzonych w danym kraju w danym roku. Wyrażany jest on najczęściej w jednostkach amerykańskich dolarów bądź na 1 mieszkańca.

Produkt Narodowy Brutto (PNB) – miernik poziomu rozwoju ekonomicznego przedstawiający wartość ogółu dóbr i usług wytworzonych przez obywateli danego kraju (zarówno w kraju, jak i za granicą) w danym roku.

Analizując **wartość PKB ogółem**, można określić, który kraj ma najbardziej rozwiniętą gospodarkę. Według danych Banku Światowego w 2020 r. największą wartość PKB miały Stany Zjednoczone (GILS bilionów dolarów amerykańskich), nastaniem Chiny i Japonia. Kolejną pod względem wysokości PKB są największe gospodarki europejskie: Niemcy, Wielka Brytania i Francja. Polska w tej klasyfikacji zajmowała 25 miejsce (za Turcją i Szwajcarią, ale przed Szwajcarią i Belgią). Opłynie na świecie wartość wyznaczoną we wszystkich dobie i usług w okresie 2000-2018 wzrosła ponad 2,5 razy (z 33,5 do 84,8 bilionów dolarów). Znaczący wzrost wzmógł PKB w Chinach (ponad 11 razy) w porównaniu z 2000 r. *Źródło: dane Banku Światowego (zakończony rok gospodarki UE)*

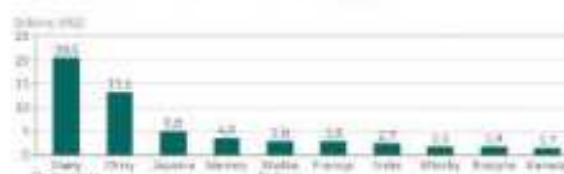

Fig. 1.4.3. Największe gospodarki świata pod względem wartości ogółem PNB w cenach bieżących w bilionach dolarów amerykańskich w 2018 r.

Zeigler (personal communication) states in published papers (Boris, 1990; Zeigler, 1990) that he has not.

© Copyright 2000 by John Wiley & Sons, Inc.

Tabele i wykresy pomogą wam usystematyzować wiedzę

- rozwiązywanie lokalnych problemów, np. w dziedzinie ochrony zdrowia, budowy infrastruktury komunalnej, przeciwdziałanie skutkom klęsk żywiołowych i zapobieganie im, wspieranie racjonalnego przyrostu,
 - poprawa stanu ochrony środowiska naturalnego,
 - podniesienie konkurencyjności wyrobów,
 - umożliwienie pracownikom (produkcji),
 - zwiększenie konkurencji na rynku pracy, konieczność podniesienia kwalifikacji zawodowych,
 - wzrost poziomu samostanowienia i podniesienie poziomu życia mieszkańców,
 - ochrona dziedzictwa kulturalnego, wzrost świadomości regionalnej,
 - poznawanie różnych kultur, szanowanie się przywiosłowych, kładącą oparcie na doświadczeniach innych narodów.
- negatywne**, wśród których można wymienić:
- wysokie porostanie kosztów wsparcia krajów mających problemy ekonomiczne (np. Grecja),
 - dążenie się dochodami przez reguły bogate i reguły biedniejszych,
 - wysoki poziom kosztów pochodzących z polityki Europejskiej (wysokie cele budżetowe),
 - zwiększone przelidyczność, terroryzm, niekwalifikacja w przypadku otwartych granic,
 - wysokie koszty porostania niektórych reguł i współwzrostu i realizacji (rynek, np. paliw energetycznie-klimatyczny,
 - zwiększenie biurokracji.

PYTANIA I POLECENIA

1. W jaki sposób internet przyczynił się do rozwoju procesów globalizacyjnych? Podaj trzy przykłady.
2. Wymień po dwa pozytywne i negatywne skutki globalizacji dla naszego regionu (zakresienia).
3. Używasz internetu na temat wybranego regionalnego zagadnienia międzynarodowego lub światowego (kiedy powstało, jaki jest jego zasięg i jakie ma cele funkcjonowania).
4. Wskaz trzy przykłady znaczącego wpływu brexitu na tło Europejskie.

1. 2000年10月1日起，凡在境内销售货物或提供应税劳务、服务的企业，其销售额中超过100万元的部分，应按1%的税率缴纳附加费。

**PODZIAŁ POLITYCZNY
I ZRÓŻNICOWANIE POZIOMU
ROZWOJU SPOŁECZNO-
-GOSPODARCZEGO ŚWIATA**

1. Podział polityczny świata

Państwo i jego cechy

Podziały polityczne świata stale się zmieniają. **Mapa polityczna** przedstawia państwa i ich granice istniejące w danym czasie. W analizie takiej mapy ważne jest zrozumienie, w jaki sposób wykształcił się obecny podział polityczny i jakie procesy społeczne, gospodarcze czy polityczne doprowadziły do jego wytworzenia.

Polityczny podział świata obejmuje **państwa suwerenne i terytoria zależne**. Według prawa międzynarodowego warunkami istnienia państwa są:

- określone granicami terytorium,
- ludność zamieszkująca to terytorium,
- suwerenna władza państwowa.

Państwa mogą tworzyć enklawy i eksklawy. **Enklawa** to terytorium jednego państwa (lub jego część) całkowicie otoczone przez terytorium innego państwa. Na świecie tylko trzy państwa tworzą enklawy: San Marino i Watykan, oba otoczone przez Włochy, oraz Lesotho otoczone przez Południową Afrykę. **Eksklawa** natomiast to część państwa położona poza jego obszarem na tym samym lądzie. Przykładem może być obwód kaliningradzki odgradzony od Rosji terytorium Litwy, Łotwy i Białorusi. Z kolei eksklawą Stanów Zjednoczonych jest Alaska oddzielona od USA terytorium Kanady.

Stolice państw

Stolicą państwa, czyli siedzibą rządu, parlamentu, głowy państwa i placówek dyplomatycznych, jest często jego największe miasto, pełniące funkcję stoliczną od stuleci i będące kolebką danego państwa (np. Londyn, Paryż, Ateny, Rzym). Wiele stolic leży nad morzem, przez co pełni jednocześnie funkcje portowe (np. Lizbona, Tokio, Buenos Aires, czytaj: btenos ajres, Montevideo, czytaj: montewideo). Niektóre stolice w strefie międzyzwrotnikowej są położone na znacznej wysokości (np. La Paz w Boliwii – 3658 m n.p.m., Quito, czytaj: kito, w Ekwadorze – 2850 m n.p.m., Bogota w Kolumbii – 2660 m n.p.m., Addis Abeba w Etiopii – 2400 m n.p.m.).

Państwa, których stolice nie są największymi miastami, to na przykład: Stany Zjednoczone, Kanada, Australia, Indie, Turcja czy Szwajcaria (tab. I.1.1.).

Tab. I.1.1. Przykłady państw, w których stolica nie jest największym miastem

Państwo	Stolica	Liczba ludności w 2018 r. (w tys.)	Największe miasto	Liczba ludności w 2018 r. (w tys.)
Australia	Canberra	448	Sydney	4 792
Brazylia	Brasilia	4 470	Sao Paulo	21 650
Kanada	Ottawa	1 363	Toronto	6 082
Chiny	Pekin	19 618	Szanghaj	25 582
Kazachstan	Nur-Sultan	1 068	Almaty	1 829
Maroko	Rabat	1 847	Casablanca	3 684
Nigeria	Abudża	2 919	Lagos	13 463
Pakistan	Islamabad	1 061	Karaczi	15 400
Szwajcaria	Berno	422	Zurych	1 371
Zjednoczone Emiraty Arabskie	Abu Zabi	1 420	Dubaj	2 785
Stany Zjednoczone	Waszyngton	5 207	Nowy Jork	18 819

Źródło: *World Urbanization Prospects 2018*

W niektórych państwach funkcje stołeczne są podzielone między dwa, a nawet trzy miasta. W Niderlandach stolicą konstytucyjną jest Amsterdam, natomiast siedzibą rządu, parlamentu i ambasad – Haga. Konstytucyjna stolica Boliwii i siedziba parlamentu to Sucre (czytaj: sukre), natomiast siedzibą rządu jest La Paz. W Południowej Afryce Kapsztad wybrano na stolicę legislacyjną (z siedzibą parlamentu), Pretorię – na siedzibę prezydenta i rządu, natomiast Bloemfontein – na siedzibę sądownictwa.

Liczba państw na świecie

Odpowiedź na pytanie, ile jest państw na świecie, nie jest prosta. Na mapie świata znajdują się obszary, które nie są uznawane przez wszystkie państwa, i takie, które jednostronnie proklamowały niepodległość, oraz terytoria niesamodzielne.

Rzeczpospolita Polska uznaje na świecie **195 państw** (193 członków ONZ oraz Watykan i Kosowo). Do tej grupy nie wliczono terytoriów o specjalnym statusie (np. terytoriów spornych bądź terytoriów, których status nie jest rozstrzygnięty, np. Palestyna, Tajwan, Sahara Zachodnia, czy obszarów swobodnie stowarzyszonych, np. Portoryko, Wyspy Cooka, czytaj: kuka, oraz Niue, czytaj: niuji).

Według Organizacji Narodów Zjednoczonych na świecie również jest 195 państw. Jednak ONZ nie uwzględnia wśród nich Kosowa (nie jest członkiem ONZ, ale zostało uznane przez ok. 105 państw). Z kolei ONZ wlicza do tej grupy Palestynę, która w 2012 r. uzyskała status obserwatora tej organizacji (Watykan również ma status obserwatora).

Oprócz Kosowa do państw uznawanych częściowo (nie przez wszystkie państwa) zalicza się między innymi Cypr Północny (uznaje go tylko Turcja), Abchazję czy Osetię Południową (uznawane przez Rosję i Syrię). Istnieją też obszary nieuznawane przez żadnego z członków ONZ, na przykład Naddniestrze znajdujące się formalnie na terenie Mołdawii czy Somaliland – w obrębie Somalii.

Liczba terytoriów zależnych według Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych wynosi 68. Dla przykładu: w Europie do terytoriów niesamodzielnych zaliczamy Guernsey (czytaj: gernsi), Jersey (czytaj: dżerzi), Man (czytaj: men), Gibraltary (posiadłości Wielkiej Brytanii), Jan Mayen i Svalbard (czytaj: jan majn, swalbard; terytoria należące do Norwegii) czy Wyspy Owcze (terytorium zależne od Danii). Państwa europejskie mają swoje terytoria także na innych kontynentach.

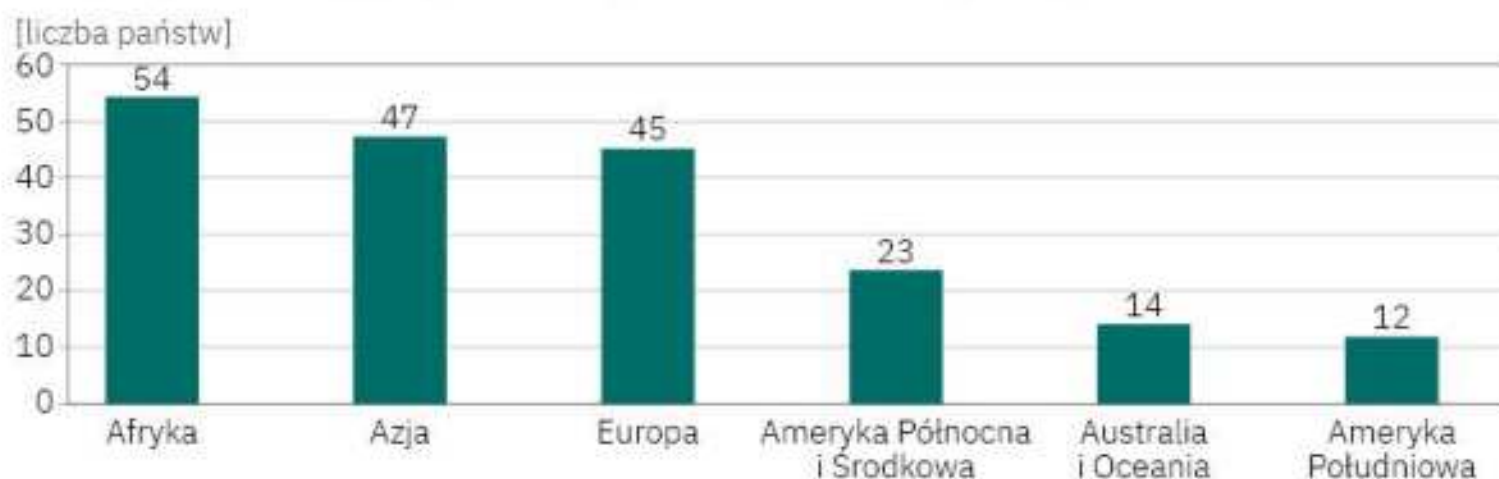
Pełna lista państw i terytoriów zależnych uznawanych przez Rzeczpospolitą Polską znajduje się na stronie Komisji Standaryzacji Nazw Geograficznych.

Ryc. I.1.1. Ile państw jest na świecie?

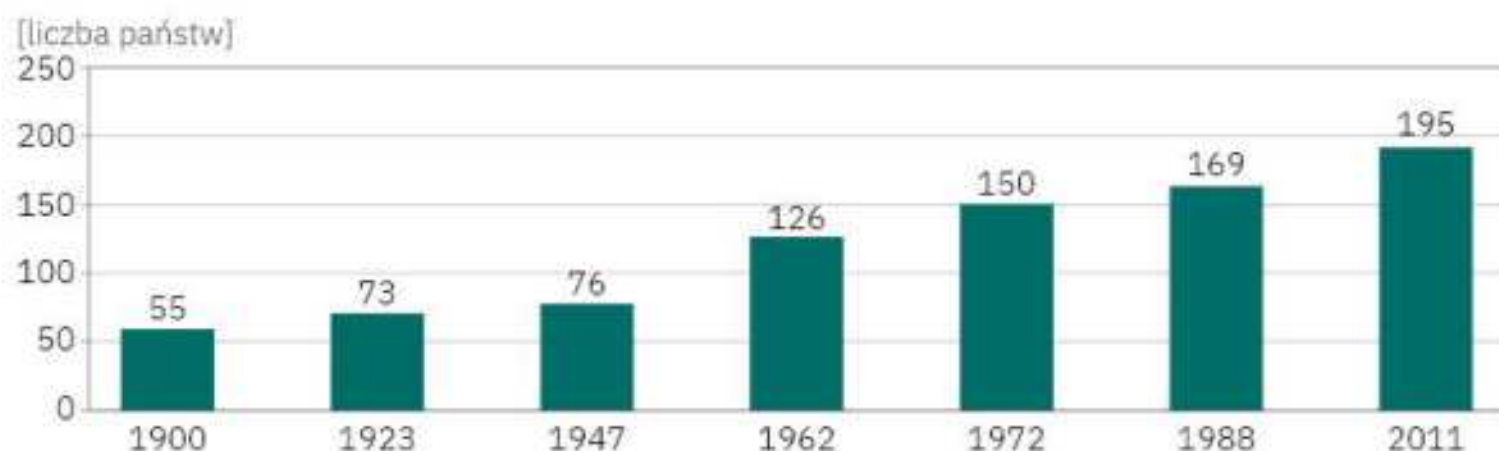
Podział polityczny świata po II wojnie światowej

W XX w. liczba państw systematycznie wzrastała. Przyczyniły się do tego rozpad mocarstw kolonialnych i procesy dekolonizacji. Rok 1960 został nazwany „Rokiem Czarnej Afryki”, gdyż 17 państw afrykańskich uzyskało niepodległość, wyzwolonych głównie spod panowania Francji. Po II wojnie światowej ukształtował się podział polityczny świata na trzy bloki: kapitalistyczny (nazywany „Pierwszym Światem”), do którego zaliczano państwa Europy Zachodniej, USA, Kanadę, Japonię, Australię i Nową Zelandię. Po drugiej stronie tzw. żelaznej kurtyny istniał obóz państw socjalistycznych (nazywany „Drugim Światem”), znajdujący się w strefie wpływów Związku Socjalistycznych Republik Radzieckich (ZSRR). Do tego bloku należały państwa Europy Środkowo-Wschodniej (Polska, Niemiecka Republika Demokratyczna, Czechosłowacja, Węgry, Rumunia, Bułgaria oraz Jugosławia i Albania, które zachowały niezależność od ZSRR), azjatyckie (Chińska Republika Ludowa, Mongolia, Korea Północna, Wietnam) oraz Kuba. Kraje te charakteryzowały się centralnie sterowaną gospodarką i społeczną własnością środków produkcji. Trzecią grupę stanowiły postkolonialne rozwijające się państwa Afryki, Azji i Ameryki Łacińskiej (nazywane „Trzecim Światem”), których podstawą gospodarki było rolnictwo lub wydobywanie surowców.

Ryc. I.1.2. Liczba państw samodzielnych w 2019 r. według kontynentów.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Podstawy geografii ekonomicznej*, red. J. Wrona, oraz „Rocznika Statystyki Międzynarodowej GUS”

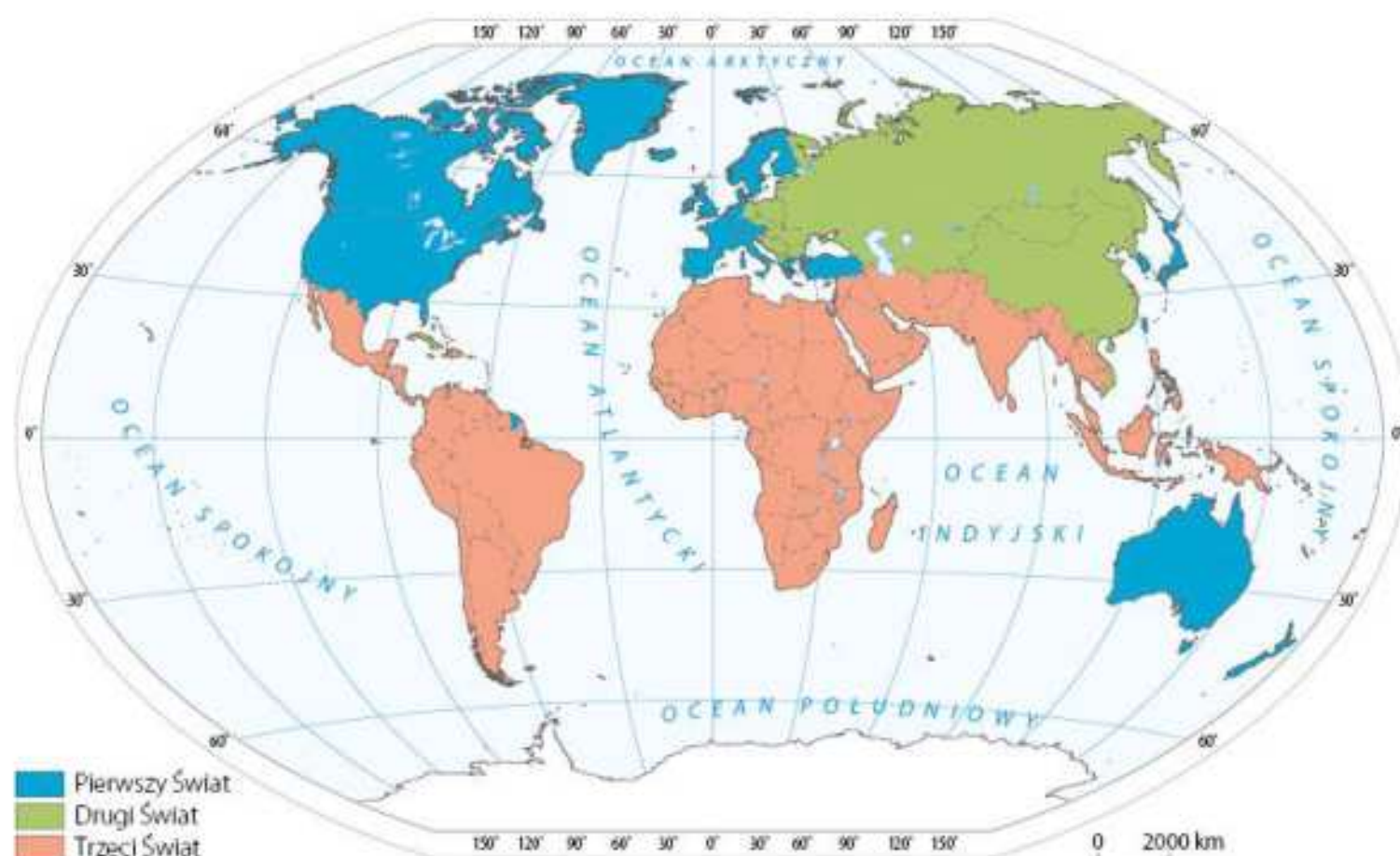

Ryc. I.1.3. Zmiany liczby państw na świecie. Od 2011 r., w którym ogłoszono niepodległość Sudanu Południowego – najmłodszego państwa świata – oficjalna liczba państw wynosi 195.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Podstawy geografii ekonomicznej*, red. J. Wrona, oraz „Rocznika Statystyki Międzynarodowej GUS”

Ryc. I.1.4. Mapa polityczna świata. Źródło: <http://ksng.gugik.gov.pl>

Ryc. I.1.5. Trójdzielny podział świata w czasie tzw. zimnej wojny.

Ryc. I.1.6. Podział polityczny Europy w latach 1945–1989.

Zmiany na mapie politycznej świata po 1989 r.

Przemiany ustrojowe i społeczno-gospodarcze, jakie dokonały się po 1989 r. w Polsce i innych krajach Europy Środkowo-Wschodniej, doprowadziły do zmian na mapie politycznej Europy. W 1990 r. nastąpiło **zjednoczenie Niemiec**. W latach 1990–1991 niepodległość uzyskały republiki wchodzące do tej pory w skład **ZSRR** (Rosja, Litwa, Łotwa, Estonia, Białoruś, Ukraina, Mołdawia, Gruzja, Armenia, Azerbejdżan, Kazachstan, Uzbekistan, Tadżykistan, Turkmenistan, Kirgistan). W 1993 r. nastąpił **podział Czechosłowacji** na Czechy i Słowację. Na początku lat 90. doszło do wojny domowej w Jugosławii, prowadzącej do rozpadu federacji. Walki toczyły się zwłaszcza między Muzułmanami, Serbami i Chorwatami na terytorium Bośni i Hercegowiny. Wojna domowa przerodziła się w konflikt międzynarodowy, kiedy Bośnia i Hercegowina została uznana przez społeczność międzynarodową, a Serbię uznano za agresora. W 1999 r. wywiązały się walki między Serbami a Albańczykami zamieszkującymi prowincję Kosowo. Doprowadziło to do interwencji zbrojnej NATO w postaci nalotów na Serbię, a w Kosowie – do przejęcia kontroli przez międzynarodowe siły pokojowe. W wyniku **rozpadu Jugosławii** spowodowanego różnicami narodowościowymi, religijnymi i kulturowymi utworzono następujące państwa: Słowenię, Chorwację, Bośnię i Hercegowinę, Macedonię Północną (od 2019 r., poprzednia nazwa: Macedonia), Serbię, Czarnogórę i Kosowo. Ten ostatni kraj jest uznawany przez 93 państwa, w tym Polskę. Do państw, które do 2019 r. nie uznały niepodległości Kosowa, należą między innymi: Serbia, Rosja, Chiny, Słowacja i Hiszpania.

Na innych kontynentach również dokonywały się zmiany. W latach 90. XX w. doszło do zjednoczenia Jemenu, niepodległość wywalczyły afrykańskie państwa Erytrea i Namibia oraz Palau na Oceanii. W 2002 r. od Indonezji oddzielił się Timor Wschodni, a w 2011 r. powstało **najmłodsze państwo świata – Sudan Południowy** wyodrębniony z Sudanu po wojnach trwających od połowy XX w.

Przyczynami zmian granic państw i wyodrębniania się nowych krajów są między innymi: różnice kulturowe, wyznaniowe i polityczne, nierówne traktowanie mniejszości narodowych, konflikty polityczne między krajami lub na przykład o dostęp do zasobów. Istniejące problemy mogą się brać również ze sztuczności granic, które z różnych powodów dzielą ludzi (mających wspólne korzenie), łączą wiele obcych sobie kultur albo odcinają ludzi od miejsc związanych z ich tradycjami.

PYTANIA I POLECENIA

1. Spośród poniższych terytoriów wybierz te, których nie można uznać za niezależne państwa. Uzasadnij swoją odpowiedź.
Tajwan, Watykan, Kosowo, Timor Wschodni, Hongkong, Sudan Południowy
2. Wybierz jedno z nowo utworzonych państw (np. Sudan Południowy, Timor Wschodni) i wskaż przyczyny jego powstania.

2. Procesy integracji politycznej i gospodarczej na świecie. Unia Europejska

Integracja polityczna i gospodarcza

Państwa tworzą **organizacje międzynarodowe**, aby wspólnie rozwiązywać problemy polityczne i społeczno-gospodarcze oraz podnieść dobrobyt swoich mieszkańców i zapewnić im bezpieczeństwo. Wśród **celów politycznych** integracji międzynarodowej można jeszcze wyróżnić prowadzenie wspólnej polityki wobec innych krajów i organizacji czy ustanowienie wspólnej władzy politycznej. Do **celów gospodarczych** należą większe możliwości rozwoju potencjału ekonomicznego państw członkowskich (dzięki prowadzeniu wspólnej polityki handlowej, zniesieniu barier celnych w wymianie handlowej w obrębie organizacji, wprowadzeniu swobodnego przepływu towarów, usług, kapitału czy pracowników). Zrzeszone państwa mają również większą gwarancję zapewnienia bezpieczeństwa wynikającego ze współpracy wojskowej. Wśród **militarnych celów** integracji można także wyróżnić zapobieganie konfliktom zbrojnym i prowadzenie misji pokojowych.

Organizacją międzynarodową skupiającą 193 państwa jest **Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ)**. Do jej celów należą zapewnienie pokoju i bezpieczeństwa międzynarodowego, rozwój współpracy między narodami na różnych płaszczyznach oraz wspieranie przestrzegania praw człowieka. ONZ dzieli się na sześć organów. Główną rolę odgrywa Zgromadzenie Ogólne, w którym każdy kraj ma swoich przedstawicieli (ryc. I.2.1.). Pięć organów ma swoją siedzibę w Nowym Jorku, a Międzynarodowy Trybunał Sprawiedliwości – w Hadze. Oprócz tych organów w skład ONZ wchodzi organizacje wyspecjalizowane, na przykład: Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Wyżywienia i Rolnictwa (FAO), Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Oświaty, Nauki i Kultury (UNESCO), Organizacja Narodów Zjednoczonych do spraw Rozwoju Przemysłowego (UNIDO), organizacje Grupy Banku Światowego, Światowa Organizacja Turystyki (UNWTO) czy Światowa Organizacja Zdrowia (WHO).

Ryc. I.2.1. Schemat struktury ONZ.

Ryc. I.2.2. Flaga ONZ.

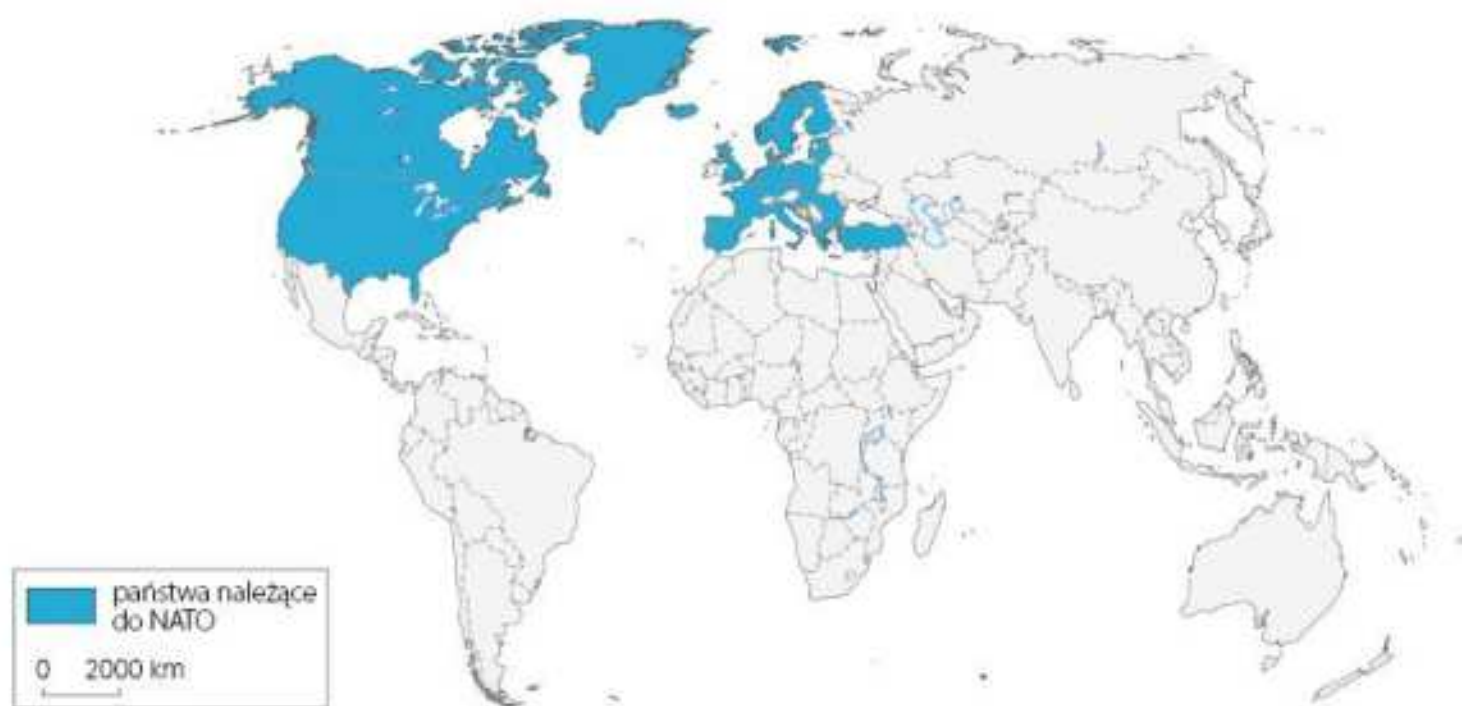

Ryc. I.2.3. Siedziba ONZ w Nowym Jorku.

Najważniejszą organizacją wojskową na świecie jest **Pakt Północnoatlantycki (NATO)**. Wśród jego celów można wymienić utrzymanie pokoju na świecie, zagwarantowanie bezpieczeństwa członkom NATO i współpracę pokojową z państwami nienależącym do tej organizacji (np. w ramach programu Partnerstwo dla Pokoju). Każde państwo objęte Paktem Północnoatlantyckim zobowiązało się do obrony pozostałych. Oznacza to, że zbrojny atak na jednego z członków będzie traktowany jako atak przeciwko wszystkim państwom członkowskim. Do zadań NATO należy też organizowanie misji pokojowych w regionach, w których trwa konflikt. Wojska NATO interweniowały między innymi w Kosowie w 1999 r. oraz w Libii w 2011 r. podczas wojny domowej. Organizacja NATO liczy obecnie 32 członków (ryc. I.2.5.), a najmłodszym z nich jest przyjęta w 2024 r. Szwecja.

Ryc. I.2.4. Flaga NATO.

Ryc. I.2.5. Państwa członkowskie NATO.

Do organizacji międzynarodowych powiązanych i blisko współpracujących z ONZ zaliczamy między innymi Bank Światowy i Międzynarodowy Fundusz Walutowy.

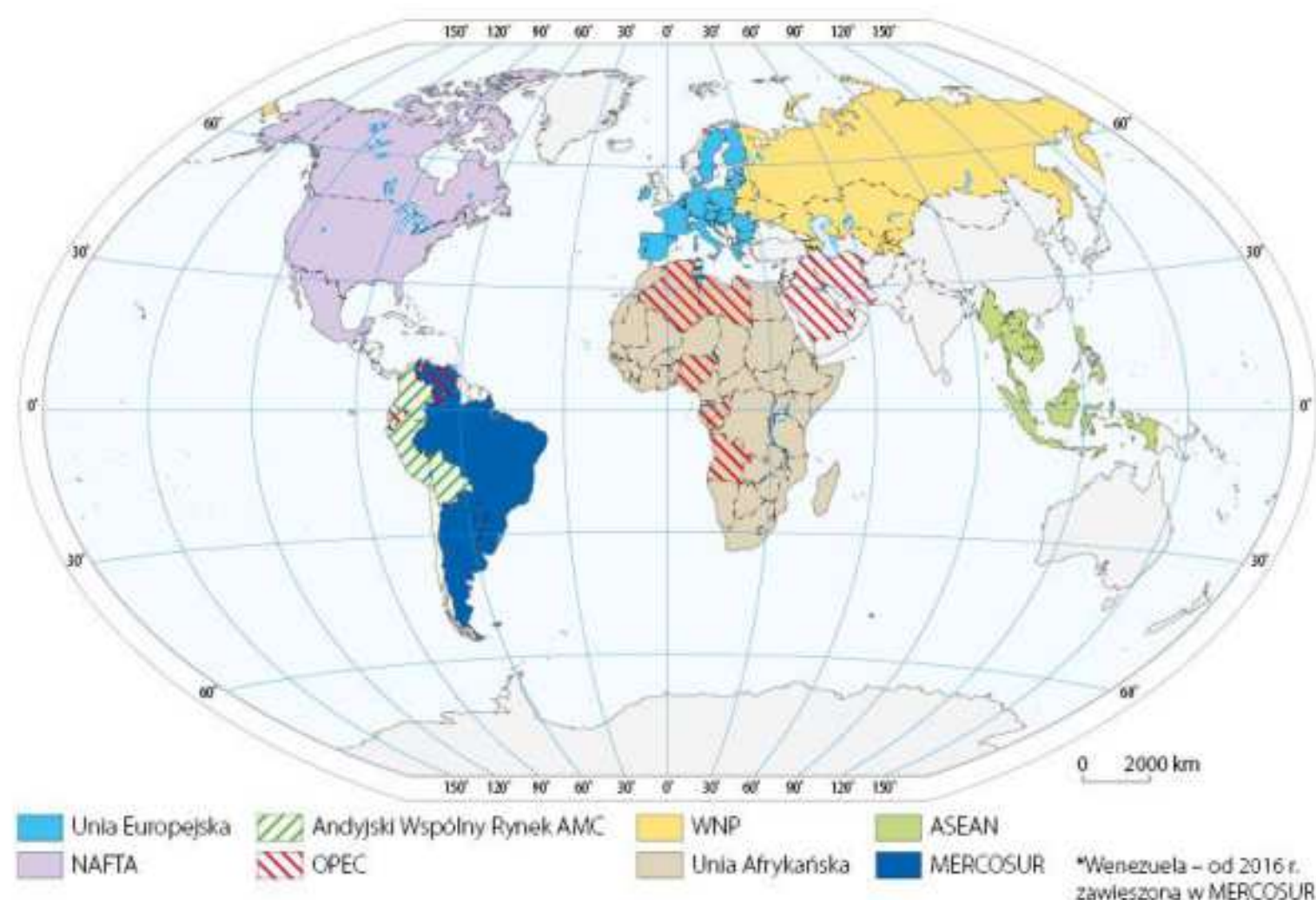
Bank Światowy to wyspecjalizowana agencja ONZ, której zadaniem jest udzielanie długoterminowych pożyczek krajom najbardziej potrzebującym w celu przeciwdziałania ubóstwu oraz finansowanie rozwoju edukacji, ochrony zdrowia, ochrony środowiska i rozbudowy infrastruktury.

Międzynarodowy Fundusz Walutowy zajmuje się kwestiami stabilizacji ekonomicznej na świecie. Udziela pomocy finansowej zadłużonym krajom członkowskim w zamian za dokonywanie reform poprawiających stan finansów (np. ograniczenia wydatków publicznych).

Bank Światowy liczy 189 członków, a Międzynarodowy Fundusz Walutowy – 190. Obie organizacje mają swoją siedzibę w Waszyngtonie.

Regionalne ugrupowania gospodarcze

Ważną rolę w kształtowaniu procesów integracyjnych w gospodarce odgrywają regionalne ugrupowania integracyjne (ryc. I.2.6.). Na początku swojej działalności takie organizacje tworzą **strefę wolnego handlu**, a następnie unię cel-

Ryc. I.2.6. Wybrane regionalne ugrupowania gospodarcze.

i wspólny rynek oraz przyjmują wspólną walutę (unia walutowa). Końcowym efektem integracji społecznej, gospodarczej i politycznej jest związek ekonomiczno-polityczny państw demokratycznych o cechach konfederacji. Do regionalnych ugrupowań integracyjnych zalicza się na przykład Unię Europejską.

Unia Europejska

Idea integracji europejskiej zrodziła się **po II wojnie światowej**, aby zapobiec na przyszłość podobnym zbrodniom i zniszczeniom. W 1949 r. państwa Europy Zachodniej powołały **Radę Europy**. Utrudnieniem pełnej integracji była tzw. zimna wojna między obozem państw socjalistycznych i kapitalistycznych. W 1952 r. sześć państw (Belgia, Holandia, Luksemburg, Francja, Włochy i RFN) utworzyło **Europejską Wspólnotę Węgla i Stali**¹ w celu nawiązania współpracy w dziedzinie przemysłu ciężkiego. Aby rozszerzyć współpracę na inne obszary gospodarki, w 1958 r. wszedł w życie traktat rzymski ustanawiający **Europejską Wspólnotę Gospodarczą (EWG)**² oraz **Europejską Wspólnotę Energii Atomowej (Euratom)**. Wspólnoty te zamierzały utworzyć wspólny rynek dla swobodnego przepływu osób, towarów i usług między tymi krajami. W 1962 r. EWG wprowadziła wspólną politykę rolną, umożliwiającą państwom kontrolę nad produkcją żywności.

W 1967 r. doszło do połączenia tych trzech organizacji europejskich. W 1968 r. **Wspólnota Europejska (WE)** zniósła cła na importowane towary między sześcioma krajami członkowskimi oraz te same cła na towary importowane spoza ich obszaru. W 1979 r. obywatele WE po raz pierwszy w bezpośrednich wyborach wybrali członków Parlamentu Europejskiego. Wybrani posłowie zasiadają w Parlamencie według przynależności do partii politycznych, a nie przynależności narodowej.

W 1973 r. do WE przystąpiły Wielka Brytania, Dania oraz Irlandia, w 1981 r. – Grecja, a w 1986 r. – Hiszpania i Portugalia. Upadek komunizmu i zburzenie muru berlińskiego umożliwiły przystąpienie do wspólnoty wschodnim terenom Niemiec (tworzącym wcześniej odrębne państwo – NRD). Społeczeństwo Norwegii opowiedziało się w referendum przeciwko przyłączeniu do WE.

Ważnym momentem w historii WE było podpisanie 7 lutego 1992 r. **Traktatu o Unii Europejskiej w Maastricht (Niderlandy)**. Ustalono w nim zasady dotyczące przyszłej wspólnej waluty, polityki zagranicznej i bezpieczeństwa oraz ściślejszej współpracy w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości i spraw wewnętrznych.

¹ Źródło: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/pl/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-paris>

² Źródło: <https://www.europarl.europa.eu/about-parliament/pl/in-the-past/the-parliament-and-the-treaties/treaty-of-rome>

Na mocy tego traktatu 1 listopada 1993 r. powstała Unia Europejska z siedzibą w Brukseli (Belgia).

W 1995 r. członkami UE zostały Austria, Finlandia i Szwecja, a obywatele Norwegii po raz drugi wypowiedzieli się przeciw przystąpieniu do tej organizacji.

Kolejny istotny element budowania wspólnoty nastąpił w 1999 r., w którym wprowadzono wspólną walutę – **euro**. Dotyczyło to 11 z 15 krajów ówczesnej UE. Nie znalazły się wśród nich Grecja, która dołączyła do tej grupy w 2001 r., oraz Dania, Szwecja i Wielka Brytania, które nie zdecydowały się na wspólną walutę. Na początku unia walutowa dotyczyła tylko transakcji bezgotówkowych, a od 2002 r. wprowadzono banknoty i monety euro.

W 2003 r. zaczęły obowiązywać postanowienia traktatu z Nicei ustanawiające nowe zasady funkcjonowania UE po rozszerzeniu o kraje Europy Środkowej i Południowej (m.in. podzielono liczbę głosów w radzie UE oraz przydzielono miejsca w Parlamencie Europejskim poszczególnym członkom).

Osiem państw Europy Środkowo-Wschodniej: Estonia, Litwa, Łotwa, Polska, Czechy, Słowacja, Słowenia, Węgry oraz Cypr i Malta zostały członkami UE w 2004 r. W trzy lata później do UE przyjęto Bułgarię i Rumunię, a w 2013 r. – Chorwację. Do strefy euro włączono: Słowenię w 2007 r., Cypr i Malte w 2008 r., Słowację w 2009 r., Estonię w 2011 r., Łotwę w 2014 r. i Litwę w 2015 r., a ponadto cztery inne państwa (Andora, Monako, San Marino, Watykan) na mocy porozumienia.

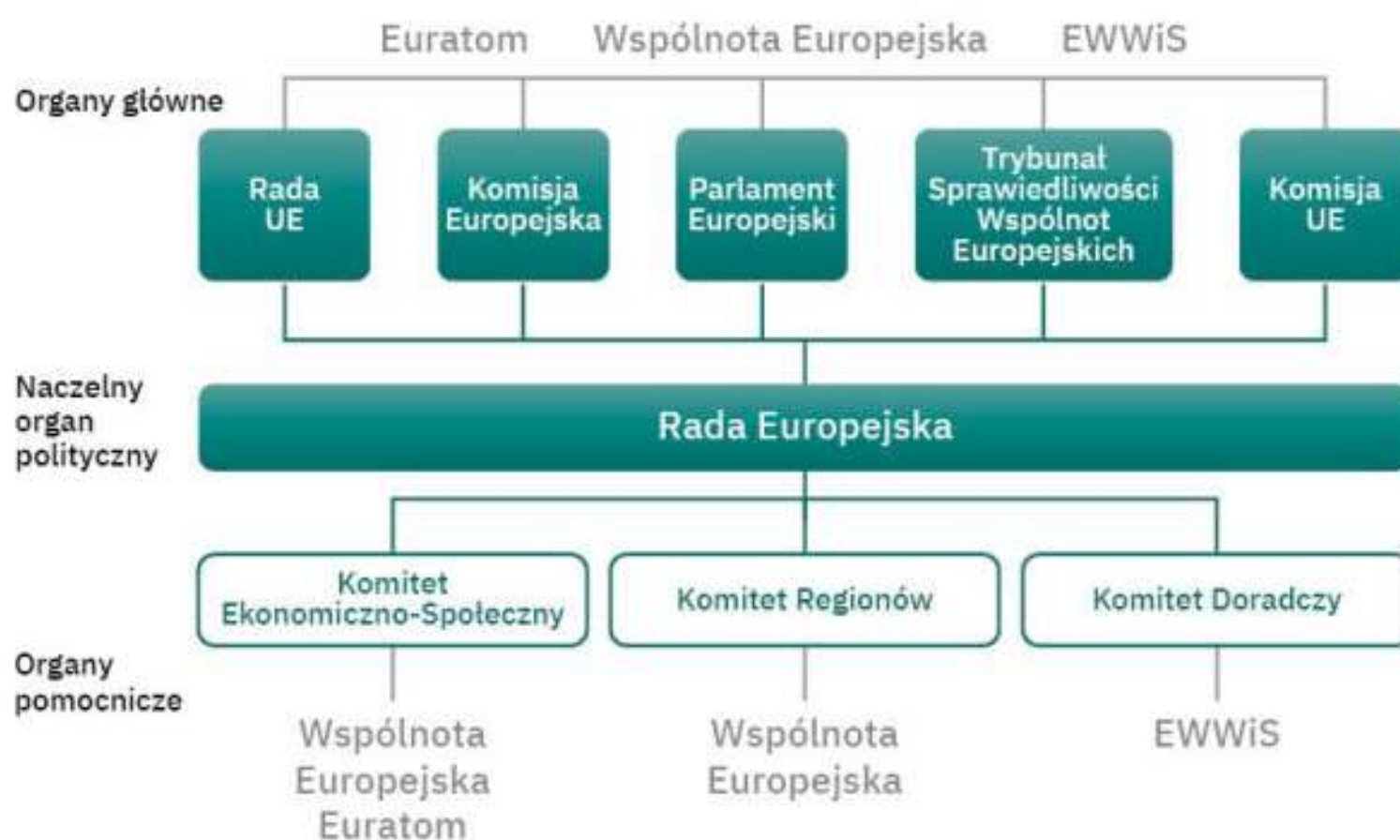
W 2009 r. wszedł w życie traktat z Lizbony, dzięki któremu UE ma być organizacją bardziej demokratyczną, skuteczną i przejrzystą, a jednocześnie zdolną do stawienia czoła globalnym wyzwaniom, takim jak: zmiany klimatu, bezpieczeństwo i zrównoważony rozwój. Od 1 grudnia 2009 r. UE funkcjonuje jako organizacja międzynarodowa.

Ryc. I.2.7. Siedziba Parlamentu Europejskiego w Brukseli.

Najważniejszymi instytucjami UE mającymi zdolność podejmowania decyzji są:

- **Rada Europejska** – ustala kierunki działań politycznych UE oraz wytycza jej priorytety; od 1 grudnia 2009 r. ma status instytucji ustanowiony traktatem z Lizbony;
- **Parlament Europejski (PE)** – reprezentuje obywateli Unii, przez których jest wybierany;
- **Rada Unii Europejskiej** – reprezentuje rządy państw członkowskich (pracom przewodniczą kolejno poszczególne państwa UE w ramach tzw. prezydencji);
- **Komisja Europejska** – przygotowuje nowe akty prawne; reprezentuje interesy całej UE.

Ryc. I.2.8. Schemat struktury UE.

Ważną rolę odgrywają również **Trybunał Sprawiedliwości**, stojący na straży stosowania prawa europejskiego, oraz **Trybunał Obrachunkowy**, który kontroluje dochody i wydatki UE. **Europejski Bank Centralny** zarządza polityką walutową Unii, a **Europejski Bank Inwestycyjny** zapewnia fundusze na projekty inwestycyjne. Organami doradczymi UE są Europejski Komitet Społeczno-Ekonomiczny, reprezentujący interesy obywateli UE, pracodawców i pracowników, oraz Europejski Komitet Regionów, reprezentujący władze lokalne i regionalne.

W 2016 r. Brytyjczycy zagłosowali w referendum za opuszczeniem Unii Europejskiej. Proces wychodzenia Wielkiej Brytanii z UE nazwano **brexitem** (czytaj: breksitem, od *british*, czytaj: britisz – brytyjski oraz *exit*, czytaj: eksit – wyjście). Wielka Brytania opuściła UE 31 stycznia 2020 r. Skutkami brexitu mogą być: spadek wartości funta w stosunku do euro, przywrócenie kontroli celnej oraz utrudnienia w dostępie do brytyjskiego rynku pracy.

Ryc. I.2.9. Etapy rozszerzania UE. Od 1 lutego 2020 r. w skład UE wchodzi 27 państw.

Konsekwencje integracji europejskiej można podzielić na:

■ **pozytywne**, a wśród nich:

- możliwość ubiegania się o pracę w każdym z krajów członkowskich,
- dostęp do rynków zbytu,
- możliwość nabywania własności za granicą,
- brak ograniczeń w przepływie towarów, kapitału i osób,
- wzrost wymiany handlowej,
- wzrost poziomu inwestycji dzięki funduszom unijnym,
- rozwój turystyki zagranicznej (przystąpienie do strefy Schengen, czytając: szengen, czyli państw, które zniosły kontrole graniczne na granicach wewnętrznych),
- rozwiązywanie lokalnych problemów, np. w dziedzinie ochrony zdrowia, budowy infrastruktury komunikacyjnej, przeciwdziałanie skutkom klęsk żywiołowych i zapobieganie im, wspieranie ruchu przygranicznego,
- poprawa stanu ochrony środowiska naturalnego,
- podnoszenie konkurencyjności wyrobów,
- unowocześnianie procesów produkcji,
- zwiększenie konkurencji na rynku pracy, konieczność podnoszenia kwalifikacji zawodowych,
- wzrost poziomu zamożności i podniesienie poziomu życia mieszkańców,
- ochrona dziedzictwa kulturowego, wzrost tożsamości regionalnej,
- poznawanie różnych kultur, uczenie się języków obcych, likwidacja uprzedzeń do innych narodów;

■ **negatywne**, wśród których można wymienić:

- wspólne ponoszenie kosztów wsparcia krajów mających problemy ekonomiczne (np. Grecji),
- dzielenie się dochodami przez regiony bogate z regionami biedniejszymi,
- wysokie ceny towarów pochodzących spoza UE (wysokie cła handlowe),
- zwiększona przestępczość, terroryzm, nielegalna imigracja w przypadku otwartych granic,
- wysokie koszty ponoszenia niektórych regulacji wspólnotowych i realizacji dyrektyw, np. pakiet energetyczno-klimatyczny,
- zwiększenie biurokracji.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień dwa przykłady integracji gospodarczej państw – podaj ich dobre i złe strony. W jakim celu zostały one utworzone?
2. Wymień pozytywne skutki przynależności Polski do UE.
3. Na podstawie dostępnych źródeł informacji scharakteryzuj wybrane ugrupowanie integracyjne na świecie (ryc. 1.2.6.). Uwzględnij datę jego powstania, zasięg i cele funkcjonowania.

3. Współczesne konflikty zbrojne

Współczesne problemy dezintegracyjne

Dzisiejsze spory między państwami mogą mieć podłoże ekonomiczne (sprzeczne interesy gospodarcze, na przykład: dostęp do surowców, przebieg ropociągów i gazociągów, korzystanie z łowisk ryb na morzu czy dostęp do rynku pracy), etniczne (dążenia mniejszości narodowych do niepodległości), religijne, polityczne oraz terytorialne.

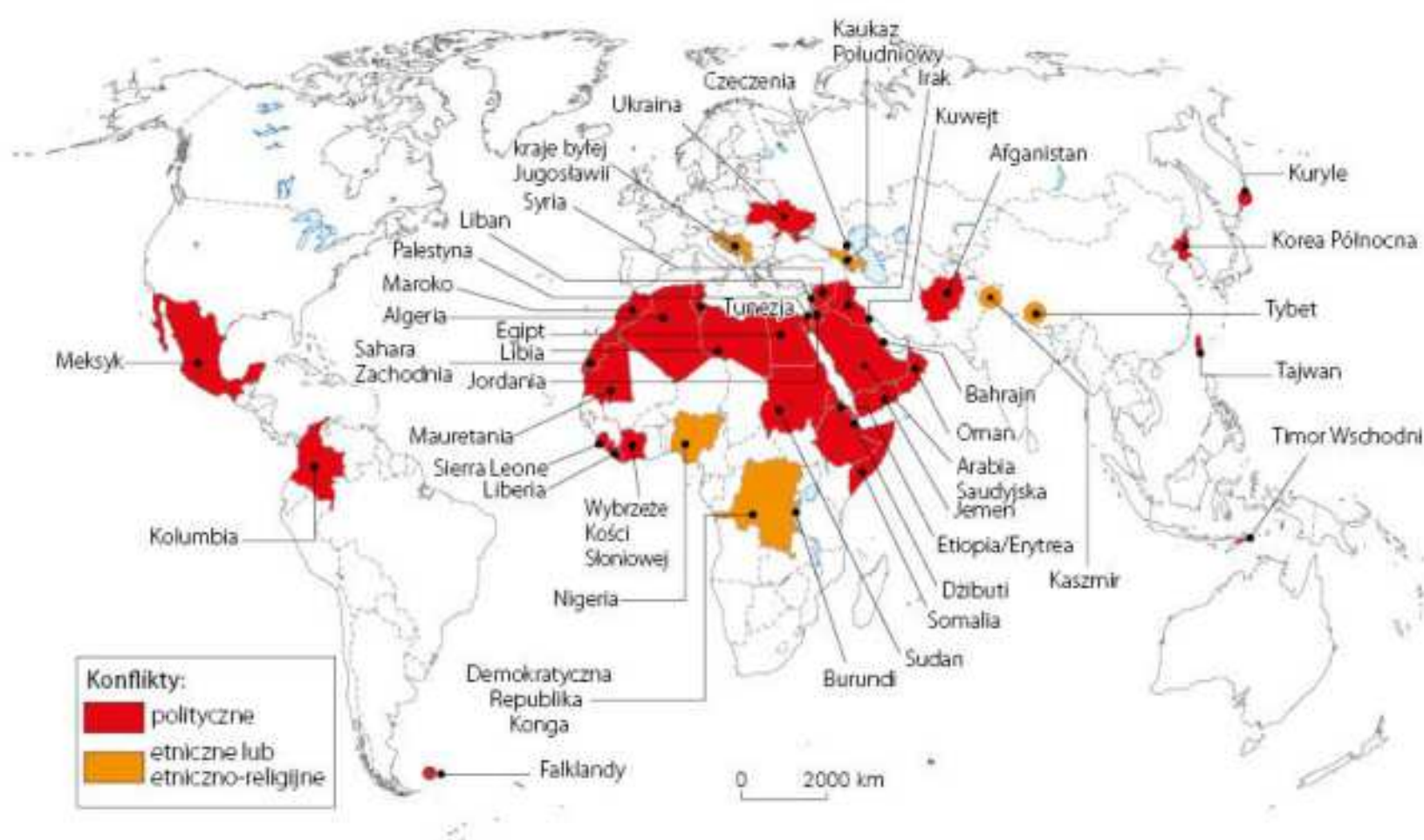
Dezintegracja – proces rozpadu gospodarczego i politycznego państw bądź ich ugrupowań.

W Europie przemiany polityczne często prowadziły do zmian granic. Można powiedzieć, że Europa to kontynent małych ojczyzn, gdyż w ostatnich latach przeważały właśnie procesy dezintegracyjne, polegające na rozpadzie dużych państw (ZSRR, Jugosławia) i usamodzielnianiu się mniejszych jednostek politycznych. W ostatnich latach dążenia separatystyczne były widoczne także w Hiszpanii (Katalonia) oraz Wielkiej Brytanii (Szkocja), lecz nie doprowadziły do powstania nowych państw. Przykładem dezintegracji w organizacjach międzynarodowych jest proces wyjścia Wielkiej Brytanii z Unii Europejskiej (brexit).

Ryc. I.3.1. Czynniki dezintegracji politycznej.

Konflikt zbrojny polega na użyciu przemocy zbrojnej dla osiągnięcia określonych celów politycznych, terytorialnych lub gospodarczych przez państwo lub grupę społeczną. Na świecie w wielu miejscach trwają konflikty zbrojne. Mają one podłoże ekonomiczne (np. dostęp do złóż surowców mineralnych, zasobów wodnych), polityczne (dążenie do przejęcia władzy), etniczne, religijne bądź terytorialne. Ze względu na zasięg wyróżnia się **konflikty zbrojne międzynarodowe oraz wewnętrzne (wojny domowe)**. Celem konfliktu wewnętrznego może być obalenie władzy (reżimu) lub oderwanie części terytorium z powodów etnicznych lub religijnych.

Ryc. I.3.2. Miejsca konfliktów na świecie na przełomie XX i XXI w.

Konsekwencjami konfliktów zbrojnych są ofiary wśród ludności cywilnej (w tym dzieci), żołnierzy, zniszczenie mienia i dóbr kultury, głód, brak dostępu do wody pitnej, skrajne ubóstwo, zacofanie gospodarcze, zmiany granic, izolacja na arenie międzynarodowej oraz sankcje (czyli kary) gospodarcze.

Tab. I.3.1. Współczesne konflikty zbrojne

Konflikt	Lata	Miejsce i strony konfliktu	Przyczyny konfliktu	Przebieg konfliktu
Konflikt bałkański	1991–2008	kraje byłej Jugosławii	tendencje nacjonalistyczne; różnicowanie etniczne i religijne poszczególnych republik jugosłowiańskich; rozpad federacji jugosłowiańskiej	Najkrwawsze walki toczyły się w Bośni i Hercegowinie, w rejonie Sarajewa i Srebrenicy, gdzie ofiarami była ludność cywilna, w tym dzieci. Walczyli tam między sobą bośniaccy Serbowie, bośniaccy Muzułmanie oraz Chorwaci. Wojnę w Bośni zakończył układ pokojowy zawarty w Dayton (cztaj: dejton, USA) w 1995 r. Jednak wkrótce wybuchła kolejna – w Kosowie zamieszkiwanym głównie przez ludność pochodzenia albańskiego. Represje ludności albańskiej w Kosowie przyczyniły się do interwencji zbrojnej wojsk NATO i nalotów na Belgrad (od marca do czerwca 1999 r.). W 2008 r. Kosowo ogłosiło niepodległość, jednak nie wszystkie państwa świata ją uznały.

1990 r.

2015 r.

podział etniczny w krajach byłej Jugosławii

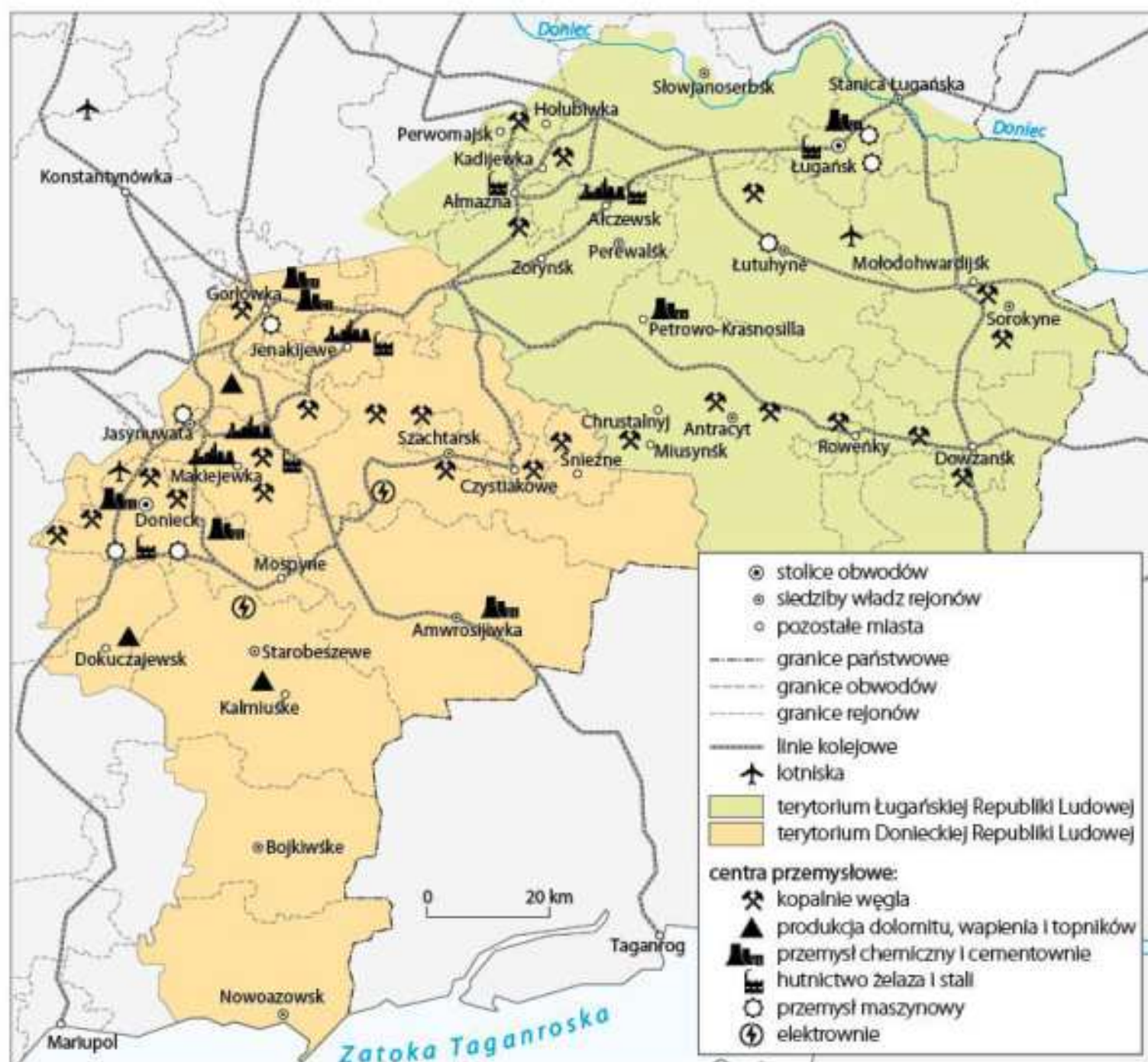
Ryc. I.3.3. Zróżnicowanie struktury etnicznej w krajach byłej Jugosławii w 1990 i 2015 r.

Konflikt	Lata	Miejsce i strony konfliktu	Przyczyny konfliktu	Przebieg konfliktu
Konflikt między Rosją a Ukrainą	2014	Półwysep Krymski, obwód ługański, obwód dniecki, Rosja, Ukraina	dążenia separatystyczne Rosjan zamieszkujących Półwysep Krymski należący do Ukrainy	W 2014 r. wojska rosyjskie zajęły Krym obejmujący Autonomiczną Republikę Krymu, należący do Ukrainy, lecz zamieszkały w większości przez Rosjan (ok. 60%). W referendum nieuznanym przez władze Ukrainy za przyłączeniem Krymu do Federacji Rosyjskiej opowiedziało się według oficjalnych wyników 96,77% uczestników przy frekwencji wynoszącej 83,1%. W wyniku interwencji rosyjskich sił zbrojnych Krym został włączony do Rosji. 27 marca 2014 r. Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło deklarację dotyczącą terytorium Ukrainy. W głosowaniu 100 państw uznało krymskie referendum za nielegalne. Również na obszarze Donbasu (czyli basenu dnieckiego), leżącego w południowo-wschodniej części Ukrainy, podjęto działania zmierzające do odłączenia tego obszaru od Ukrainy. Utworzono z nich dwa nieuznawane państwa: Doniecką Republikę Ludową i Ługańską Republikę Ludową. Zbrojna agresja Rosji na Ukrainę została nazwana wojną hybrydową. Taki konflikt łączy działania konwencjonalne, a także nieregularne, terrorystyczne i przestępcze. Wojna hybrydowa jest prowadzona z reguły bez wypowiedzenia, w celu osiągnięcia korzyści politycznych. Elementem takiego konfliktu są także działania informacyjne (dezinformacja, propaganda).

Ryc. I.3.4. Republika Autonomiczna Krymu przed aneksją Rosji.

Konflikt	Lata	Miejsce i strony konfliktu	Przyczyny konfliktu	Przebieg konfliktu
----------	------	----------------------------	---------------------	--------------------

Ryc. I.3.5. Doniecka Republika Ludowa i Ługańska Republika Ludowa w 2014 r.

Konflikt blisko-wschodni	od 1948	Palestyna, Izrael	powstanie państwa żydowskiego na terenie Palestyny; różnicowanie religijne (wyznawcy judaizmu i muzułmanie)	Geneza konfliktu na Bliskim Wschodzie sięga 1948 r. Po wycofaniu Wielkiej Brytanii ze sprawowania kontroli nad Palestyną ONZ zdecydowała o podziale tego terytorium na część arabską i żydowską. Na historycznych ziemiach należących dawniej do Izraelitów utworzono państwo Izrael. Zaczęli się w nim osiedlać Żydzi mieszkający wcześniej w różnych częściach świata. Ludność arabska nie zgodziła się z tym podziałem. Doszło do wojny, w wyniku której Izrael zajął Zachodni Brzeg Jordanu, Wzgórza Golan oraz strefę Gazy. Przedmiotem sporu stała się także Jerozolima uważana za stolicę przez obydwa narody. Znajdują się tam miejsca kultu religijnego zarówno judaizmu, jak i islamu.
---------------------------------	---------	-------------------	---	--

Konflikt	Lata	Miejsce i strony konfliktu	Przyczyny konfliktu	Przebieg konfliktu
				W 1964 r. powstała Organizacja Wyzwolenia Palestyny, która doprowadziła do utworzenia Autonomii Palestyńskiej w 1993 r. Szanse na pokojowe rozwiązanie konfliktu zostały zaprzepaszczone przez działalność terrorystyczną, m.in. Islamskiego Ruchu Oporu (Hamas), oraz zbrojne akcje Izraela. W 2000 r. wybuchło powstanie ludności palestyńskiej przeciwko Izraelowi określane mianem Intifady. Doszło do niego po rozmowach w Camp David (czytaj: kamp dejwid), które nie przyniosły porozumienia.
Arabska Wiosna	2010–2012	kraje arabskie północnej Afryki i Bliskiego Wschodu	protesty ludności przeciw rządzącym reżimom; próby obalenia rządów dyktatorskich przez opozycję	Przyczyną protestów były autokratyczne rządy ograniczające swobody obywatelskie, korupcja władzy, wysokie ceny żywności i niezadowolenie z warunków życiowych. Protesty rozpoczęły się w Tunezji w grudniu 2010 r. Z czasem przerodziły się w rewolucję, która doprowadziła do obalenia rządu i przejęcia władzy przez opozycję. W Libii doszło do ośmiomiesięcznej wojny domowej, która zakończyła się zabiciem dyktatora Mauamara al-Kaddafiego przez powstańców i obaleniem reżimu.
 Ryc. I.3.6. Kraje objęte arabską wiosną.				
Wojna domowa w Syrii	od 2011	Syria – siły rządowe, opozycja, mniejszość kurdyjska, Państwo Islamskie	powstanie przeciw autorytarnym rządom Baszszara al-Asada	W Syrii Arabska Wiosna przerodziła się w krwawą, wieloletnią wojnę domową. Siły rządowe postanowiły stłumić powstanie, atakując między innymi pociskami rakietowymi dzielnice mieszkalne i mordując ludność cywilną. Zaniepokoiło to opinię międzynarodową, a Rada Bezpieczeństwa ONZ wprowadziła w 2012 r. plan pokojowy. Jednak siły rządowe nie przestrzegały planu. W 2013 r. w konflikcie użyto broni chemicznej. Przyczyniło się to do interwencji Stanów Zjednoczonych i zniszczenia arsenałów broni w Syrii.

Konflikt	Lata	Miejsce i strony konfliktu	Przyczyny konfliktu	Przebieg konfliktu
				W 2014 r. do walk przystąpiło utworzone na terenie Iraku Państwo Islamskie ISIS, dążące do utworzenia kalifatu (obszaru, na którym władzę sprawuje duchowny muzułmański – kalif). Jedną ze stron konfliktu jest także mniejszość kurdyjska zamieszkująca północne tereny Syrii. Ludność ta stara się wykorzystać zaistniałą sytuację do uzyskania większej autonomii. Szacuje się, że w latach 2011–2019 wojna domowa w Syrii pochłonęła blisko pół miliona ofiar, w tym co najmniej 21 tysięcy dzieci. Efektem działań wojennych jest także olbrzymia rzesza uchodźców szukających schronienia w krajach ościennych (5,6 mln) oraz przesiedlonych wewnątrz kraju (6,6 mln).

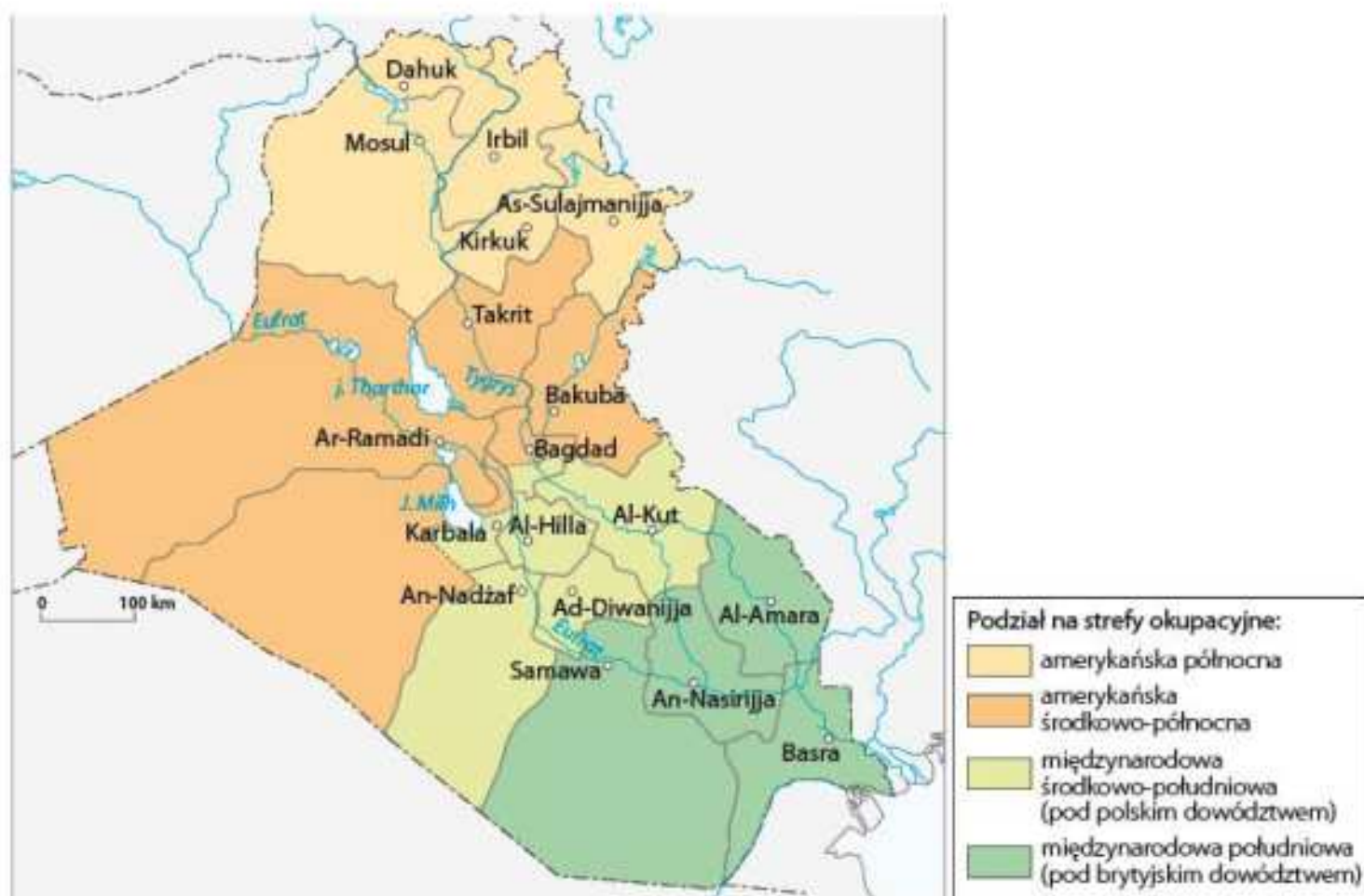

Ryc. I.3.7. Wojna domowa w Syrii – strefy kontrolowane przez różne strony konfliktu w 2019 r.

Wojna w Zatoce Perskiej	1990–1991, 2003–2005	rejon Zatoki Perskiej, Irak, Kuwejt, USA	dostęp do złóż ropy naftowej; zamachy terrorystyczne z 11 września 2001 r.; brak wypełnienia przez Irak rezolucji ONZ o likwidacji broni masowego rażenia	Zatoka Perska jest ważnym obszarem ze względu na największe na świecie złoża ropy naftowej. Konflikt o dostęp do nich był przyczyną wybuchu I wojny w Zatoce Perskiej, trwającej od 1990 do 1991 r. Irak zajął Kuwejt i podpalił szyby naftowe na wodach Zatoki Perskiej, co doprowadziło do zanieczyszczenia akwenu. W obronie Kuwejtu stanęła armia amerykańska – rozpoczęła akcję nazwaną „Pustynna Burza”. W wyniku wojny na Irak nałożono embargo (zakaz) na sprzedaż ropy naftowej. II wojna w Zatoce Perskiej toczyła się w latach 2003–2005.
--------------------------------	----------------------	--	---	--

Konflikt	Lata	Miejsce i strony konfliktu	Przyczyny konfliktu	Przebieg konfliktu
----------	------	----------------------------	---------------------	--------------------

Powodem interwencji USA stało się zaostrzenie polityki wobec Iraku po zamachach terrorystycznych 11 września 2001 r., poszukiwanie baz terrorystów oraz niewywiązywanie się Iraku z postanowienia ONZ o likwidacji broni masowego rażenia. Po interwencji USA i jego sojuszników Irak podzielono na cztery strefy okupacyjne (dwie amerykańskie, brytyjską i polską).

Ryc. I.3.8. Strefy okupacyjne Iraku po wojnie w 2003 r.

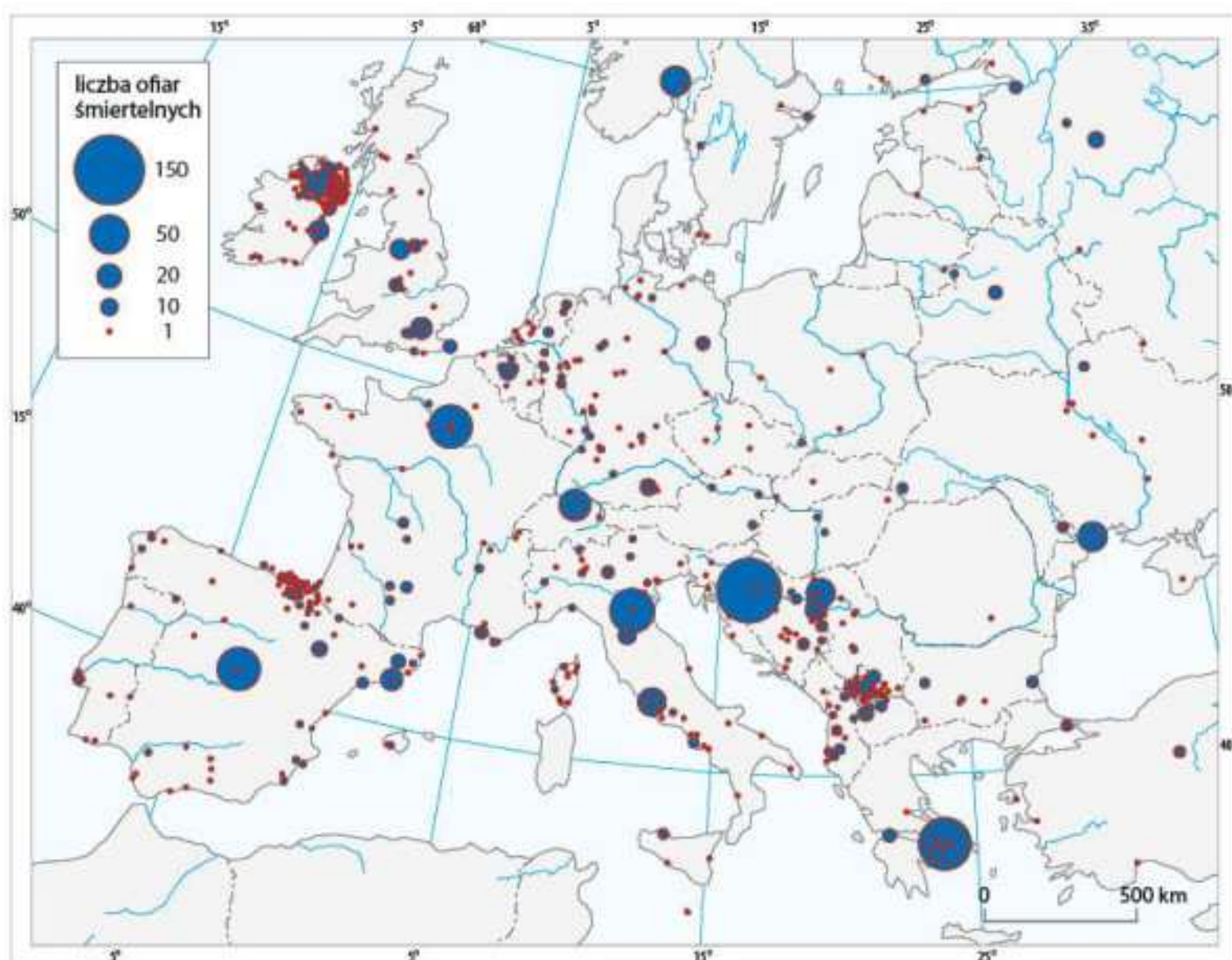
Źródło: Wikimedia Commons

Konflikty w Afryce	1994	Rwanda – plemiona Tutsi i Hutu	walka plemion o władzę; spór o ziemię w wyniku przeludnienia	Niepokoje społeczne między zamieszkującymi Rwandę plemionami przerodziły się w krwawą wojnę domową spowodowaną przeludnieniem i pogarszającą się sytuacją ekonomiczną. Jej skutkiem było m.in. ludobójstwo członków plemienia Tutsi dokonane przez przedstawicieli Hutu.
	od 1955	Sudan i Sudan Południowy	konflikt pomiędzy ludnością arabską mieszkającą na północy dawnego Sudanu a ludnością murzyńską mieszkającą na południu kraju; prześladowania religijne chrześcijan, dostęp do złóż ropy naftowej	W referendum ze stycznia 2011 r. niemal 99% głosujących opowiedziało się za odłączeniem południowej części kraju od Sudanu. 9 lipca 2011 r. formalnie ogłoszono deklarację niepodległości. Porozumienie podpisane między Armią Wyzwolenia Sudanu a rządem sudańskim zakończyło najdłuższą w Afryce tzw. drugą wojnę sudańską. Trwała ona od 1983 r. Stanowiła kontynuację pierwszej wojny z lat 1955–1972. Od 2003 r. toczy się konflikt w Darfurze (zachodnia część Sudanu) między zwaśnionymi plemionami.

Terroryzm

Współcześnie jednym z największych zagrożeń dla cywilizacji jest **terroryzm**. Ataki terrorystyczne mogą wystąpić wszędzie, a zamachowcy często wybierają zatłoczone miasta czy kurorty.

Terroryzmem nazywamy stosowanie aktów przemocy w celu zastraszenia rządu i społeczeństwa. Efektem tego ma być dążenie do ustępstw politycznych. We współczesnym świecie obserwujemy coraz więcej ataków terrorystycznych, często skierowanych przeciwko ludności cywilnej. Najstraszliwszy w skutkach zamach terrorystyczny to atak z 11 września 2001 r., do którego użyto uprowadzonych samolotów pasażerskich. Jego celem były wieże World Trade Center (czytaj: łorld trejd senter) w Nowym Jorku oraz budynek Pentagonu w Waszyngtonie. W serii czterech ataków zginęło około 3 tysiące osób. Winą za zamachy obarczono organizację Al-Kaida dowodzoną przez Osamę bin Ladena. W 2002 r. w wyniku eksplozji bomby w klubie nocnym na wyspie Bali w Indonezji zginęło ponad 200 osób. 1 września 2004 r. podczas ataku terrorystycznego dokonanego przez bojówki czeczeńskie na szkołę w Biestanie w Osetii Północnej w Rosji zginęły 334 osoby, w tym 156 dzieci.

Ryc. 1.3.9. Ataki terrorystyczne w Europie w latach 1970–2017.

Ryc. I.3.10. Wieże World Trade Center po ataku terrorystycznym z 11 września 2001 r.

W tym samym roku miały miejsce zamachy bombowe w Madrycie, w których życie straciło 191 osób. Ładunki bombowe eksplodowały w pociągach podmiejskich. Rok później w Londynie w zamachach terrorystycznych przeprowadzonych w metrze i autobusie miejskim zginęły 52 osoby. Również w 2005 r. zorganizowano serię zamachów bombowych na kurort Szarm el-Szejk w Egipcie. W 2015 r. w zamachach na terenie Paryża zginęło 130 osób. W 2017 r. rozpędzony samochód dostawczy wjechał w grupę pieszych w Londynie na moście London Bridge. W tym samym roku w podobny sposób dokonano zamachu terrorystycznego w Katalonii – furgonetka wjechała w pieszych na ruchliwej ulicy pełnej turystów w Barcelonie. Do przeprowadzenia większości zamachów przyznało się Państwo Islamskie.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wybierz jeden z niedawno zakończonych lub obecnie trwających konfliktów zbrojnych (np. wojna domowa w Syrii). Wskaż miejsce, strony, przyczyny oraz skutki tego konfliktu.
2. Wymień sposoby zapobiegania atakom terrorystycznym.
3. Podaj przykłady wpływu zasobów środowiska przyrodniczego, w tym zasobów wodnych, położenia geograficznego i surowców mineralnych na powstawanie konfliktów zbrojnych.
4. Na wybranych przykładach oceń wpływ nierówności społeczno-gospodarczych na powstawanie konfliktów.

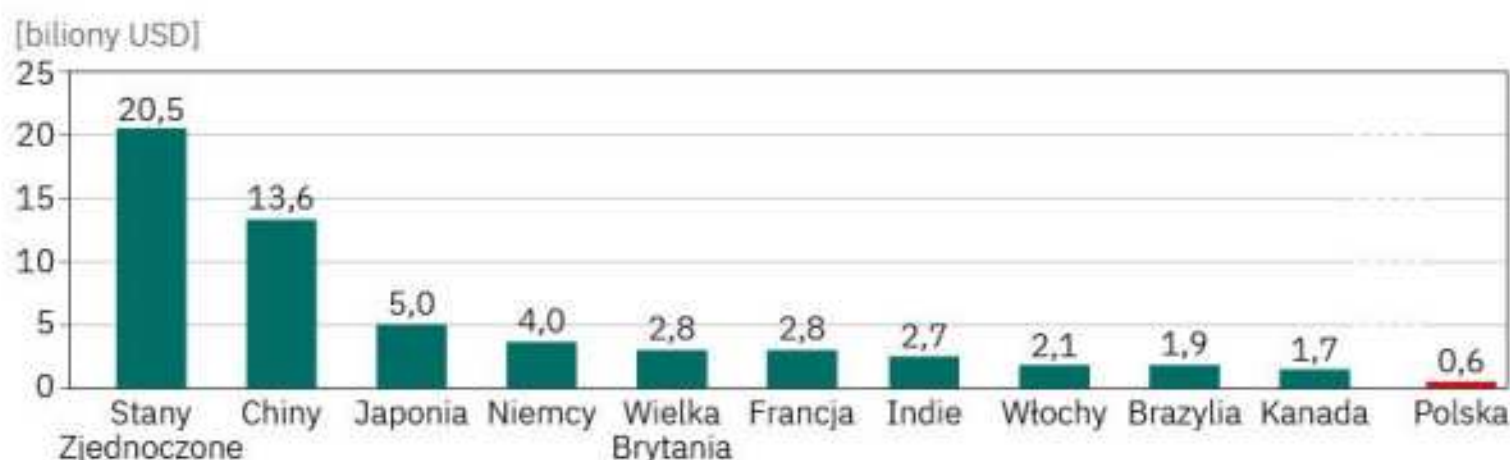
4. Przestrzenne zróżnicowanie poziomu rozwoju społeczno-gospodarczego świata

Mierniki rozwoju społeczno-gospodarczego państw świata

Poziom rozwoju społeczno-gospodarczego świata można określać za pomocą różnych mierników. Wśród nich znajdują się:

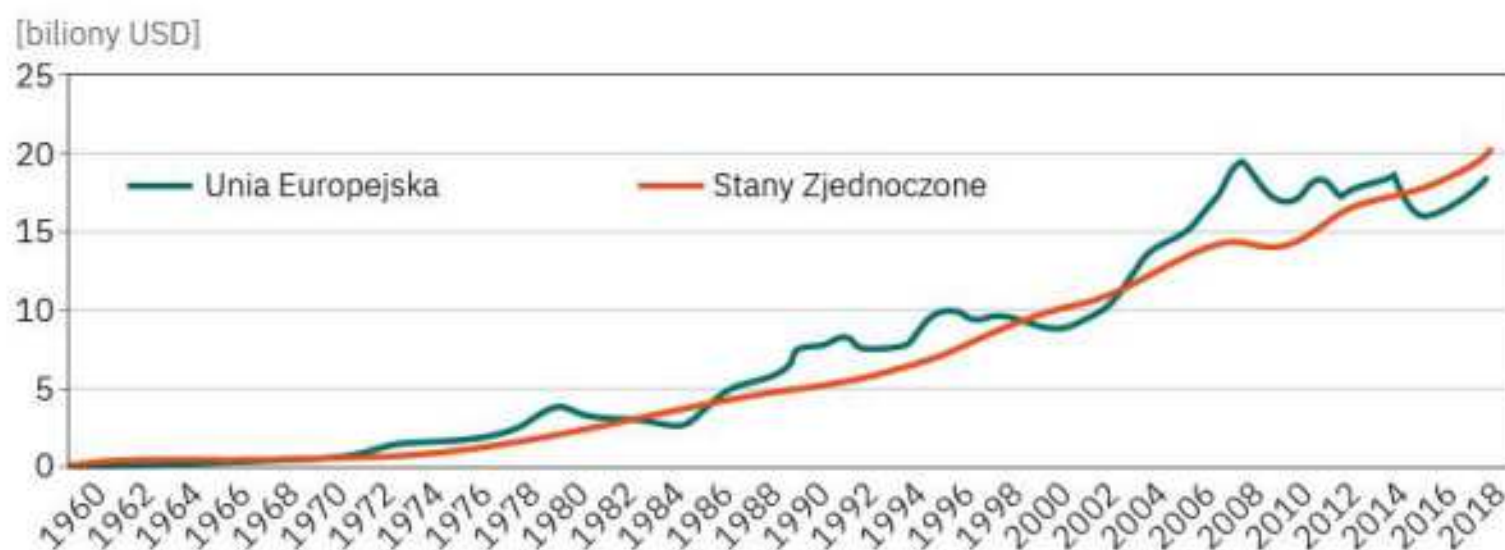
- **produkt krajowy brutto (PKB)** – miernik poziomu rozwoju ekonomicznego przedstawiający wartość ogółu dóbr i usług wytworzonych w danym państwie i w danym roku; najczęściej jest wyrażany w dolarach amerykańskich ogółem bądź na 1 mieszkańca;
- **produkt narodowy brutto (PNB)** – miernik poziomu rozwoju ekonomicznego przedstawiający wartość ogółu dóbr i usług wytworzonych przez obywateli danego państwa (zarówno w kraju, jak i za granicą) w danym roku.

Analizując **wartość PKB ogółem**, można określić, które państwa mają najsilniejszą gospodarkę (ryc. I.4.1.).

Ryc. I.4.1. Największe gospodarki świata pod względem wartości ogółem PKB w cenach bieżących (w bilionach dolarów amerykańskich) w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego

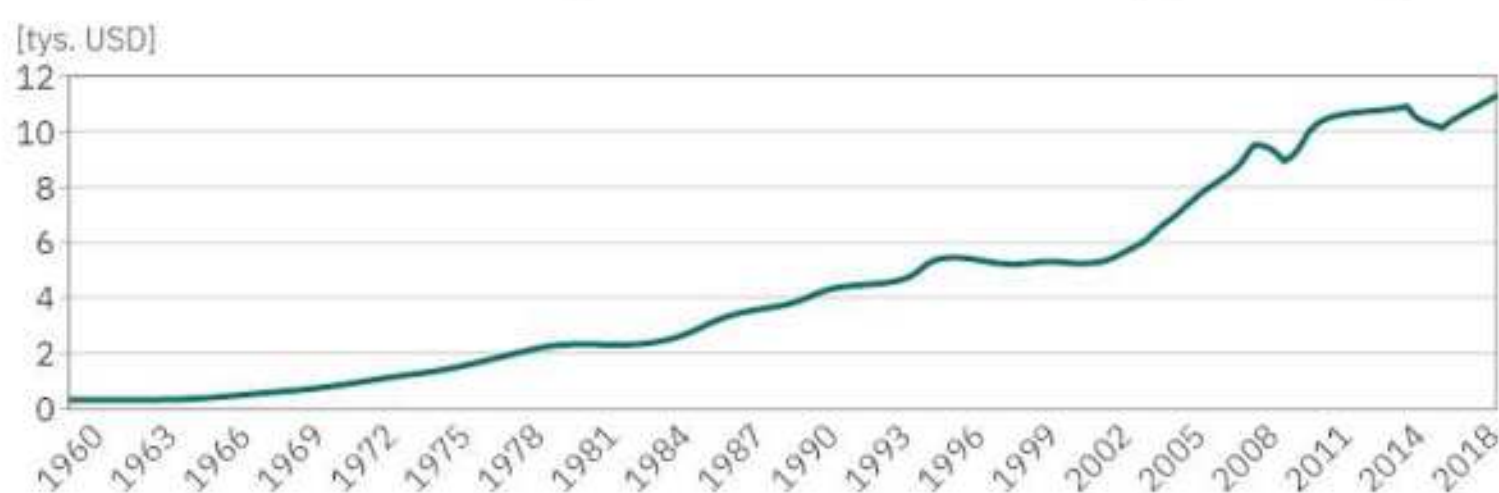

Ryc. I.4.2. PKB Stanów Zjednoczonych i Unii Europejskiej w cenach bieżących (w bilionach dolarów amerykańskich) w latach 1960–2018.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego

Najbardziej porównywalnym w stosunku do innych państw miernikiem rozwoju gospodarczego jest PKB lub PNB przeliczony na 1 mieszkańca (ryc. I.4.3.). Umożliwia on porównywanie dochodu bez brania pod uwagę powierzchni czy liczby ludności danego państwa.

Wartość dochodu może być również obliczana z uwzględnieniem **siły nabywczej pieniądza (PPP)**. Według danych Banku Światowego średni poziom PKB na mieszkańca na świecie, liczony w cenach bieżących, wynosił w 2018 r. 11,3 tysiąca dolarów. W latach 2000–2018 wartość ta wzrosła ponad dwukrotnie. Największy PKB na mieszkańca był w Luksemburgu (114,3 tysiąca dolarów USA), następnie w Szwajcarii, Norwegii i Irlandii. W Polsce roczny dochód na mieszkańca w 2018 r. wynosił 15,4 tysiąca dolarów, co stawiało nas na 55. pozycji w świecie. Wyższy poziom PKB na mieszkańca wystąpił na Łotwie, Słowacji, Węgrzech, w Estonii, Czechach i Słowenii. Najniższy poziom PKB na jednego mieszkańca zanotowano w Burundi (275 dolarów rocznie na osobę), Malawi i Nigrze.

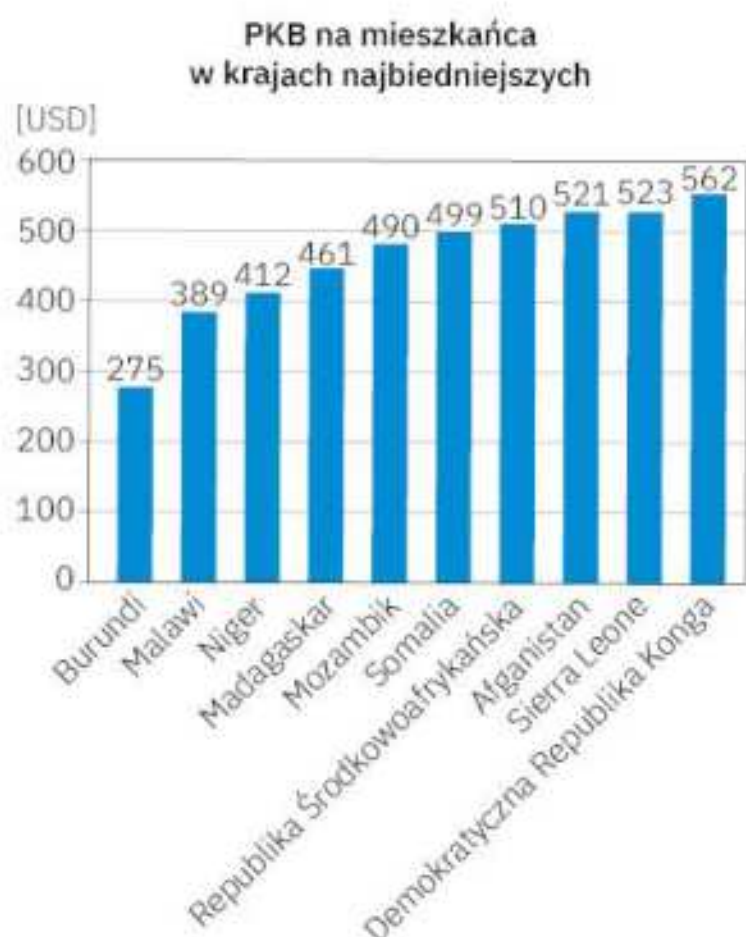

Ryc. I.4.3. PKB na mieszkańca (średnia dla świata) w cenach bieżących (w dolarach amerykańskich) w latach 1960–2018.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego.

Aby zilustrować zmiany w poziomie rozwoju gospodarczego poszczególnych państw, wykorzystuje się **wskaźnik wzrostu gospodarczego**. Przez **wzrost gospodarczy** rozumie się zwiększenie zdolności do wytwarzania dóbr i usług. Wskaźnik wzrostu informuje, o ile zwiększyła się w ciągu roku wartość dóbr i usług wytworzonych w danym kraju. Duży wzrost gospodarczy, nawet kilkunastoprocentowy, jest z reguły krótkotrwały i często występuje w mniejszych państwach rozwijających się. Szybki wzrost gospodarczy występuje także w państwach inwestujących w wykorzystanie nowych złóż ropy naftowej i gazu ziemnego (np. Azerbejdżan, Turkmenistan). Z kolei od kilkunastu lat wysokim wzrostem gospodarczym cechują się Chiny – kraj o dużym potencjale demograficznym i ekonomicznym, otwarty na inwestycje zagraniczne i wykorzystujący niskie koszty pracy. W 2018 r. największy wzrost gospodarczy nastąpił w Rwandzie – państwie dotkniętym krwawym konfliktem w latach 90 XX w. Obecnie

Rwanda należy do najszybciej rozwijających się gospodarek w Afryce dzięki eksportowi kawy, rozwojowi turystyki oraz górnictwa, a ostatnio także usług finansowych. Wysoki wzrost gospodarczy w 2018 r. wystąpił także w Gwinei – dzięki zwiększeniu wydobycia boksytów, które są głównym bogactwem państwa.

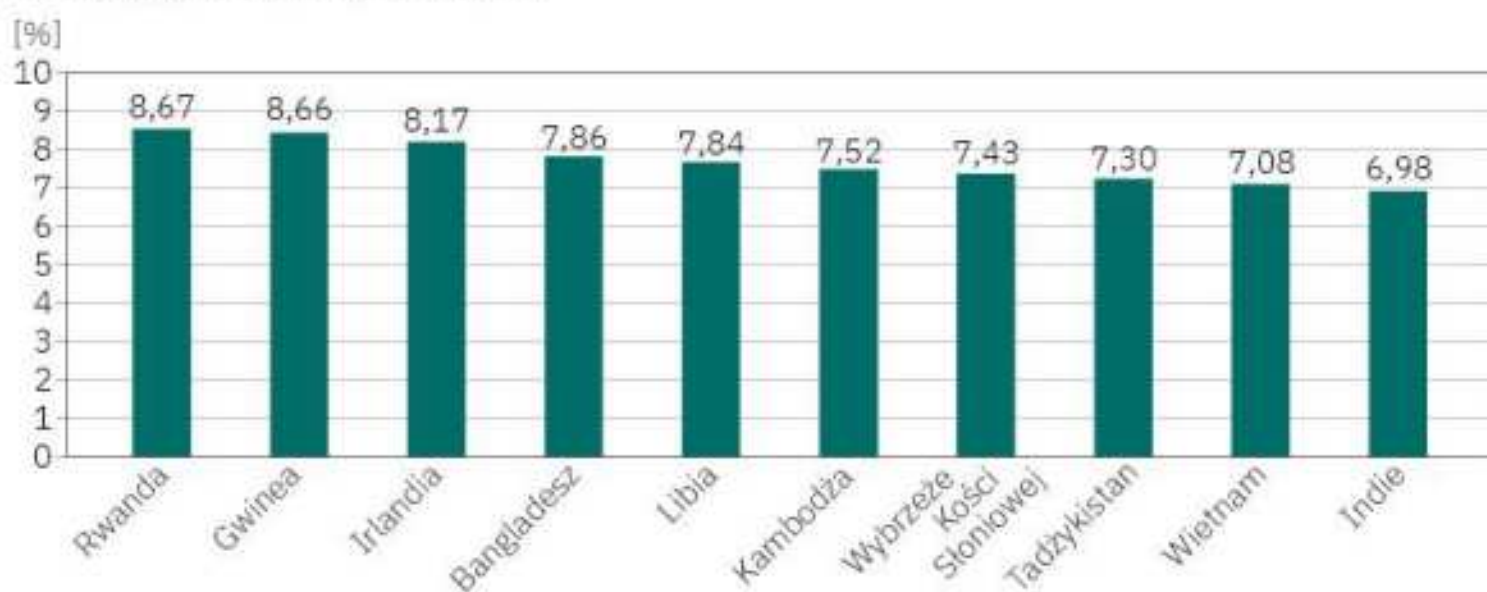

Ryc. I.4.4. PKB na 1 mieszkańca w 2018 r. w w wybranych państwach (ceny bieżące).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego

Ryc. I.4.5. Widok na centrum finansowe w Kigali, stolicy Rwandy, jednego z najszybciej rozwijających się krajów Afryki.

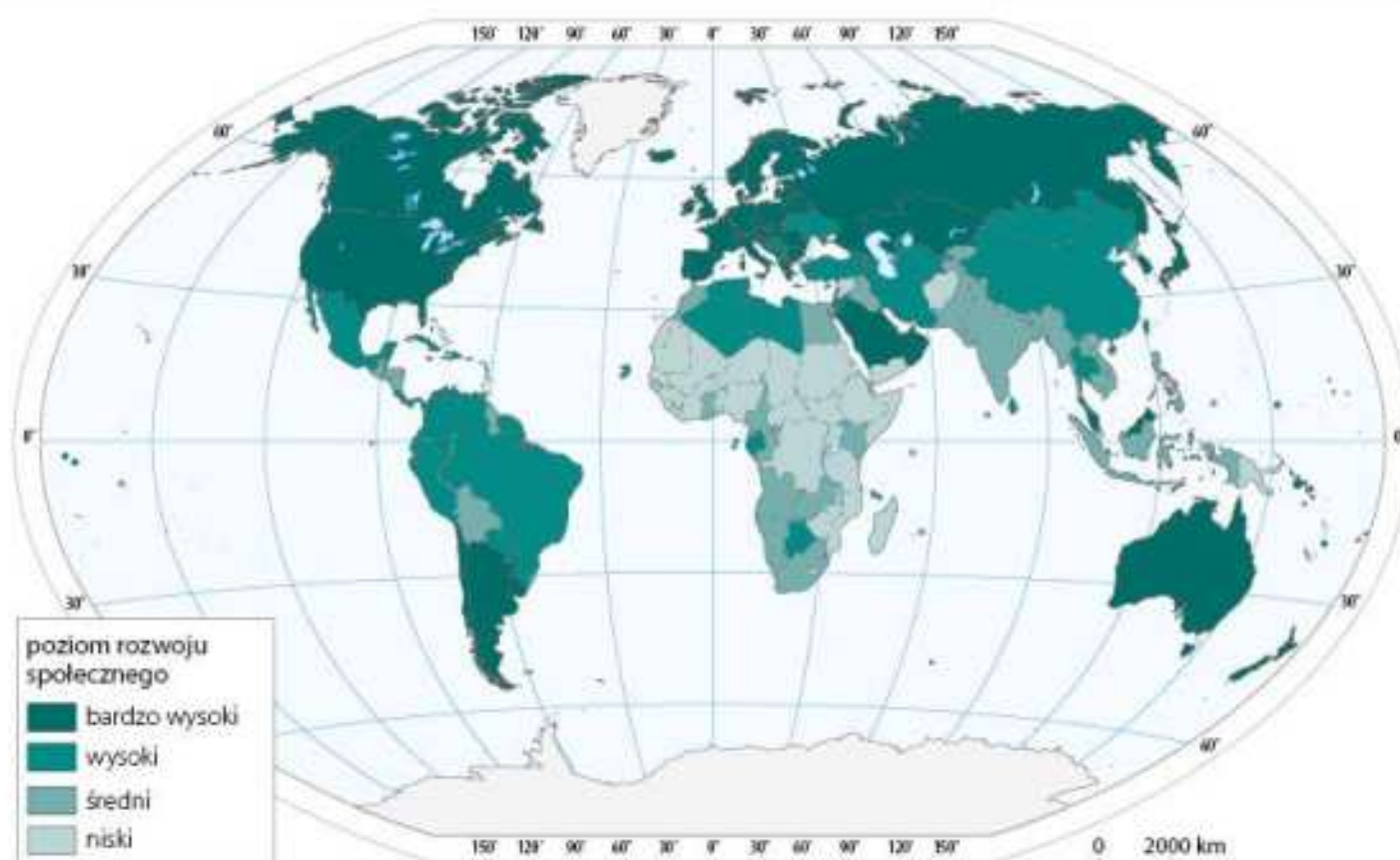

Ryc. I.4.6. Kraje o najwyższym przyroście rocznym PKB w 2018 r.

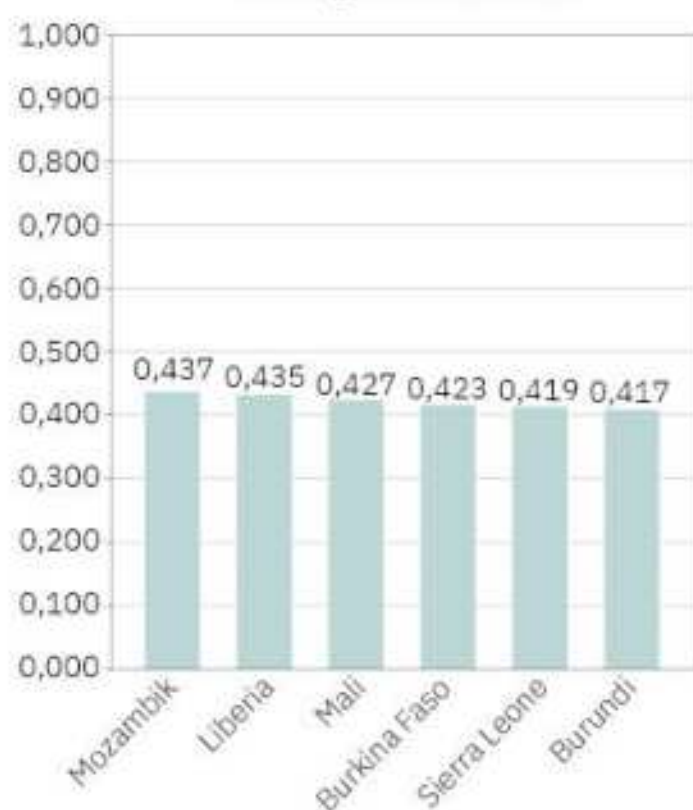
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego

Poziom dochodu na jednego mieszkańca nie zawsze odzwierciedla nierówności społeczne i poziom życia mieszkańców danego kraju. Często w państwach rozwijających się w zysku związanym na przykład ze sprzedażą surowców mineralnych uczestniczy tylko niewielka liczba bogacących się mieszkańców. Mimo dość wysokiego PKB na osobę większość ludności żyje na granicy ubóstwa. W związku z tym ONZ stosuje **wskaźnik rozwoju społecznego HDI** (*Human Development Index*, czytaj: human dewelopment indeks).

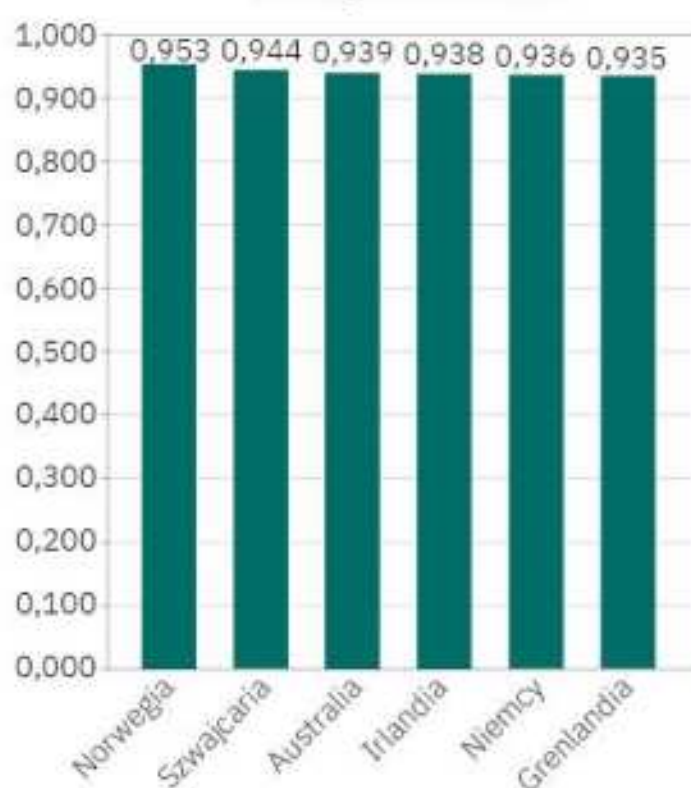
Wskaźnik rozwoju społecznego HDI – miernik rozwoju społeczno-gospodarczego uwzględniający: oczekiwaną długość życia, współczynnik analfabetyzmu, skolaryzacji i PKB na 1 mieszkańca według siły nabywczej pieniądza. Przyjmuje wartość od 0 do 1.

Państwa o najniższym poziomie rozwoju społecznego według wskaźnika HDI

Państwa o najwyższym poziomie rozwoju społecznego według wskaźnika HDI

Ryc. I.4.7. Zróźnicowanie państw świata według HDI w 2017 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie United Nations Development Programme (UNDP), <http://hdr.undp.org/en/statistics/hdi/>

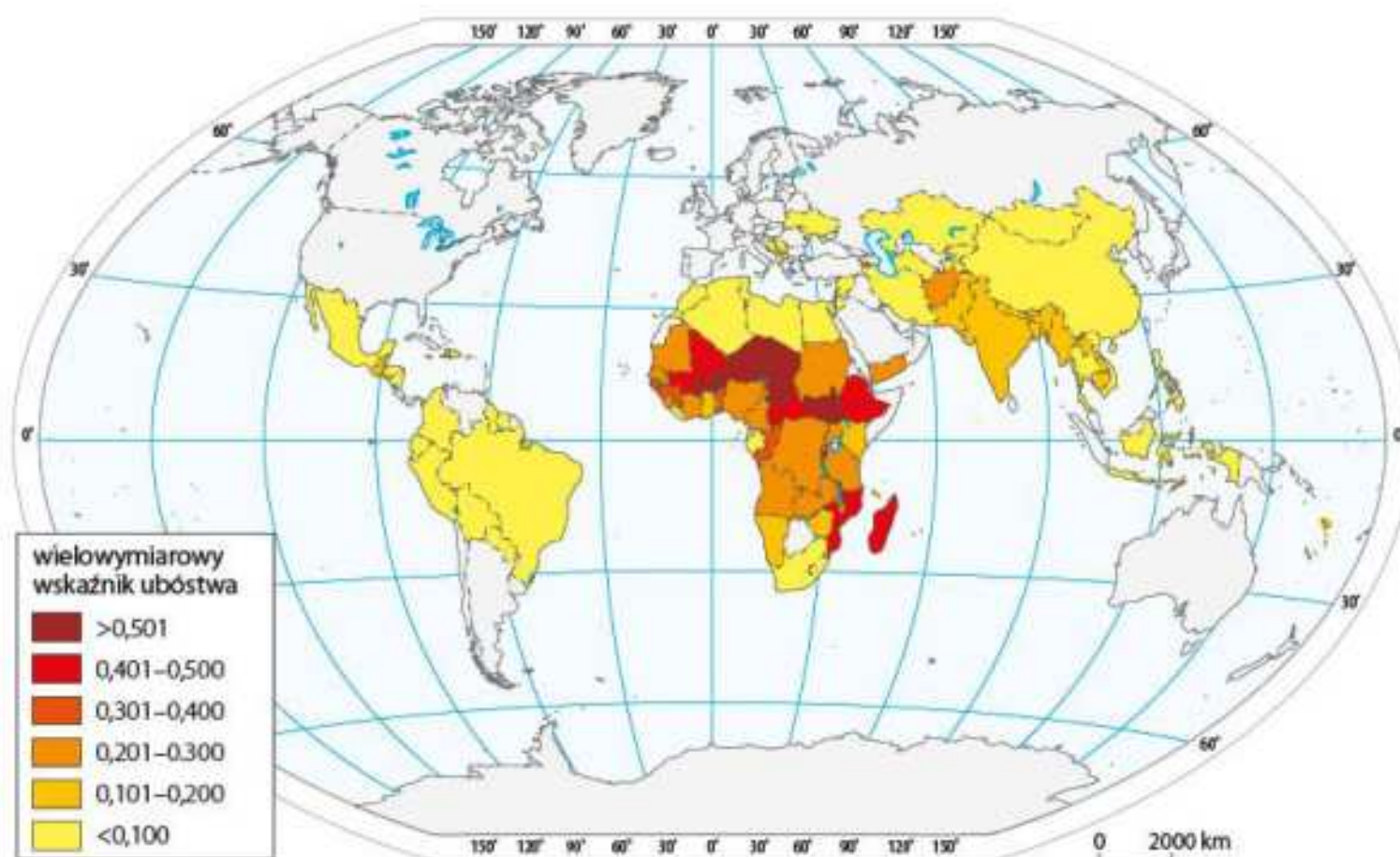
Im wyższa wartość HDI, tym wyższy poziom rozwoju społeczno-gospodarczego. Państwa o najwyższym i najniższym HDI według rankingu z 2017 r. przedstawiono na rycinie I.4.7. W pierwszej grupie (bardzo wysoki poziom rozwoju) znalazła się większość państw Unii Europejskiej, a także Kanada, Japonia, Korea Południowa, Izrael, Hongkong (jako Specjalny Region Administracyjny Chin), Singapur, Barbados oraz tzw. kraje naftowe (Zjednoczone Emiraty Arabskie, Brunei, Katar, Bahrajn). Do pierwszej grupy zalicza się także Polska, chociaż mimo wzrostu wartości wskaźnika w ciągu ostatnich 20 lat ciągle znajduje się na niższym poziomie rozwoju społecznego niż inne państwa Europy Zachodniej. Najniższy poziom rozwoju występuje głównie w Afryce Subsaharyjskiej (m.in. Zimbabwe, Demokratycznej Republice Konga, Nigrze, Burundi, Mozambiku) oraz w Afganistanie, Nepalu, Bangladeszu, Jemenie, Haiti i Papui Nowej Gwinei.

Aby określić stopień ubóstwa, ONZ stosuje różne wskaźniki. Do 2009 r. był to tzw. **wskaźnik ubóstwa społecznego – Human Poverty Index (HPI)** (czytaj: hhuman powerty indeks), obliczany w zróżnicowany sposób dla państw rozwijających się i państw rozwiniętych. Od 2010 r. stosuje się tzw. **wielowymiarowy czynnik ubóstwa – Multidimensional Poverty Index**, który bierze pod uwagę stan zdrowia mieszkańców, edukacji (uczęszczanie do szkoły) oraz życia (ryc. I.4.8.).

Ryc. I.4.8. Struktura wielowymiarowego wskaźnika ubóstwa.

Największym poziomem ubóstwa w 2017 r. charakteryzowały się takie państwa, jak: Sudan Południowy, Niger, Czad, Etiopia, Republika Środkowoafrykańska, Burundi i Mozambik (ryc. I.4.9.).

Ryc. I.4.9. Zróznicowanie wielowymiarowego wskaźnika ubóstwa w 2017 r. w państwach rozwijających się.

Podział państw według rozwoju społeczno-gospodarczego

Istnieje wiele klasyfikacji podziału państw według rozwoju społeczno-gospodarczego. Organizacja Narodów Zjednoczonych dla porównań statystycznych dzieli umownie państwa na rozwinięte, do których zalicza państwa europejskie oraz Stany Zjednoczone, Kanadę, Japonię, Australię i Nową Zelandię. Pozostałe państwa zalicza do grupy rozwijających się. Wśród nich ONZ wyróżnia 48 państw najstabilniej rozwiniętych, między innymi: Afganistan, Bangladesz, Nepal, Czad, Republikę Środkowoafrykańską, Niger, Mozambik, Madagaskar, Lesotho, Haiti i Kiribati.

Najbogatsze i najbardziej wpływowe państwa świata tworzą nieformalne forum polityczno-gospodarcze zwane **grupą G7**. Obejmuje ona Wielką Brytanię, Francję, Niemcy, Włochy, Japonię, Stany Zjednoczone oraz Kanadę. Przywódcy państw tej grupy spotykają się na corocznych szczytach ekonomicznych. W ich trakcie często dochodzi do protestów tzw. antyglobalistów. W ostatnim czasie na spotkania tej grupy jest zapraszanych także pięć największych gospodarek rozwijających się: Chiny, Indie, Brazylia, Meksyk oraz Republika Południowej Afryki.

Przyczyny dysproporcji w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego regionów świata

Na dysproporcje w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego wpływają różne czynniki (ryc. I.4.10.).

Ryc. I.4.10. Przyczyny dysproporcji w poziomie rozwoju społeczno-gospodarczego regionów świata.

Do warunków przyrodniczych należy **klimat**. Na przykład w strefie równikowej często występują obfite opady, które wymywają warstwę próchniczną gleby, więc prowadzenie produkcji rolniczej na wysokim poziomie staje się tu niemożliwe. Z kolei w strefie klimatów zwrotnikowych produkcja żywności w znacznym stopniu jest ograniczona przez niedobory wody i pustoszenie obszarów. Z klimatem wiąże się także występowanie takich klęsk żywiołowych, jak powodzie czy susze utrudniające produkcję rolniczą i prowadzące często do klęsk głodu.

Istotnym czynnikiem rozwoju są także **zasoby naturalne** wpływające na rozwój gospodarczy poszczególnych regionów. Wymienić tu należy zasoby odnawialne (woda, gleby, lasy), które umożliwiły rozwój rolnictwa i przemysłu (np. zakłady włókiennicze czy celulozowo-papiernicze), oraz nieodnawialne, czyli surowce mineralne (energetyczne, metale, surowce skalne). Występowanie surowców mineralnych odgrywa dużą rolę w niektórych państwach (np. kraje naftowe, Rosja, Chiny, Indie). Jednak zapotrzebowanie na wybrane surowce maleje, na przykład z powodu stosowania energooszczędnych technologii produkcji i zastępowania ich tworzywami sztucznymi. Dlatego ceny zasobów naturalnych (z wyjątkiem ropy naftowej) obniżają się, a to z kolei prowadzi do zmniejszenia dochodów państw, których gospodarka opiera się na wydobywaniu i eksporcie surowców mineralnych.

Kolejnym czynnikiem wpływającym na różnice między regionami świata w rozwoju gospodarczym są **zasoby ludzkie**. Ważne znaczenie mają zarówno struktura demograficzna ludności oraz przyrost naturalny, jak i poziom wykształcenia, udział kadr wykwalifikowanych i przedsiębiorczość. Państwa najslabiej rozwinięte charakteryzują się zwykle wysokim przyrostem naturalnym ludności, co prowadzi do przeludnienia i problemów związanych z wyżywieniem. Ponadto ludność tych państw wyróżnia niski poziom wykształcenia i duży odsetek analfabetów, co ogranicza rozwój kadr fachowców.

Wysoki poziom **zasobów kapitałowych** jest również ważnym czynnikiem wzrostu gospodarczego. Obejmuje on między innymi wartość istniejącego majątku trwałego (także jego jakość i nowoczesność), środki na finansowanie produkcji i inwestycje oraz ich dostępność.

Ryc. I.4.11. Dolina Krzemowa w Kalifornii, Stany Zjednoczone. W państwach wysoko rozwiniętych międzynarodowe koncerny przemysłowe przeznaczają duże środki finansowe na badania naukowe i funkcjonowanie centrów badawczo-rozwojowych.

Kolejnym czynnikiem wpływającym na zróżnicowanie poziomu rozwoju jest **innowacyjność gospodarki**. Polega ona na tworzeniu i wdrażaniu nowoczesnych technologii, na przykład: w elektronice, informatyce, medycynie, telekomunikacji czy motoryzacji. Zacołanie technologiczne krajów słabiej rozwiniętych opóźnia rozwój przemysłu i uzależnia je od importu wysoko przetworzonych wyrobów z krajów rozwiniętych.

Poziom gospodarczy państw rozwijających się wynika także z **uwarunkowań historycznych**. Największe znaczenie dla rozwoju niektórych państw ma przeszłość kolonialna. Europejskie mocarstwa kolonialne zdobyły tereny na innych kontynentach, na których prowadziły rabunkową gospodarkę – nadmiernie eksploatowały surowce rolnicze i mineralne, nie dbały o rozwój odpowiedniej infrastruktury technicznej czy społecznej, a zyski zatrzymywały dla swoich krajów. W niektórych przypadkach te zależności gospodarcze biednego Południa od bogatej Północy występują do dziś. Jest to widoczne w traktowaniu tych pierwszych jako źródła surowców, a także w udzielaniu im niekorzystnych pożyczek.

Istotnym czynnikiem rozwoju gospodarczego była **rewolucja przemysłowa** zapoczątkowana w Anglii w XVIII w. Wynalezienie maszyny parowej przyczyniło się do rozwoju przemysłu włókienniczego, górnictwa oraz hutnictwa. Dalszy postęp technologiczny, związany między innymi z rozwojem elektryczności, zastosowaniem ropy naftowej jako źródła energii, doprowadził do wzrostu potencjału gospodarczego krajów Europy Zachodniej i Stanów Zjednoczonych.

Dużą rolę odgrywają także **czynniki polityczne i administracyjne** towarzyszące często uwarunkowaniom historycznym. Wśród nich należy wymienić usamo-

dzielnianie się państw po upadku systemu kolonialnego, co często prowadziło do konfliktów związanych z przejmowaniem władzy i sporów na tle etnicznym i religijnym. Do politycznych przyczyn zróżnicowania poziomu rozwoju ekonomicznego zalicza się także zmianę układu sił po II wojnie światowej – wzrost znaczenia ZSRR i utworzenie państw bloku socjalistycznego – oraz upadek tego systemu po 1989 r. Duże znaczenie miały również transformacje ustrojowe i gospodarcze krajów Europy Środkowo-Wschodniej związane z przechodzeniem z gospodarki centralnie planowanej do wolnorynkowej.

Współcześnie ważna dla rozwoju społeczno-gospodarczego jest także **przynależność do różnych organizacji politycznych i gospodarczych** (np. formuła integracji w ramach UE). Z kolei w krajach słabiej rozwiniętych duży problem stanowi nadmierna biurokracja i korupcja w urzędach administracji.

Na mapie gospodarczej świata zachodzą nieustające zmiany – wciąż powstają atrakcyjne rynki do inwestowania, określane jako tzw. rynki wschodzące. Zalicza się tu państwa Europy Środkowo-Wschodniej przechodzące transformację gospodarczą, a także Chiny. Do rynków wschodzących należą Korea Południowa, Singapur, Tajlandia, Indonezja czy Malezja – tzw. tygrysy azjatyckie. Stosują one model japońskiego wzrostu gospodarczego – wspierają eksport i wykorzystują nowoczesne technologie w przemyśle. Niestety z drugiej strony obserwuje się wzrost dysproporcji między regionami wysoko a słabo rozwiniętymi, gdzie ciągle podstawą gospodarki jest słabo rozwinięte rolnictwo lub wydobywanie surowców mineralnych. Rozwój tych państw jest szczególnie trudny z powodu wysokiego długu zagranicznego i braku środków na inwestycje.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wybierz jedno państwo z grupy wysoko rozwiniętych i jedno z grupy naj słabiej rozwiniętych. Określ przyczyny, dla których znalazły się one w odmiennych grupach. Skorzystaj z atlasu geograficznego i informacji zamieszczonych w internecie. Weź pod uwagę dowolne dwa czynniki omówione w rozdziale, które wpływają na rozwój.
2. Wybierz dwa państwa należące do grupy naj słabiej rozwiniętych gospodarczo i znajdź w internecie lub „Roczniku Statystycznym” wybrane wskaźniki świadczące o ich niskim rozwoju społeczno-gospodarczym.
3. Na podstawie informacji o światowym kryzysie finansowym z lat 2007–2009 dostępnych w internecie napisz, które kraje kryzys dotknął najbardziej oraz jakie były jego przyczyny i konsekwencje.

**ZAGADNIENIA DEMOGRAFICZNE
I SPOŁECZNE ORAZ PROCESY OSADNICZE
NA ŚWIECIE I W POLSCE**

1. Rozmieszczenie ludności

Liczba ludności na świecie ciągle wzrasta, rocznie rodzi się około 140 milionów osób, a umiera prawie 60 milionów. W 2023 r. liczba ludności Ziemi przekroczyła 8 miliardów.

Znajomość **procesów demograficznych** (przyrostu naturalnego i migracji) oraz **struktur demograficznych** (np. według płci i wieku) jest niezwykle istotna dla polityki państw i regionów. Pozwala oszacować wydatki na ochronę zdrowia, edukację czy emerytury. Skutkami przemian demograficznych są często problemy społeczne wpływające na rozwój gospodarczy danego obszaru (np. nadmierny wzrost urbanizacji prowadzi do przeludnienia miast i tworzenia dzielnic nędzy, spadek poziomu urodzeń sprawia, że społeczeństwo się starzeje, a niekontrolowany napływ imigrantów powoduje napięcia i konflikty na tle narodowościowym).

Czynniki rozmieszczenia ludności

Do **przyrodniczych uwarunkowań rozmieszczenia ludności** zalicza się między innymi: wodę, klimat, gleby, ukształtowanie powierzchni, rzeźbę terenu budowę geologiczną (występowanie surowców mineralnych) oraz klęski żywiołowe.

Dostęp do wody słodkiej to jeden z najważniejszych czynników, gdyż jest ona niezbędna do życia, służy do nawadniania pól uprawnych, a także jest wykorzystywana w przemyśle (np. celulozowo-papierniczym, chemicznym, włókienniczym, spożywczym czy w energetyce).

Najbardziej sprzyjające do zamieszkania i prowadzenia działalności gospodarczej są **klimaty stref umiarkowanej i podzwrotnikowej**, z wyjątkiem typu suchego. Osadnictwu sprzyjają również obszary monsunowe. W związku z tym najwięcej ludności koncentruje się między 20 a 60 stopniem szerokości geograficznej północnej i południowej. W wymienionych strefach klimatycznych roczna suma opadów oraz ich rozkład umożliwiają uprawę roślin. Duże znaczenie w rozmieszczeniu ludności odgrywa także wysokość temperatury powietrza oraz długość okresu wegetacyjnego. Średnia temperatura powietrza w tych strefach kształtuje się między 5° a 20°C, co ma duże znaczenie w rolnictwie i wpływa na samopoczucie ludności i jej pracę.

Występowanie żyznych i urodzajnych gleb jest istotne dla skupisk ludności rolniczej – najkorzystniejsze są czarnoziemy, gleby brunatne, aluwialne (mady rzeczne) oraz wulkaniczne.

Najwięcej ludzi żyje na **nizinach**, a znacznie mniej – na obszarach wysokogórskich. Tylko 3% ludności świata zamieszkuje obszary powyżej 3000 m n.p.m.

(np. na Wyżynie Tybetańskiej w Chinach). Wyjątkiem są miasta położone na obszarze niskich szerokości geograficznych, gdzie ze względu na gorący i wilgotny klimat osadnictwo sięga wyżej (np. lokalizacja na przełęczach górskich: La Paz – 3658 m n.p.m., Bogota, Addis Abeba). Duże znaczenie dla rozmieszczenia ludności ma także nachylenie stoków. Na polach uprawnych nachylonych pod kątem 25° uprawa jest możliwa tylko na tarasach rolnych formowanych na stokach.

Eksploracja surowców mineralnych prowadzi do koncentracji ludności w wyniku rozwoju przemysłu. Dla przykładu: wydobywanie węgla kamiennego i rud żelaza wpłynęło na rozwój przemysłu wydobywczego i hutniczego oraz na zwiększenie liczby ludności zamieszkującej okolice kopalń. Obecnie miejsce występowania surowców ma mniejsze znaczenie jako czynnik lokalizacji przemysłu i koncentracji ludności ze względu na łatwość przemieszczania się.

Do **czynników ekonomicznych rozmieszczenia ludności** należą **występowanie przemysłu i usług** (m.in. transport, handel, rynek nieruchomości) oraz **rozwój procesów urbanizacyjnych**. Dlatego współcześnie najwięcej ludzi mieszka w wielkich miastach i aglomeracjach.

Wśród czynników wpływających na rozmieszczenie ludności należy uwzględnić także czynnik **polityczny** (np. sposób sprawowania władzy, konflikty wewnętrzne i międzynarodowe, zmiany granic). Ludność często opuszcza obszary ogarnięte konfliktem czy wojnami. Z punktu widzenia rozwoju cywilizacji ważny jest czynnik **historyczny**, na przykład dawne położenie danego obszaru w pobliżu szlaków handlowych czy ośrodków władzy.

Czynniki wpływające na rozmieszczenie ludności przedstawiono na rycinie II.1.1.

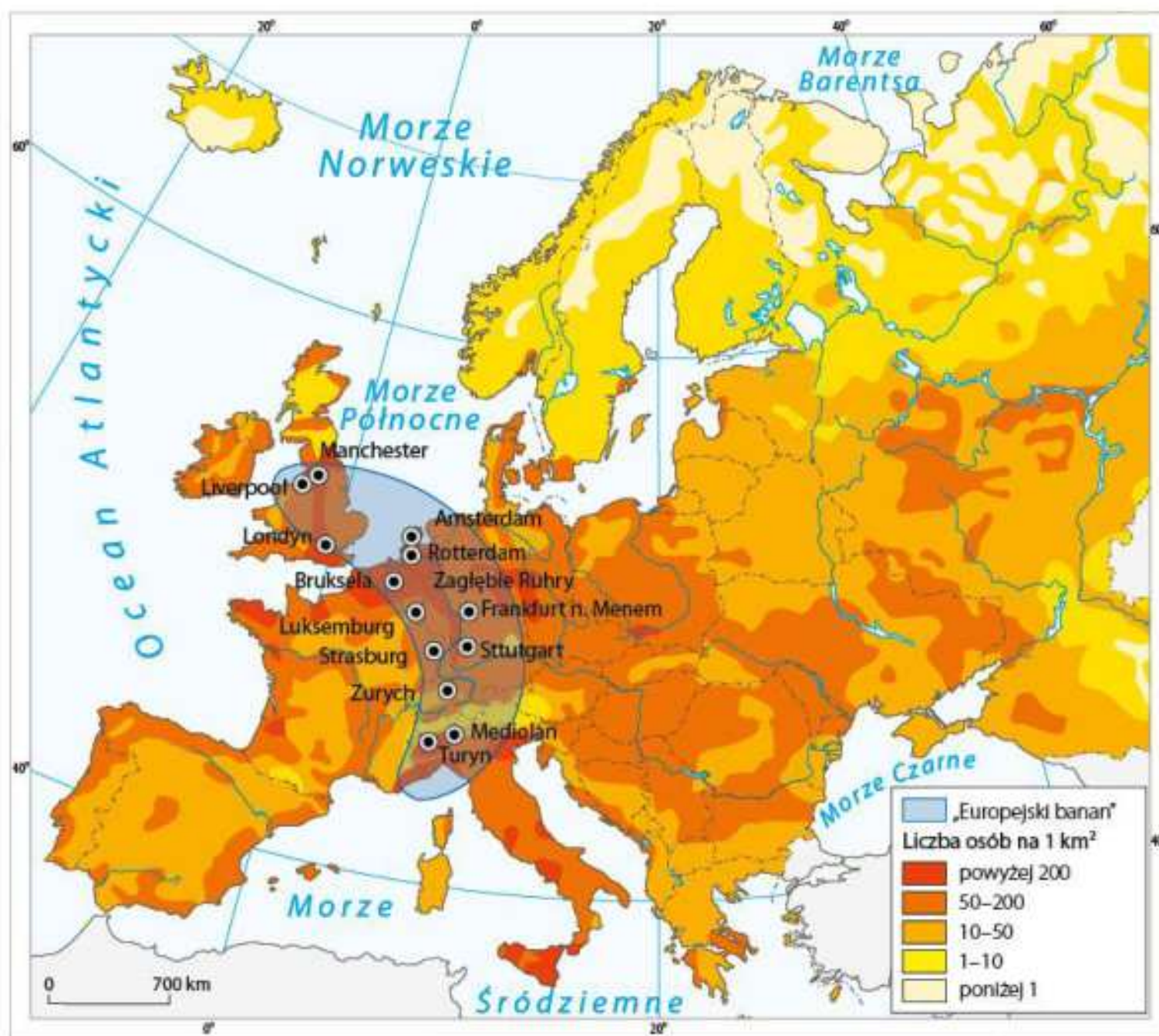

Ryc. II.1.1. Czynniki wpływające na rozmieszczenie ludności.

Obszary koncentracji ludności

Biorąc pod uwagę położenie, można zauważyć, że 75% ludności mieszka na półkuli północnej (rozkład lądów), a 40% ludzi – w odległości 100 km od wybrzeża.

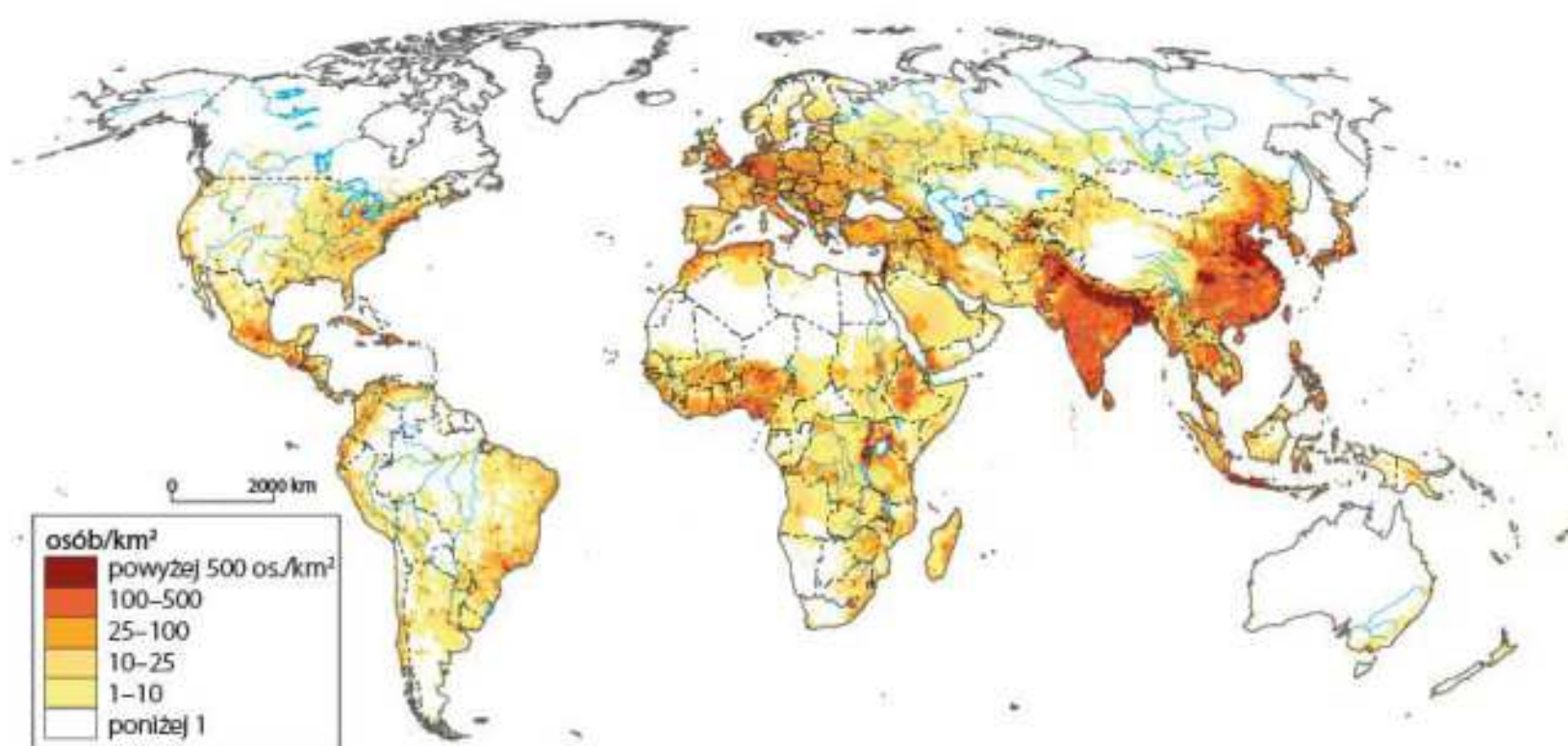
Do najbardziej zaludnionych obszarów w Europie należy zurbanizowany i uprzemysłowiony pas ciągnący się od północno-zachodniej Anglii, przez północną Francję, Belgię, Niderlandy, środkowe i południowe Niemcy, po Szwajcarię i północne Włochy. Obszar ten ze względu na kształt jest nazwany **„europejskim bananem”** (ryc. II.1.2.). Zamieszkuje go ponad 110 milionów osób. Znajdują się tu obszary dawnego górnictwa i hutnictwa oraz ważne międzynarodowe centra komunikacyjne (m.in. porty lotnicze w Londynie i Frankfurtu, porty morskie, np. w Rotterdamie). Ponadto swoje siedziby na tym terenie mają organizacje międzynarodowe. Bruksela jest stolicą UE i siedzibą Głównej Kwatery NATO, Haga – siedzibą Międzynarodowego Trybunału Sprawiedliwości, Strasburg – Parlamentu Europejskiego.

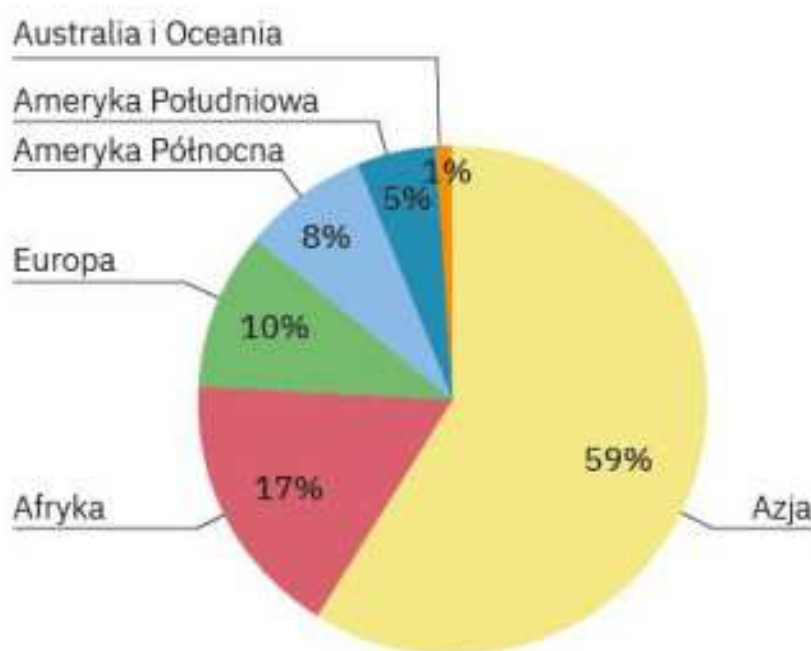
Ryc. II.1.2. Rozmieszczenie ludności w Europie.

W Azji głównymi regionami koncentracji ludności są Nizina Hindustańska, Nizina Chińska, Japońskie Megalopolis (zurbanizowany pas od Tokio obejmujący Jockohamę, Nagoję, Osakę i Kobe, skupia około 80 mln ludzi, czyli 2/3 ogółu ludności miejskiej Japonii) oraz wyspa Jawa w Indonezji. W Afryce najwięcej ludności skupia się w Delcie Nilu i nad Zatoką Gwinejską. Natomiast w Ameryce Północnej najwię-

cej osób żyje na wschodnim wybrzeżu Stanów Zjednoczonych (Boston, Nowy Jork, Waszyngton), w regionie Wielkich Jezior (Chicago, Detroit, czytaj: szikago, ditrojt), na zachodnim wybrzeżu Stanów Zjednoczonych (San Francisco, Los Angeles, czytaj: san fransisko, los andżeles) oraz w środkowym Meksyku (aglomeracja Mexico City, czyt. meksiko sity). W Ameryce Południowej najwięcej ludności mieszka na południowo-wschodnim wybrzeżu Brazylii (Rio de Janeiro, Sao Paulo), w rejonie ujścia La Platy (Montevideo, Buenos Aires) oraz w regionie Północnych i Środkowych Andów (historycznie związanym z prekolumbijską cywilizacją Inków). W Australii najwięcej ludności zamieszkuje południowo-wschodnie wybrzeże Australii (Brisbane, czytaj: birsben, Sydney, Melbourne, czytaj: melbern; ryc. II.1.3.).

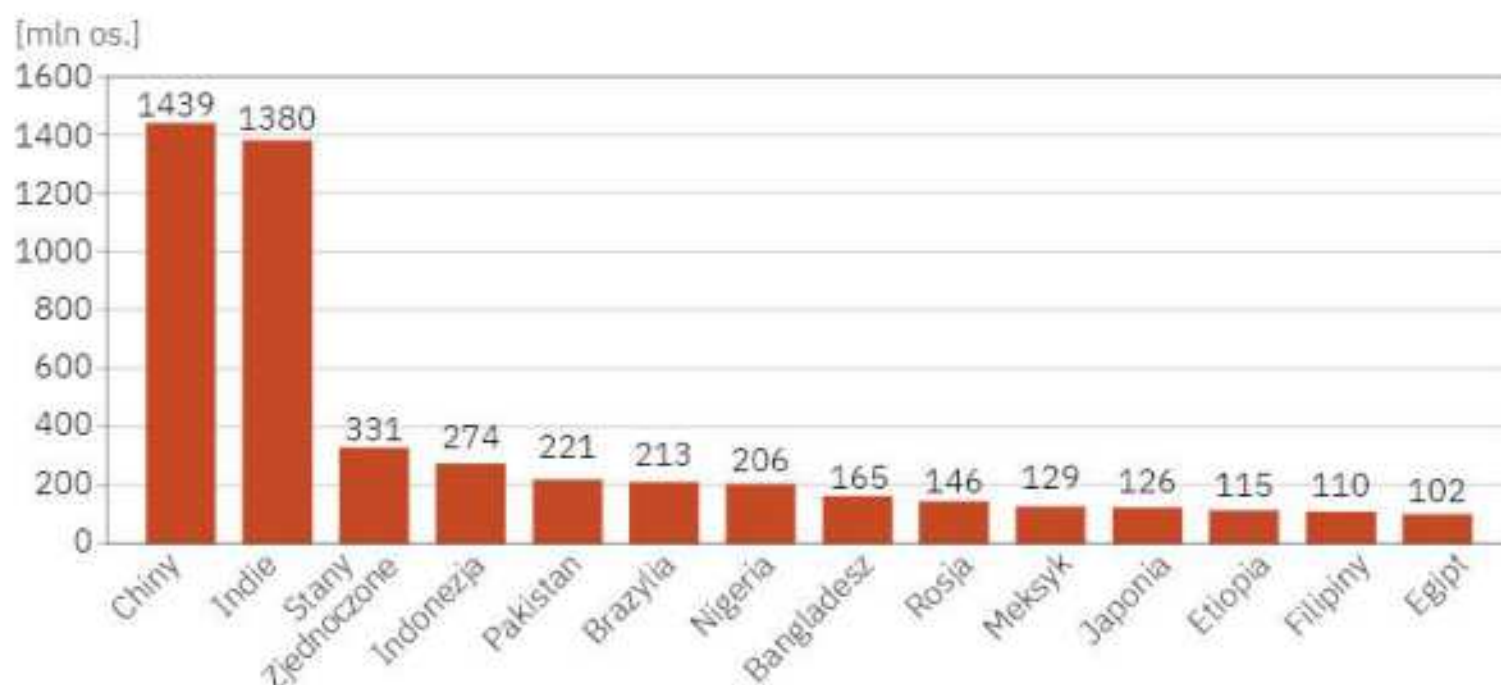
Ryc. II.1.3. Rozmieszczenie ludności świata.

Ryc. II.1.4. Liczba ludności według kontynentów w 2019 r. w % ogółu ludności świata.

Źródło: *World Population Prospects*

Wśród kontynentów najludniejszą częścią świata jest Azja. Zamieszkuje ją ponad 4,6 mld osób, co stanowi niemal 60% ogółu ludności (ryc. II.1.4.). Najludniejszym państwem są Chiny liczące 1 mld 439 mln mieszkańców. Ponad miliard osób mieszka w Indiach. Ogółem na świecie jest 14 państw z liczbą ludności przekraczającą 100 mln (ryc. II.1.5.). Gromadzą niemal 5 mld ludzi.

Ryc. II.1.5. Najbardziej zaludnione państwa świata w 2019 r.

Źródło: *World Population Prospects*

Obszary słabo zaludnione

Do obszarów naj słabiej zaludnionych na świecie należą obszary tajgi i tundry w Rosji, Kanadzie i na Alasce, tereny wysokogórskie (np. Himalaje i Karakorum), złodowacone (Antarktyda, Grenlandia, wyspy na Morzu Arktycznym), pustynie (np. Sahara, Kalahari, Wielka Pustynia Wiktorii, Atacama), suche stepy (Kazachstan, Mongolia) oraz pas lasów równikowych (dorzecze Amazonki, Konga, wyspy Borneo, Nowa Gwinea). Szacuje się, że około 60% lądu na Ziemi pozostaje niezamieszkałe (ryc. II.1.3.).

Ryc. II.1.6. Bariery osadnicze.

Gęstość zaludnienia

Do określenia rozmieszczenia ludności najczęściej jest stosowany **współczynnik gęstości zaludnienia**. Określa on, ile osób przypada na 1 km². Na lądach wynosi on 49 osób na 1 km². W krajach wysoko rozwiniętych jest to 26 osób, a w słabiej rozwiniętych – 80 osób. Najgęściej zaludnionym państwem na świecie jest Monako (ponad 26 tysięcy osób na 1 km²). Pomijając obszary zurbanizo-

wane albo państwa o powierzchni poniżej 1000 km², to najgęściej zaludnionymi państwami są: Bangladesz – 1265 osób na km², Palestyna – 847, Korea Południowa – 527, Niderlandy – 508 i Indie – 464. Najmniejsza gęstość zaludnienia występuje w Mongolii – 2 osoby na km² oraz w Namibii, Australii i Islandii – 3 osoby na km².

Obszar trwale zamieszkany i zagospodarowany przez człowieka nazywa się **ekumena**. Teren niezamieszkały i nieużytkowany gospodarczo to **anekumena**. **Subekumena** nazywa się obszar przejściowo użytkowany przez człowieka (np. w Azji Zachodniej lub Środkowej, gdzie dominuje pasterstwo koczownicze).

PYTANIA I POLECENIA

1. Na podstawie ryciny II.1.3. lub map rozmieszczenia ludności w atlasie geograficznym wymień obszary wysokiej koncentracji ludności w Azji. Wyjaśnij, jakie czynniki przyrodnicze i ekonomiczne wpłynęły na rozmieszczenie ludności w Chinach i Indiach.
2. Przerysuj do zeszytu tabelę dotyczącą wpływu warunków naturalnych na rozmieszczenie ludności. Skorzystaj z atlasu geograficznego i informacji z podręcznika.

Czynnik rozmieszczenia ludności	Obszary o optymalnych warunkach do zamieszkania	Obszary o trudnych warunkach do zamieszkania
woda		
opady		
temperatura		
gleby		
ukształtowanie powierzchni		
bogactwa naturalne		
odległość od morza		

3. Na wybranym przykładzie omów negatywne skutki nadmiernego zagęszczenia ludności.
4. Wyjaśnij, czym jest bariera wysokościowa w osadnictwie. Co powoduje, że góry są trudnym miejscem do zasiedlenia?

2. Dynamika zaludnienia i ruch naturalny ludności

Rozwój ludności

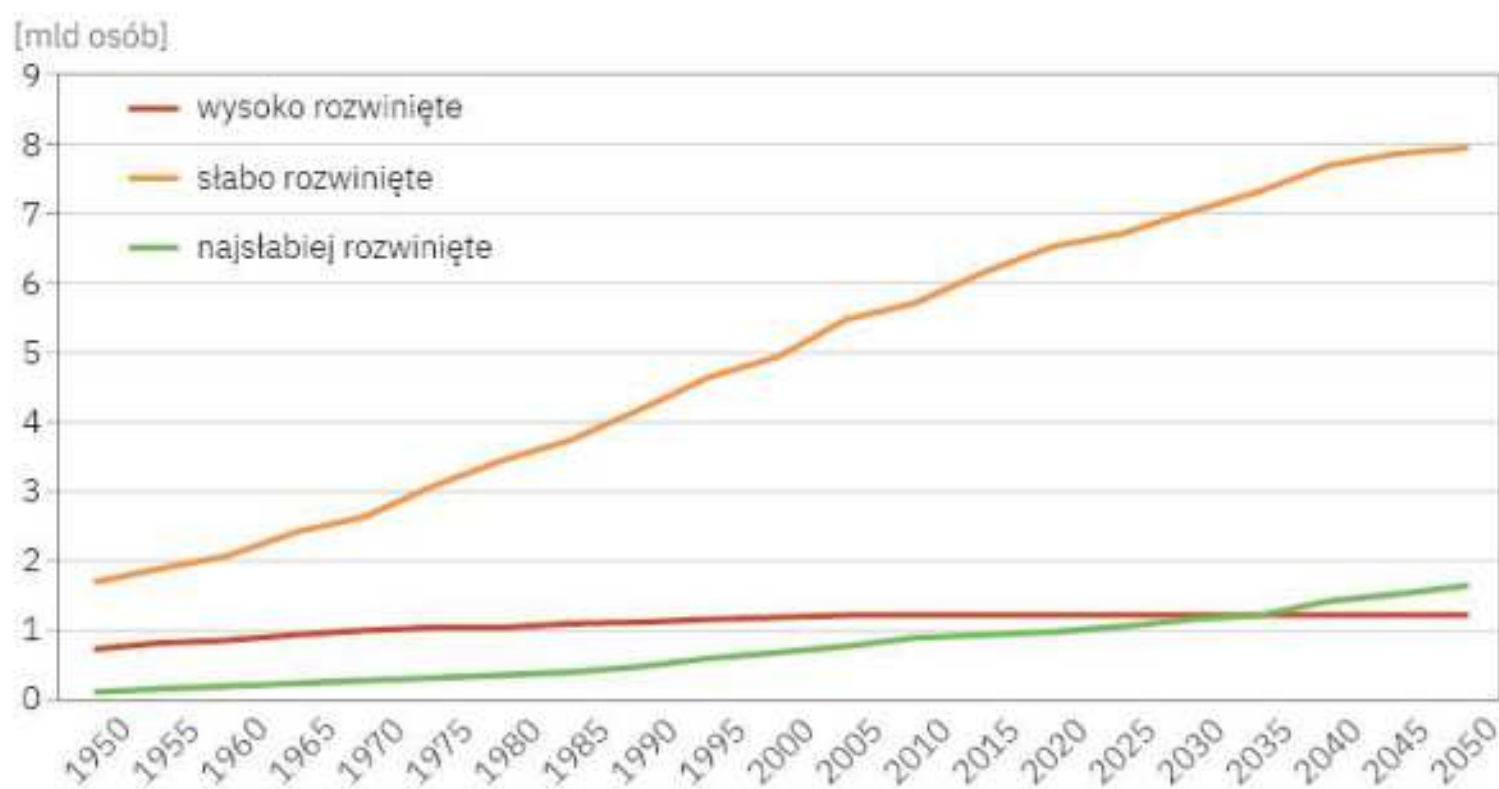
Przez dziesiątki tysięcy lat liczba ludności świata wzrastała powoli. Pierwszym czynnikiem przyspieszającym wzrost ludności była **rewolucja rolnicza** (8,5–7 tysięcy lat p.n.e.). Polegała na przejściu z koczowniczego trybu życia do osiadłego, wynalezieniu metod produkcji rolniczej. Nadwyżka produkcji żywności doprowadziła do społecznego podziału pracy, wytworzenia się ośrodków miejskich i rozwoju pierwszych cywilizacji. Szacuje się, że na początku naszej ery liczba ludności wynosiła około 300 milionów. Dużej liczbie urodzeń towarzyszyła wysoka umieralność w wyniku wojen, epidemii czy głodu.

Kolejnym czynnikiem wzrostu ludności była **rewolucja przemysłowa**. Rozpoczęła się w Wielkiej Brytanii w XVIII w. Powstały pierwsze osiedla robotnicze dla ludności przybyłej z przeludnionych wsi. W połowie XVIII w. liczba ludności na Ziemi osiągnęła 790 milionów, a w 1800 r. przekroczyła 1 miliard.

Spadek umieralności, w wyniku między innymi: poprawy warunków sanitarnych, rozwoju medycyny, zwiększenia dobrobytu i ciągle utrzymującej się wysokiej liczby urodzeń, spowodował wzrost tempa przyrostu ludności świata. Kolejny miliard został osiągnięty w 1930 r. Pomimo strat wojennych wysoki przyrost naturalny w krajach rozwijających się i powojenny tzw. **baby boom** (czytaj: bejbibum) w państwach wysoko rozwiniętych doprowadziły do przekroczenia kolejnego miliarda już po upływie 30 lat.

O kolejne miliardy ludność świata zwiększała się po odpowiednio 14, 13 i 12 latach. Siódmy miliard został osiągnięty w 2012 r. Jednak w przyszłości tempo wzrostu ludności się nie zwiększy. Według prognoz Organizacji Narodów Zjednoczonych liczba ludności świata przekroczy 9 miliardów w 2037 r.

Zaludnienie poszczególnych kontynentów zmieniało się w czasie. W 1750 r. w Europie mieszkało ponad 20% światowej populacji, a w 1900 r. już średnio co czwarty mieszkaniec Ziemi był Europejczykiem. Wzrost liczby ludności Europy był spowodowany wysokim przyrostem naturalnym, ograniczeniem umieralności dzięki rozwojowi przemysłu i poprawie poziomu życia. W tym samym okresie udział Afryki w zaludnieniu świata zmniejszył się do 8% wskutek między innymi handlu niewolnikami. **Procesy kolonizacyjne** również wpłynęły na zmniejszenie liczby ludności Azji.

Ryc. II.2.1. Dynamika wzrostu liczby ludności w regionach świata według rozwoju społeczno-ekonomicznego w latach 1950–2020 oraz prognoza do 2050 r.

Źródło: *World Population Prospects*

Tab. II.2.1. Zmiany w zaludnieniu świata od 1750 r. wraz z prognozami do 2100, w podziale na regiony (w mln osób)

Region	1750	1800	1850	1900	1950	2000	2020	2050	2100
ŚWIAT	791	978	1262	1650	2521	6071	7795	9735	10875
Afryka	106	107	111	133	221	796	1341	2489	4280
Azja	502	635	809	947	1402	3680	4641	5290	4720
Europa (z Rosją)	163	203	276	408	547	728	748	710	630
Ameryka Łacińska i Karaiby	16	24	38	74	167	520	654	762	680
Ameryka Północna	2	7	26	82	172	316	369	425	491
Australia i Oceania	2	2	2	6	13	31	43	57	75

Źródło: *The World At Six Billion. United Nations Population Division*

W drugiej połowie XX i na początku XXI w. państwa rozwijające się Afryki, Azji i Ameryki Łacińskiej weszły w fazę **eksplozji demograficznej** i zwiększyły zarówno liczbę swoich mieszkańców, jak i swoje udziały w zaludnieniu świata. Liczba ludności Afryki w okresie 1950–2020 wzrosła sześciokrotnie, Azji – ponad trzykrotnie, natomiast Ameryki Łacińskiej – niemal czterokrotnie (tab. II.2.1.). Z drugiej strony nastąpił spadek udziału Europy w zaludnieniu Ziemi. Obecnie co dziesiąty obywatel świata mieszka w Europie. Według prognoz liczba ludności Europy będzie nadal maleć, a jej udział w zaludnieniu Ziemi spadnie do 5,8% w 2100 r. Przewiduje się, że w regionach słabiej rozwiniętych liczba ludzi będzie rosta – najbardziej w Afryce (tab. II.2.1.).

Przyrost rzeczywisty ludności

Szczegółowe informacje o zmianach liczby ludności na danym obszarze można uzyskać dzięki obliczeniom **przyrostu rzeczywistego ludności**. Stanowi on sumę **przyrostu naturalnego** (różnicy między liczbą urodzeń a zgonów) oraz **salda migracji** (różnicy między napływem a odpływem ludności). Często współczynnik przyrostu rzeczywistego określa się w promilach, czyli na 1000 mieszkańców. Wówczas do wzoru stosuje się współczynnik przyrostu naturalnego oraz współczynnik salda migracji. Jeśli wartości współczynnika przyrostu rzeczywistego są ujemne, to mówimy o **ubytku rzeczywistym ludności**, a cały proces zmniejszania liczby ludności na danym obszarze nosi nazwę **depopulacji**.

$$W_{PN} = \frac{(U - Z)}{L} \times 1000$$

$$W_{SM} = \frac{(N - O)}{L} \times 1000$$

$$W_{PR} = W_{PN} + W_{SM}$$

W_{PN} – współczynnik przyrostu naturalnego

U – liczba urodzeń

Z – liczba zgonów

L – liczba ludności w danym roku

W_{SM} – współczynnik salda migracji

N – liczba ludności napływającej na dany obszar

O – liczba ludności odpływającej z danego obszaru

W_{PR} – współczynnik przyrostu rzeczywistego

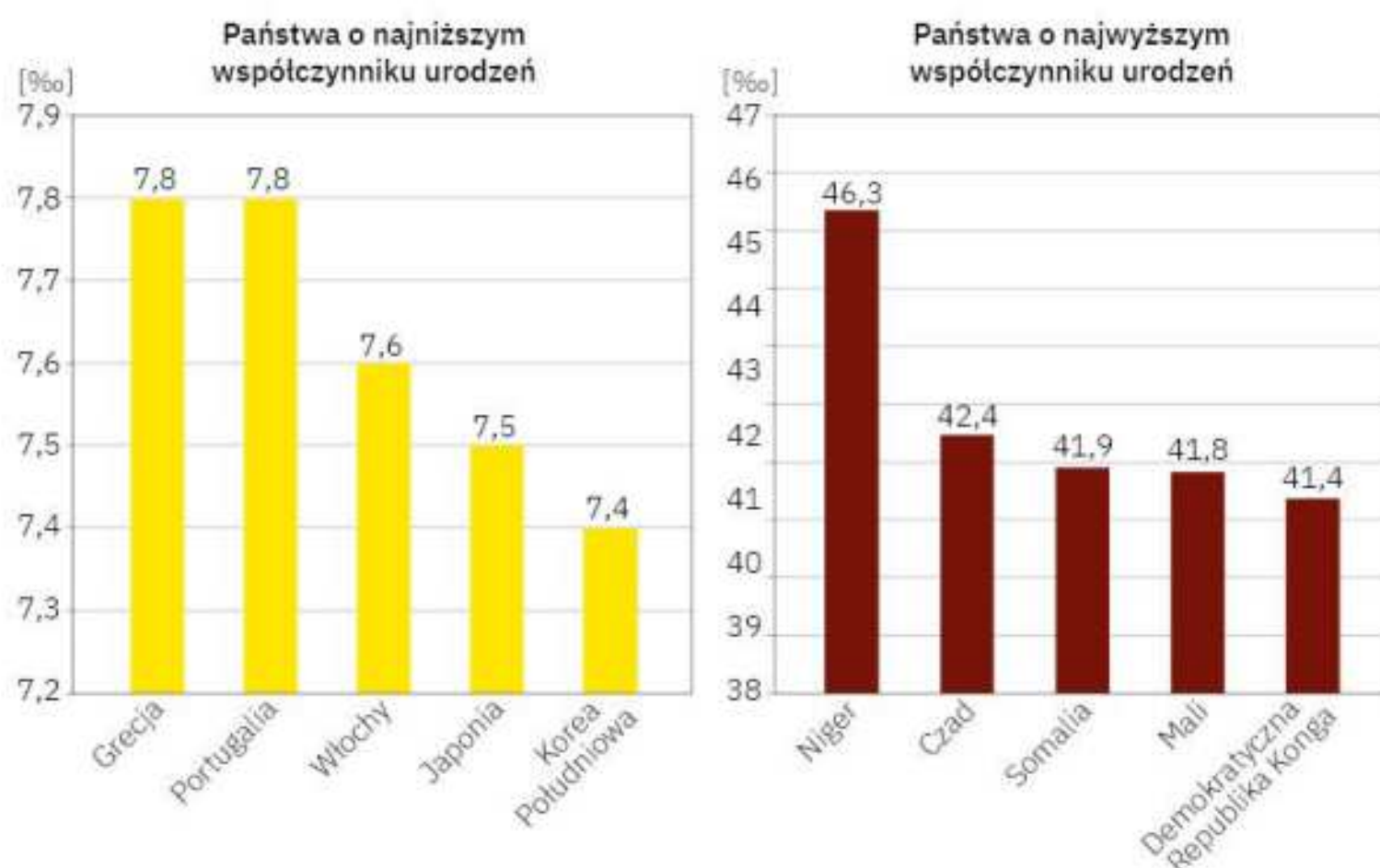
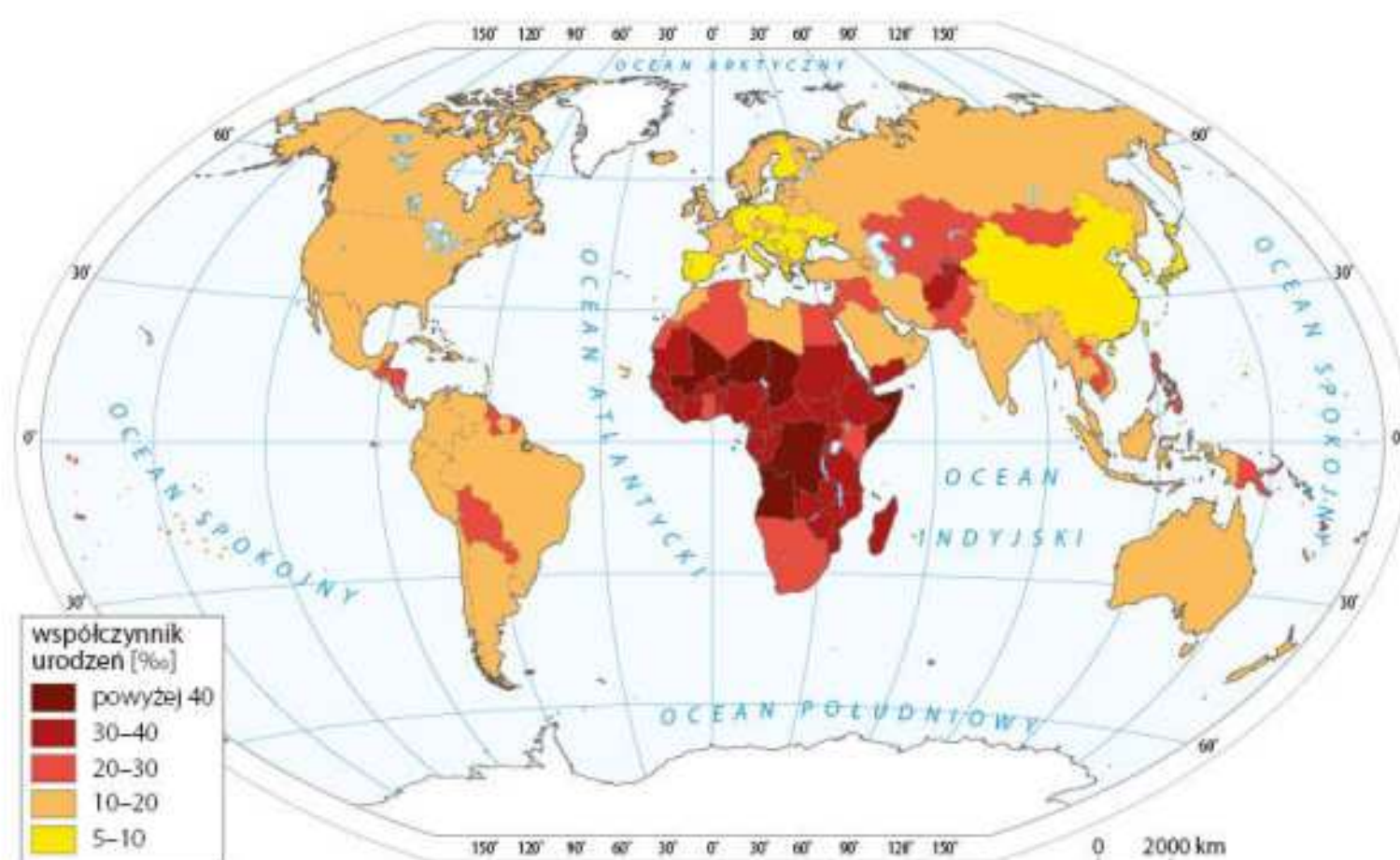
Współczynnik urodzeń to stosunek liczby urodzeń (U) do liczby ludności (L) w danym okresie. Wyraża się go w promilach (‰).

$$W_U = \frac{U}{L} \times 1000$$

Podobnie można obliczyć współczynnik zgonów:

$$W_Z = \frac{Z}{L} \times 1000$$

Najwięcej **urodzeń na 1000 mieszkańców** notuje się obecnie w Afryce (34‰), a najmniej – w Europie (10‰). Wyższy poziom urodzeń w regionach słabiej rozwiniętych wynika z tradycji wielodzietności (np. w państwach muzułmańskich), pracowitości rolnictwa (dzieci pomagają rodzicom w pracy na roli), niskiego poziomu wykształcenia, słabego dostępu do środków antykoncepcyjnych, braku systemu zabezpieczeń społecznych (obowiązek opieki nad osobami starszymi spoczywa na dzieciach i wnukach) oraz wysokiego poziomu umieralności wśród niemowląt.

Ryc. II.2.2. Przestrzenne zróżnicowanie współczynnika urodzeń (na 1000 osób) w latach 2015–2020 (wartość średnioroczna).

Źródło: *World Population Prospects*

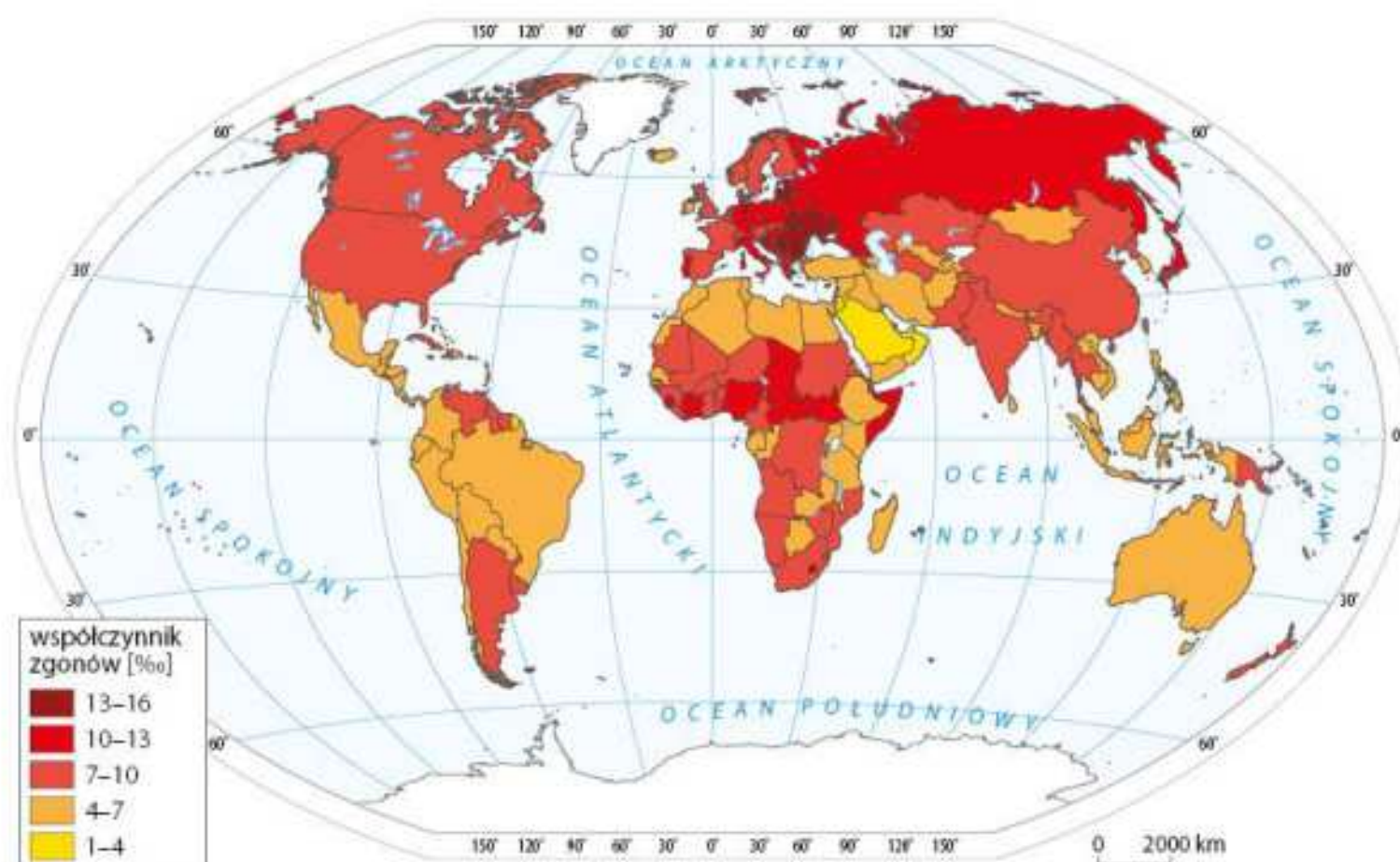
Najniższy poziom urodzeń obserwuje się w regionach wysoko rozwiniętych (na południu Europy, w Japonii), a także w państwach, w których zaszła transformacja społeczno-gospodarcza (z Europy Środkowo-Wschodniej; ryc. II.2.2.).

Poziom umieralności zależy z jednej strony od rozwoju społeczno-ekonomicznego regionu (poziomu życia, opieki zdrowotnej, propagowania zdrowego stylu życia), a z drugiej – od struktury wieku danej populacji. W regionach o dużym udziale osób starszych w ogólnej liczbie ludności współczynniki zgonów są wyższe niż w regionach młodych demograficznie (o wysokim odsetku dzieci i młodzieży). Dlatego też współczynnik zgonów (ryc. II.2.4.) jest dużo wyższy w Europie (11‰) niż w Azji (7‰) i Afryce (8‰).

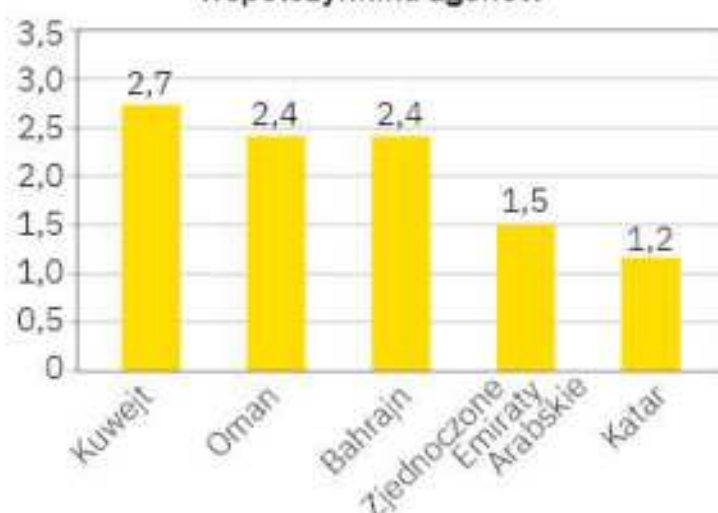
W państwach słabo rozwiniętych na natężenie zgonów wpływają niedożywienie, niski poziom opieki medycznej, wysoka umieralność niemowląt oraz epidemie (np. AIDS). W analizowanych latach 2015–2020 najniższym poziomem umieralności charakteryzowały się państwa arabskie o wysokim poziomie życia i jednocześnie o dużym odsetku ludzi młodych. Najwyższe natężenie zgonów miało miejsce w państwach Europy Wschodniej. Było ono spowodowane trudną sytuacją ekonomiczną w wyniku transformacji społeczno-ustrojowej.

Wraz z rozwojem społeczno-ekonomicznym regionów następuje zmiana **przyczyn umieralności**. W społeczeństwach słabiej rozwiniętych głównymi przyczynami zgonów są choroby zakaźne wynikające głównie z gorszych warunków sanitarnych i słabszego dostępu do placówek medycznych, jak również z niskiego poziomu edukacji. Natomiast w krajach wysoko rozwiniętych do najczęstszych przyczyn zgonów należą tzw. choroby cywilizacyjne – sercowo-naczyniowe i nowotworowe związane głównie z pogorszeniem jakości diety, niewystarczającą aktywnością fizyczną oraz ze stresem. W krajach wysoko rozwiniętych większą rolę wśród przyczyn umieralności odgrywają również działania ludzi, na przykład wypadki komunikacyjne.

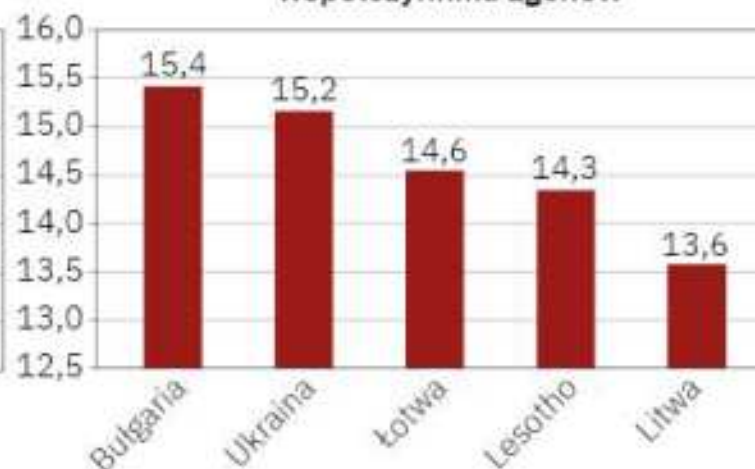
Wymienione zmiany w poziomie umieralności wpływają na zwiększenie się **przeciętnej długości życia**. Na świecie w okresie 1950–2020 średnia długość życia wzrosła z 46 do 73 lat, a w regionach wysoko rozwiniętych – z 63 do 80 lat. Dłużej żyją kobiety – obecnie średnia długość ich życia wynosi 75,2 roku dla całego świata (w państwach wysoko rozwiniętych 82,6 roku). Według ONZ najdłużej żyją ludzie w Ameryce Północnej, Europie i Oceanii, a najkrócej – w Afryce (różnica wynosi prawie 15 lat). Przyczynia się do tego ogólny poziom rozwoju społeczno-ekonomicznego państw (dostęp do placówek medycznych, szczepień, większa świadomość dzięki poprawie poziomu edukacji, lepsze warunki sanitarne, poprawa bezpieczeństwa pracy, postęp technologiczny, wiedza i styl odżywiania).

Państwa o najniższym współczynniku zgonów

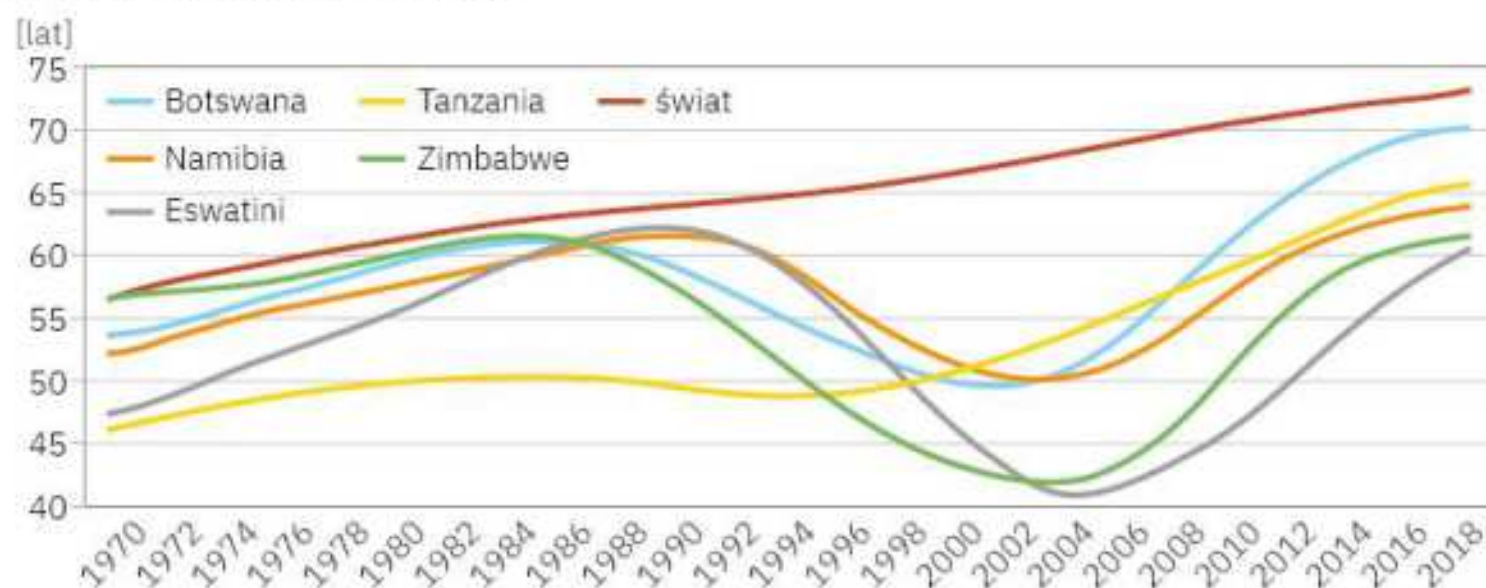

Państwa o najwyższym współczynniku zgonów

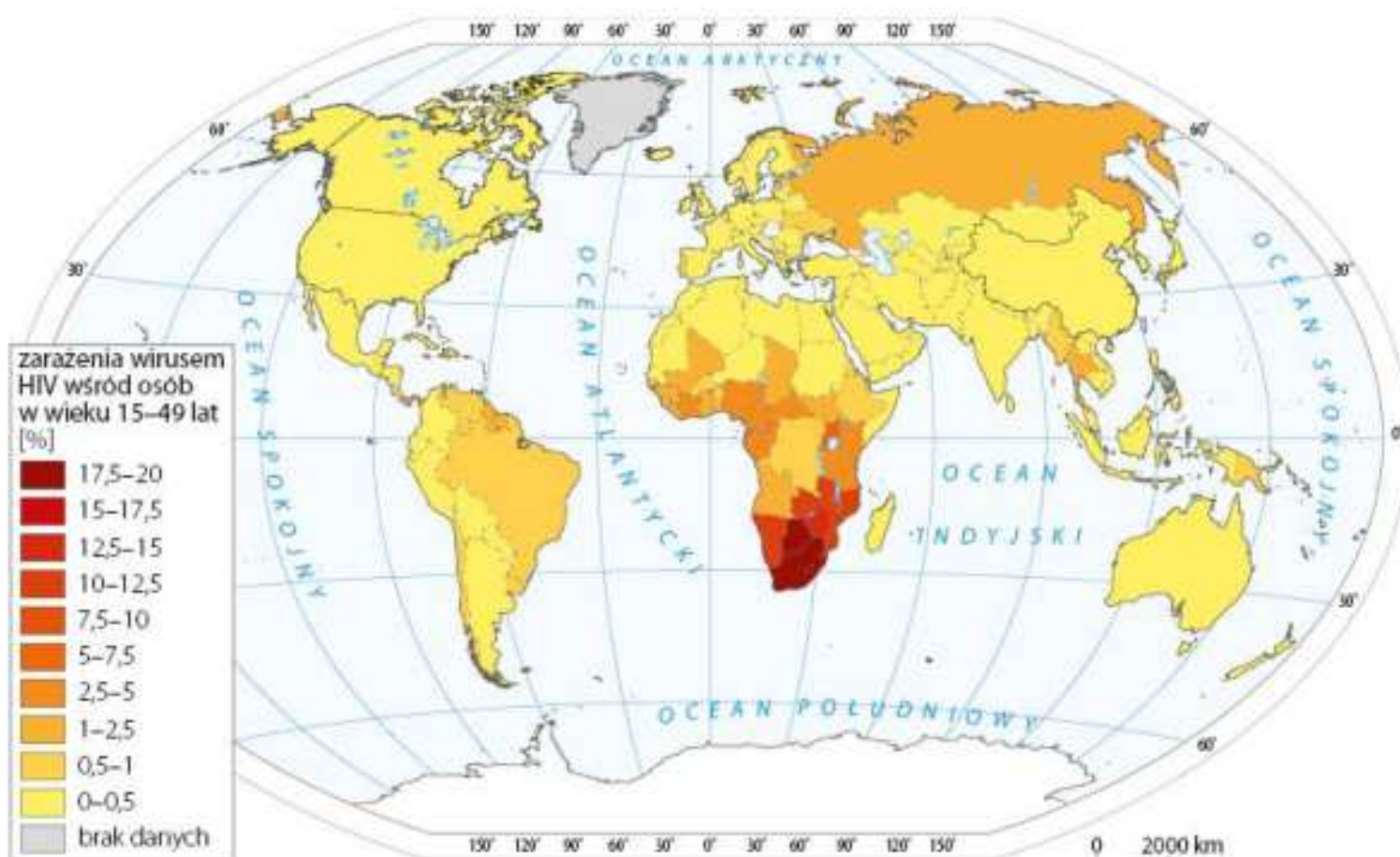
Ryc. II.2.3. Przestrzenne zróżnicowanie współczynnika zgonów (na 1000 mieszkańców) w latach 2015–2020 (wartość średnioroczna).

Źródło: World Population Prospects

Ryc. II.2.4. Wpływ AIDS na długość życia w wybranych państwach afrykańskich.

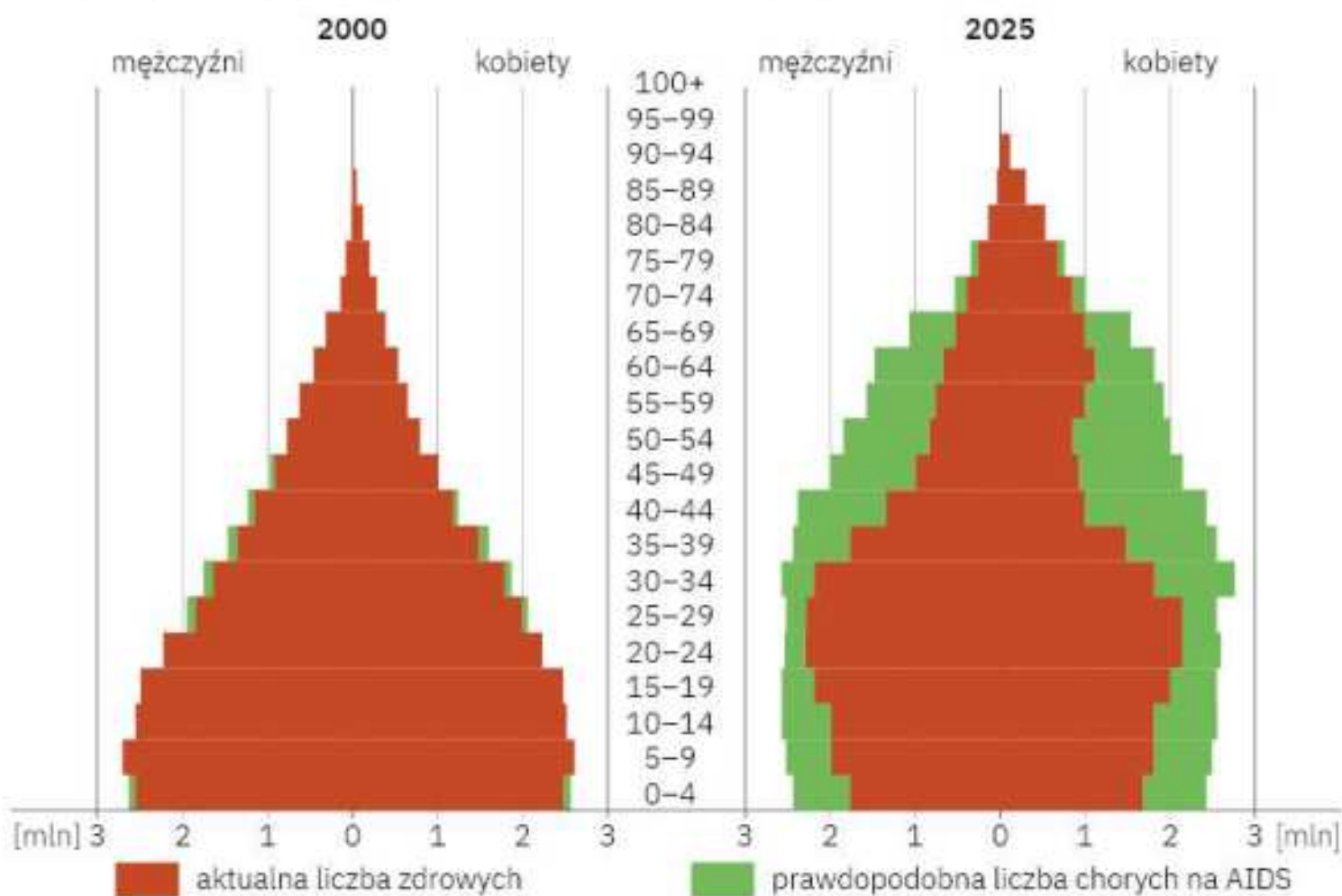
Źródło: World Population Prospects

Ryc. II.2.5. Ludność zarażona wirusem HIV w 2017 r. (udział % w stosunku do populacji w wieku 15–49 lat).

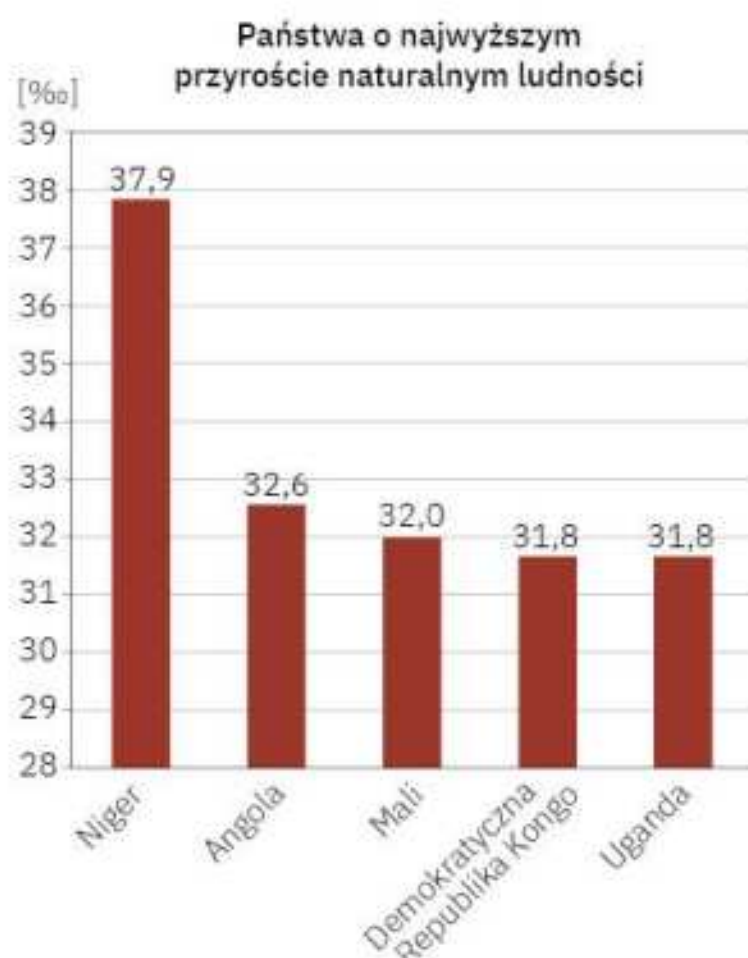
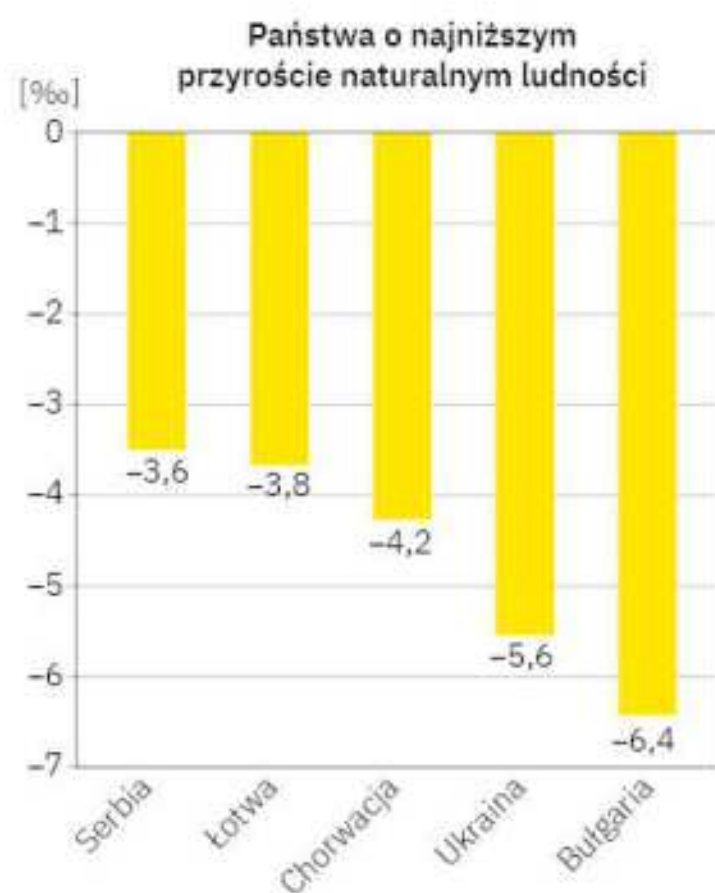
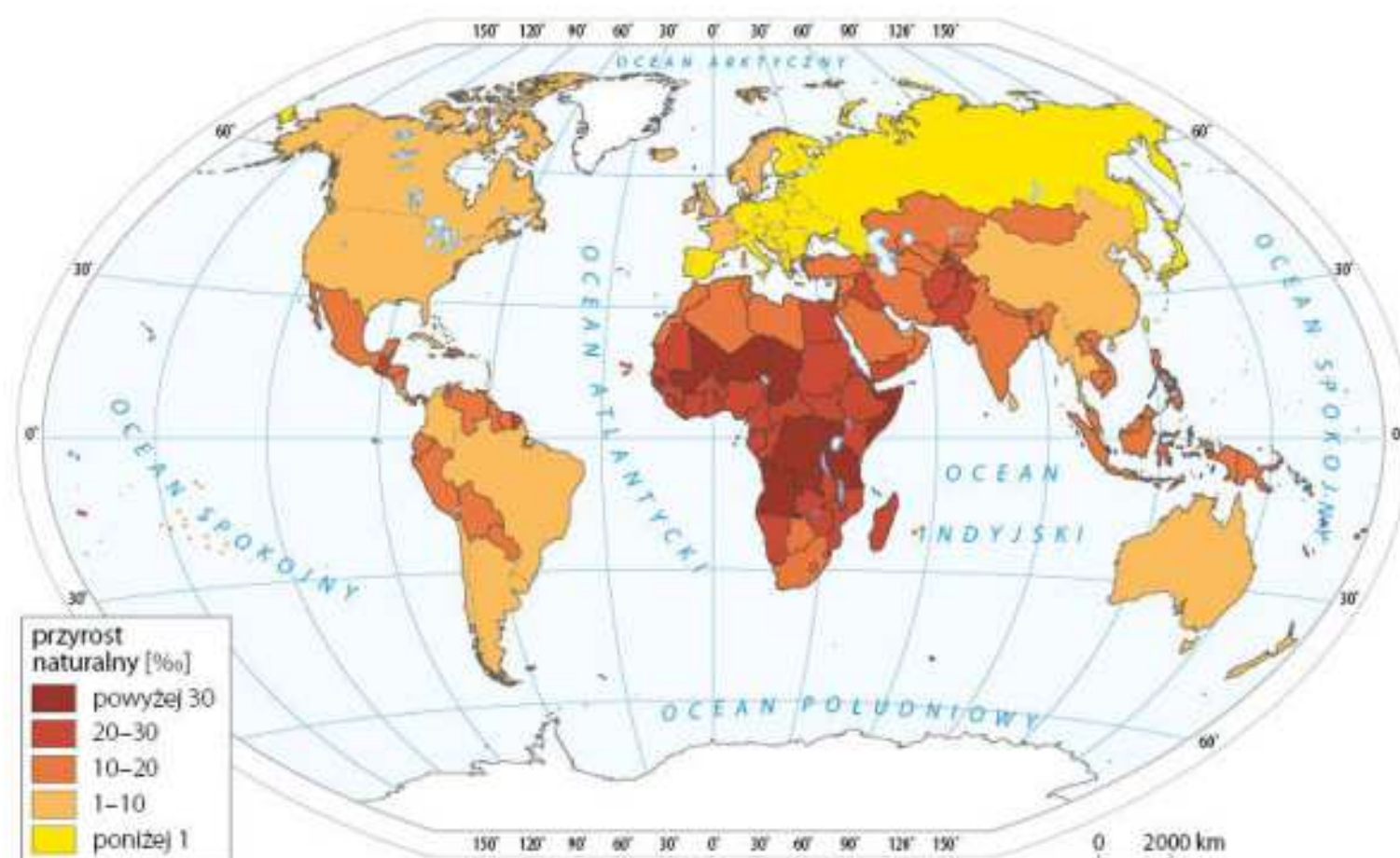
Źródło: ourworldindata.org/hiv-aids

Populacja zdrowych i chorych na AIDS w Południowej Afryce w 2000 r. i prognoza na 2025 r.

Ryc. II.2.6. Piramida wieku ludności Południowej Afryki w 2000 r. i prognoza na 2025 r. w wyniku AIDS i bez uwzględnienia tej choroby.

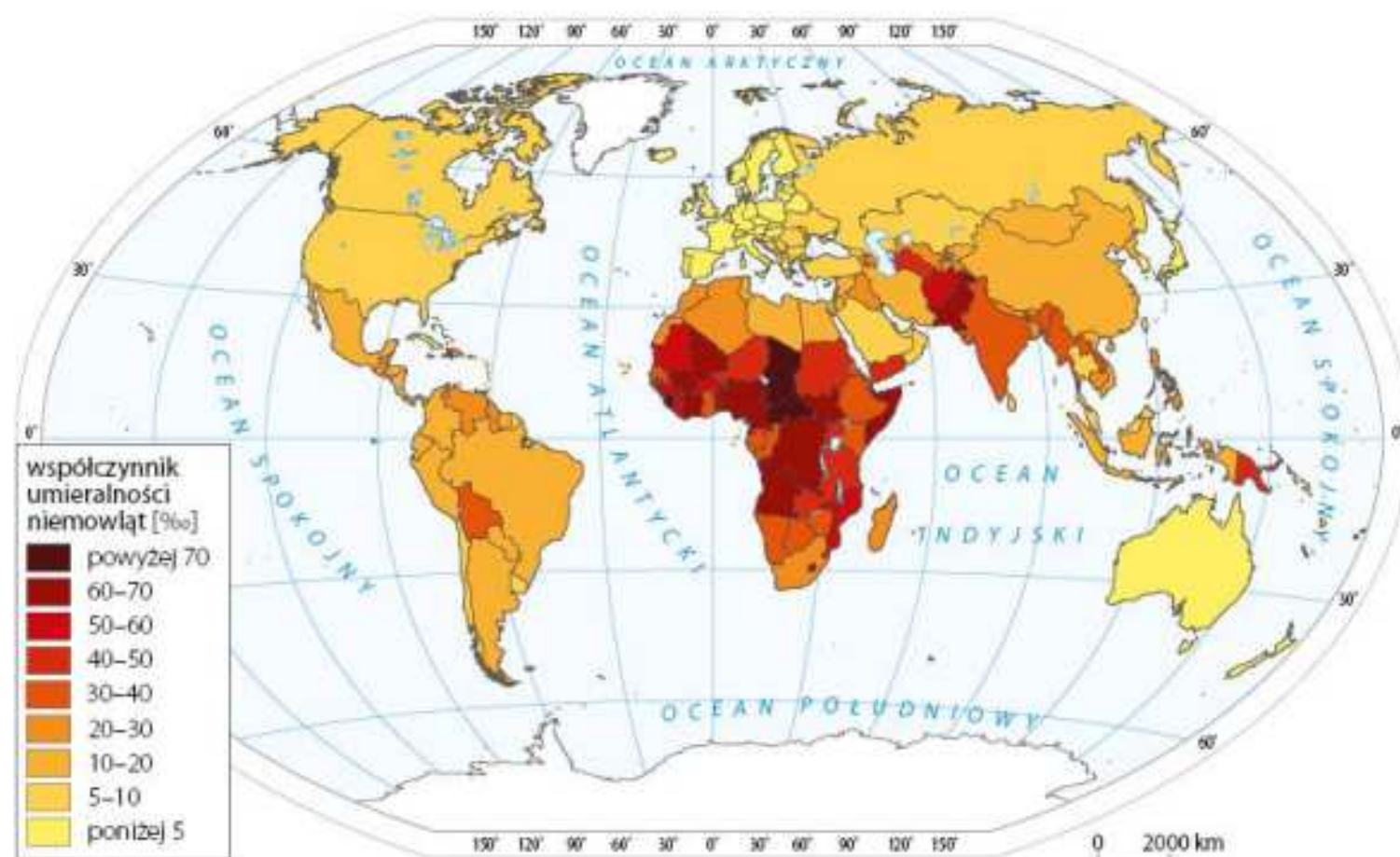
Największy **współczynnik przyrostu naturalnego** występuje w Afryce (24‰). W Europie jest on zbliżony do 0, a w niektórych państwach Europy Wschodniej (np. Rosji, Bułgarii, na Ukrainie, Węgrzech) mamy do czynienia z **ubytkiem naturalnym** ludności – liczba zgonów przewyższa liczbę urodzeń (współczynnik ujemny).

Ryc. II.2.7. Współczynnik przyrostu naturalnego (na 1000 mieszkańców) w latach 2015–2020 (wartość średnioroczna).

Źródło: *World Population Prospects*

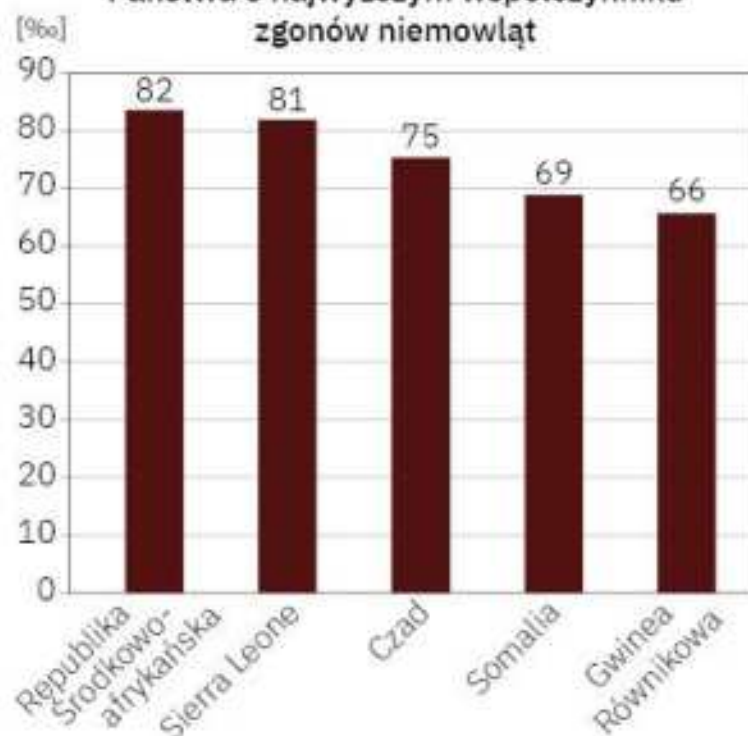
Ważnym wyznacznikiem poziomu życia i rozwoju społeczno-gospodarczego jest **umieralność niemowląt**. Duża liczba zgonów wśród niemowląt (na 1000 żywych urodzeń) występuje w regionach najślabiej rozwiniętych gospodarczo o niskim poziomie służby zdrowia. Z kolei niskie wartości zgonów wśród niemowląt (poniżej 2 zgonów dzieci do pierwszego roku życia na 1000 żywych urodzeń) notuje się w państwach o wysokim poziomie zamożności i dużych nakładach na ochronę zdrowia (ryc. II.2.8.).

Państwa o najniższym współczynniku zgonów niemowląt

Państwa o najwyższym współczynniku zgonów niemowląt

Ryc. II.2.8. Przestrzenne zróżnicowanie współczynnika zgonów niemowląt w latach 2015–2020 (wartość średnioroczna, na tysiąc żywych urodzeń).

Źródło: *World Population Prospects*

PYTANIA I POLECENIA

1. Na podstawie informacji z internetu, np. *World Population Prospects* (<https://population.un.org/wpp/Download/Standard/Population/>) podaj pięć przykładów państw na świecie, w których do 2050 r. liczba ludności się zmniejszy. Jakie mogą być przyczyny spadku zaludnienia?
2. Omów czynniki wpływające na niski przyrost naturalny w Europie oraz na wysoki przyrost naturalny w państwach słabo rozwiniętych.

3. Migracje ludności

Migracje ludności to przemieszczenia ludności w wyniku zmiany stałego miejsca zamieszkania bądź czasowego miejsca pobytu. Specyficznym rodzajem migracji są **ruchy wahadłowe**, na przykład codzienne dojazdy do pracy i szkoły do innego miasta lub wsi, oraz przemieszczenia sezonowe. Ze względu na zasięg wyróżnia się migracje zewnętrzne i wewnętrzne. **Migracje zewnętrzne** są związane z przekroczeniem granicy państwa (migracje zagraniczne), natomiast **wewnętrzne** odbywają się w obrębie jednego kraju (np. międzywojewódzkie i wewnątrzwojewódzkie).

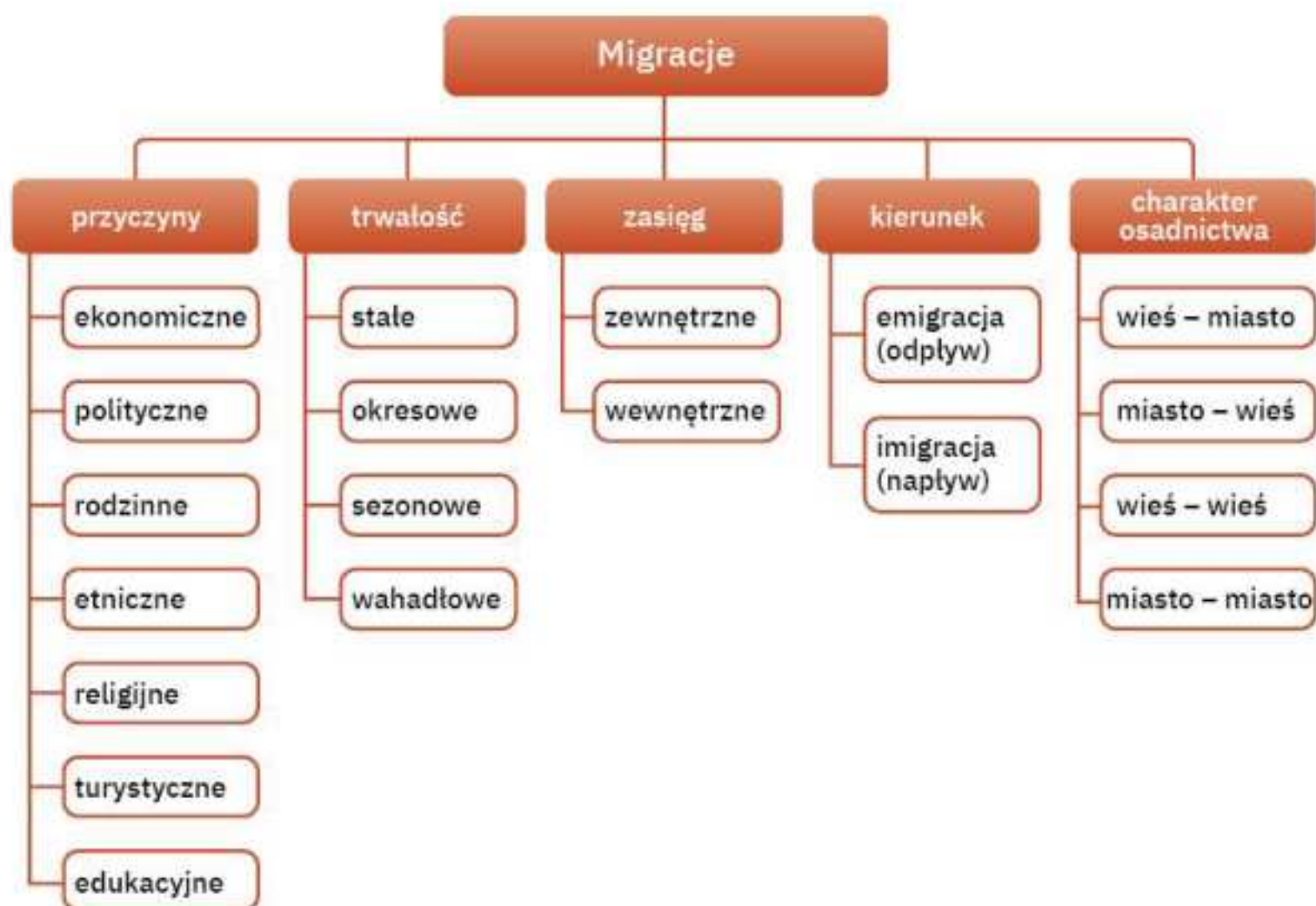
Wśród migracji zewnętrznych wyróżnia się migracje kontynentalne, międzykontynentalne i zamorskie. Przykładami takich migracji było zasiedlanie obu Ameryk i Australii. Ze względu na czas trwania migracje dzieli się na: **stałe** (podejmowane z decyzją pozostania na czas nieokreślony), **okresowe** (wyjazdy z zamiarem powrotu) oraz **sezonowe** (krótkotrwałe wyjazdy do pracy, np. w rolnictwie, czy wyjazdy na urlop w kurortach nadmorskich). Ze względu na kierunek migracji na danym obszarze migracje zagraniczne można podzielić na **imigracje**, czyli przybycie ludności na dany teren, oraz **emigracje** – opuszczenie terenu przez osoby udające się za granicę.

Wśród migracji wewnętrznych podobnie wyróżnia się napływ i odpływ ludności, a ze względu na charakter osadnictwa – migracje ze wsi do miast, z miast na wieś oraz z miasta do miasta lub ze wsi do wsi.

Osoby przybywające na dany teren nazywa się **imigrantami**, natomiast wyjeżdżające – **emigrantami**. Z migracjami wiążą się:

- **reemigracja (migracja powrotna)** – powrót ludności do kraju ojczystego;
- **repatriacja** – zorganizowany powrót do kraju osób uprzednio wysiedlonych lub uchodźców, na przykład Polaków z Kazachstanu; osoby uczestniczące w takiej akcji nazywamy repatriantami;
- **migracje zastępcze** – napływ ludności zza granicy (głównie w wieku produkcyjnym), który ma zmniejszyć ubytek naturalny bądź rzeczywisty ludności, związany ze starzeniem się społeczeństwa, spadkiem poziomu urodzeń czy zmniejszaniem się grupy stanowiącej siłę roboczą.

Wśród przyczyn migracji najczęściej wyróżnia się migracje: **ekonomiczne** (zarobkowe), mające na celu polepszenie warunków materialnych migranta, **polityczne** (np. w wyniku prześladowań politycznych, wojen, konfliktów), **edukacyjne** (np. na studia w innym mieście lub kraju), **religijne** (np. pielgrzymki do miejsc świętych, wynikające z prześladowań religijnych), **rodzinne** (np. w wyniku zmiany stanu cywilnego) oraz **turystyczne** (np. migracje osób starszych do regionów atrakcyjnych klimatycznie i krajobrazowo). Z kolei ze względu na motyw podjęcia decyzji o migracji wyróżnia się migracje dobrowolne i przymusowe (np. przesiedlenia, uchodźstwo).

Ryc. II.3.1. Klasyfikacja migracji według różnych kryteriów.

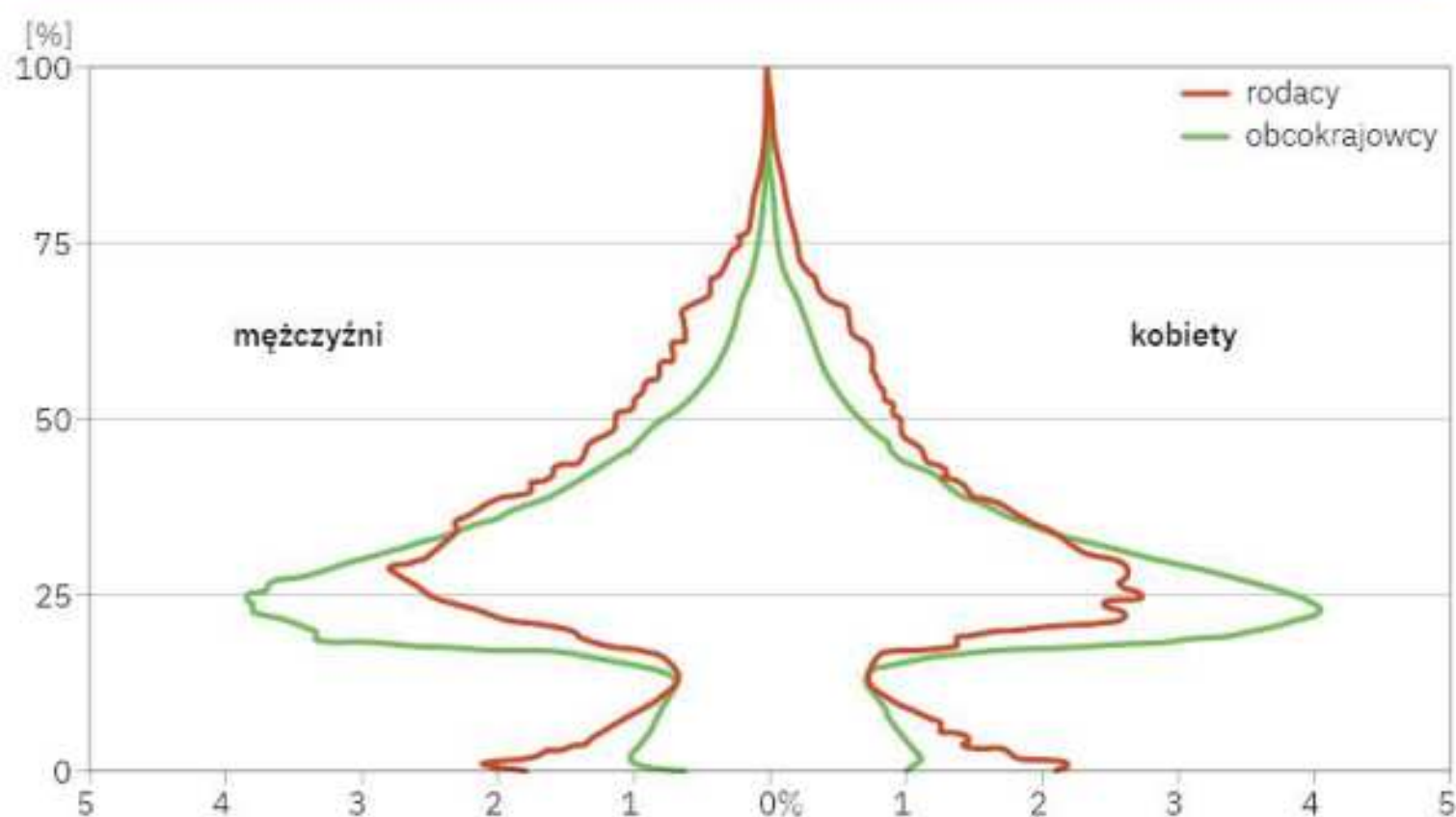
W Europie po II wojnie światowej migracje przebiegały głównie z południa na północ. Obecnie popularniejsze są kierunki ze wschodu na zachód (po rozszerzeniu się UE) oraz z północy na południe (migracje emerytów).

Konsekwencje migracji

Konsekwencją migracji są zmiany w strukturach demograficznych i w przyroście rzeczywistym ludności oraz w strukturze etnicznej (narodowościowej). Migrują głównie ludzie młodzi, więc w regionach imigracyjnych (napływowych) obserwuje się odmłodzenie społeczeństwa, a w regionach emigracyjnych (odpływowych) – starzenie się.

Na obszarach o dużym napływie imigrantów rośnie przyrost naturalny oraz zaludnienie. W przypadku migracji z regionów rozwijających się do wysoko rozwiniętych rodziny ludności napływowej mają więcej dzieci. W 2009 r. saldo migracji dla Unii Europejskiej wyniosło 868 tysięcy, choć jeszcze w 2007 r. jego wartość sięgała 1920 tysięcy osób. Spadek migracji netto do UE był spowodowany kryzysem finansowym, ale w ostatnich latach wartość salda migracji zewnętrznych dla UE wzrosła do 1,5 miliona osób.

Migracja netto (saldo migracji) — różnica między napływem i odpływem ludności.

Ryc. II.3.2. Struktura wieku ludności rodzimej i obcokrajowców w UE w 2010 r.

Źródło: Katya Vasileva, *Foreigners living in the EU are diverse and largely younger than the nationals of the EU Member States*, „EUROSTAT. Statistics in Focus” 45/2010

Do największych ruchów migracyjnych w historii należy **zasiedlanie Ameryk**. Szacuje się, że w XIX i XX w. do Ameryki Północnej przybyło 80 milionów imigrantów, z czego większość stanowili Europejczycy. Ponadto od XVI do XIX w. przybyło do Ameryki Północnej około 3,5 miliona afrykańskich niewolników.

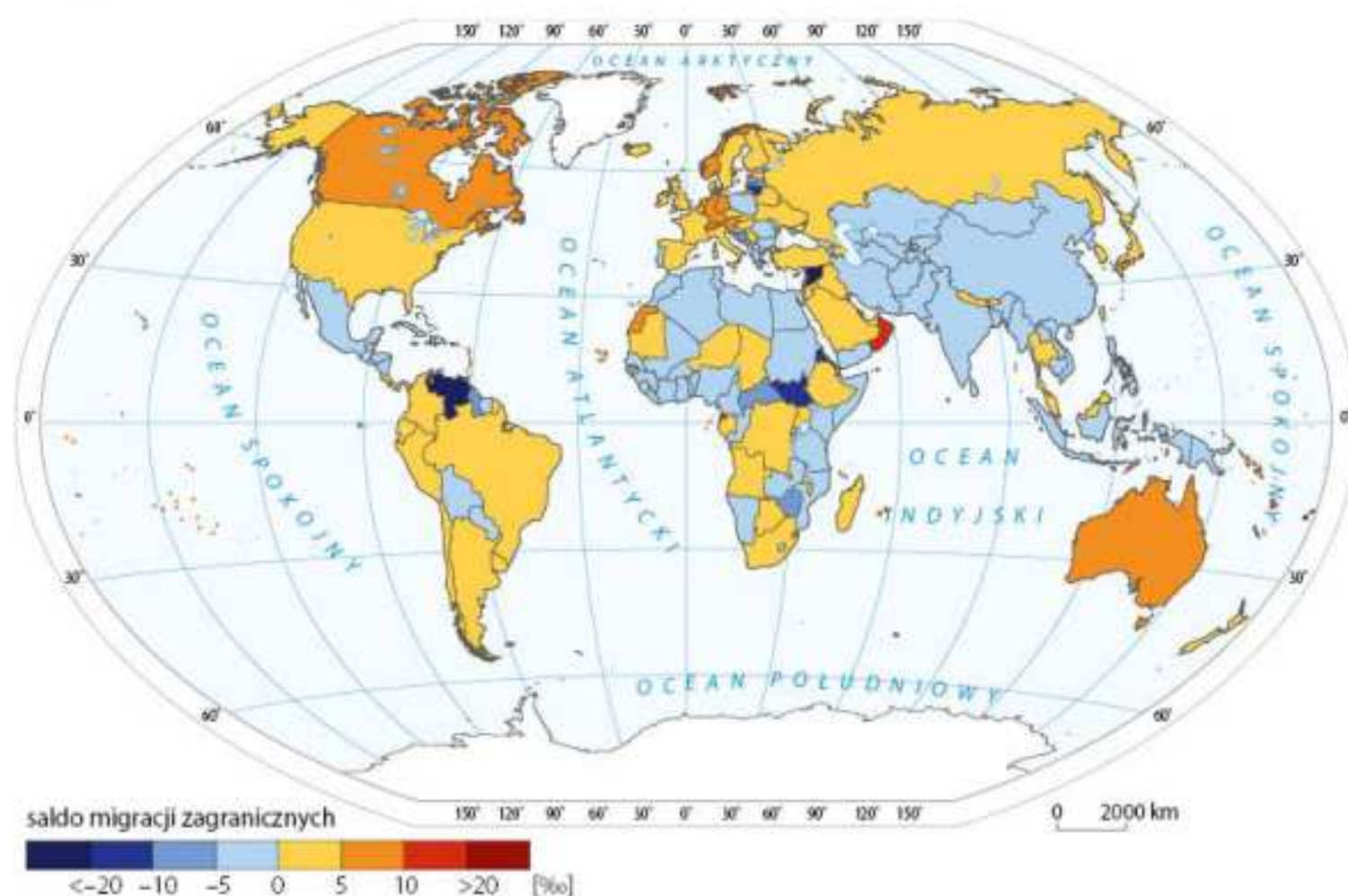
Ważną rolę dla gospodarek państw wysoko rozwiniętych zachodniej Europy odgrywają migracje zagraniczne w związku z zatrudnianiem obcokrajowców z państw mniej zamożnych. Do lat 60. XX w. głównym kierunkiem takich migracji były przemieszczenia z południa na północ, na przykład: Włochów, Hiszpanów, Greków do Niemiec czy krajów Beneluksu. Później, jako tańsza siła robocza, zaczęli ich zastępować emigranci z byłej Jugosławii, Turcji, Afryki Północnej, a po rozpadzie ustroju komunistycznego – mieszkańcy Europy Środkowej i Wschodniej.

Beneluks – region położony w Europie Zachodniej składający się z trzech sąsiadujących ze sobą monarchii: Belgii, Niderlandów i Luksemburga.

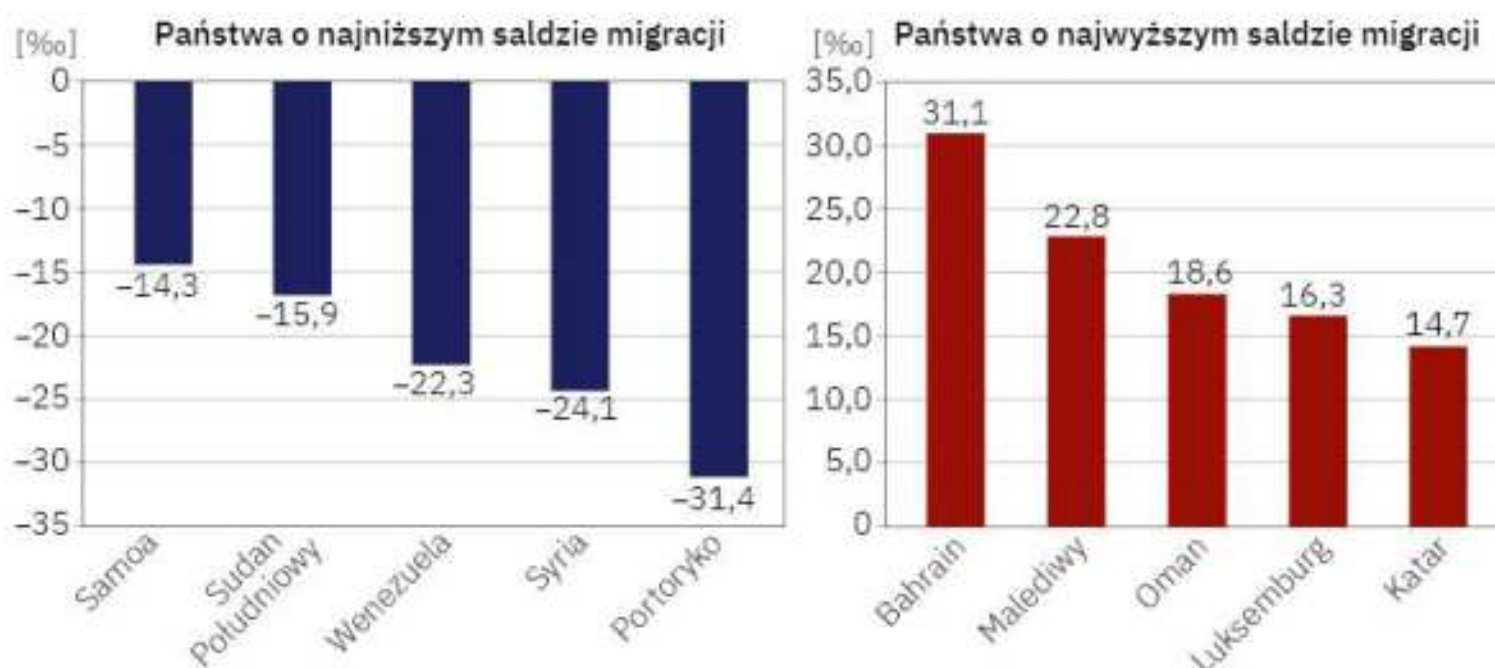
Po rozszerzeniu UE i otwarciu rynków pracy nastąpił gwałtowny wzrost migracji zarobkowej z nowo przyjętych państw członkowskich do Europy Zachodniej. Z powodu niskiego przyrostu naturalnego saldo migracji jest najważniejszą składową przyrostu rzeczywistego ludności UE. W 2010 r. przyrost w wyniku migracji stanowił 60% ogółu przyrostu ludności w UE. W 2003 r. wynosił on nawet 95%, ale od tamtego czasu nastąpił wzrost poziomu dzietności w niektórych państwach Europy Zachodniej i Północnej oraz spadek natężenia migracji zagranicznych ze względu na kryzys.

Migracje zarobkowe występują także na pozostałych kontynentach. Obszarami atrakcyjnymi dla migrantów są państwa położone nad Zatoką Perską ze względu na złoża ropy naftowej, bogatsze państwa Azji Południowo-Wschodniej i Wschodniej, Afryki Południowej, Australia, Nowa Zelandia, Stany Zjednoczone i Kanada. Dla państw wysoko rozwiniętych napływ taniej siły roboczej jest korzystny ze względu na możliwość zatrudniania jej do najcięższych prac, a rodziny emigrantów otrzymują środki finansowe.

Ryc. II.3.3. Saldo migracji zagranicznych w latach 2015–2020 (wartość średnioroczna, na 1000 osób).

Źródło: *World Population Prospects*

Ryc. II.3.4. Państwa o najniższym i najwyższym saldzie migracji.

Źródło: *World Population Prospects*

Negatywnymi konsekwencjami migracji zarobkowych są problemy związane z asymilacją i integracją imigrantów z ludnością miejscową. Prowadzi to często do konfliktów na tle etnicznym i kulturowym. Innym negatywnym aspektem migracji ekonomicznych jest tzw. **drenaż mózgów**. Polega na zatrudnianiu osób wykształconych i wykwalifikowanych z państw biedniejszych w państwach bogatszych oraz oferowaniu tym osobom wyższych zarobków niż w ich rodzinnych krajach. W wyniku tego procesu w państwach słabiej rozwiniętych ludność jest gorzej wykształcona, a przez to pogłębia się dystans dzielący je od państw zamożniejszych.

Tab. II.3.1. Konsekwencje migracji dla krajów imigracyjnych

pozytywne	negatywne
• napływ pracowników (taniej siły roboczej, do prac nieatrakcyjnych dla ludności rodzimej, specjalistów) • odmłodzenie struktury wieku • wzrost produkcji, PKB	• spadek płac realnych • wzrost wydatków na pomoc socjalną • napięcia i konflikty między ludnością napływową i miejscową • wzrost przestępczości • powstawanie niebezpiecznych dzielnic

Tab. II.3.2. Konsekwencje migracji dla krajów emigracyjnych

pozytywne	negatywne
• dopływ kapitału (wsparcie finansowe rodzin, które zostały w kraju, podniesienie ich stopy życiowej, wzrost konsumpcji) • zmniejszenie bezrobocia • w przypadku reemigracji – napływ zgromadzonych środków, poszerzenie kwalifikacji	• niekorzystna zmiana struktury wiekowej (zostają starsi) • spadek produkcji i PKB • rozpad więzi społecznych • odpływ specjalistów, osób wykształconych, znających języki

Rozwijającym się typem migracji jest przemieszczanie się osób starszych (emerytów) do państw lub regionów o ciepłym klimacie. W Stanach Zjednoczonych emeryci przenoszą się na Florydę, gdzie powstają specjalne osiedla z udogodnieniami dla osób starszych (tzw. Sun Cities, czytaj: san sitis). Mieszkańcy Europy migrują z północy na południe, na przykład z państw skandynawskich, Wielkiej Brytanii i Niemiec do Portugalii i na wybrzeże Morza Śródziemnego, głównie do Hiszpanii i Włoch.

PYTANIA I POLECENIA

1. Omów trudności, jakie spotkają imigranci w nowym miejscu zamieszkania.
2. Wymień przyczyny emigracji ludności.
3. Wskaż obszary imigracyjne i emigracyjne na mapie świata przedstawiającej zróżnicowanie przestrzenne salda migracji (ryc. II.3.3.). Wymień czynniki, jakie wpływają na atrakcyjność obszarów imigracyjnych.
4. Wyszukaj w internecie informacje o liczbie emigrantów i uchodźców, którzy przybyli do Europy w ostatnich latach. Następnie omów przyczyny ich przyjazdów. Pamiętaj, by uwzględnić różnice między uchodźcą a imigrantem.

4. Struktura narodowościowa ludności

Odmiany ludzkie

Ludność na Ziemi charakteryzuje się różnorodnością cech fizycznych i morfologicznych powstałych wskutek przystosowania do środowiska przyrodniczego. Należą do nich kolor skóry, oczu, kształt czaszki, nosa czy warg. Współcześnie ludność dzieli się na **trzy główne odmiany** (zwane dawniej rasami):

- europeidalną (białą),
- mongoloidalną (żółtą),
- negroidalną (czarną).

Oprócz nich wyróżnia się też odmiany mieszane:

- **Mulaci** – odmiana powstała z połączenia odmiany europeidalnej i negroidalnej, zamieszkująca głównie Amerykę Północną, Brazylię, Afrykę Wschodnią i południowe Indie;
- **Metysi** – odmiana powstała z połączenia odmiany europeidalnej i mongoloidalnej, jej przedstawicielami są potomkowie białych i Indian zamieszkujący głównie Amerykę Łacińską;
- **Zambosi** – odmiana powstała z połączenia odmiany mongoloidalnej i negroidalnej, zamieszkująca głównie Amerykę Łacińską.

Grupy etniczne i narody

Ludność Ziemi w zależności od miejsca zamieszkania, kultury, historii, poczucia tożsamości można dzielić na narody i grupy etniczne. Zbiorowość ludzi związana wspólnym dziedzictwem kulturowym, językiem, historią, wierzeniami, zwyczajami, kuchnią czy wyglądem zewnętrznym, zamieszkująca wspólne terytorium tworzy **grupę etniczną** (największą jest chińska grupa Han). Najbardziej trwałą i rozwiniętą grupę etniczną o dużym zasięgu i silnym poczuciu tożsamości stanowi **naród**.

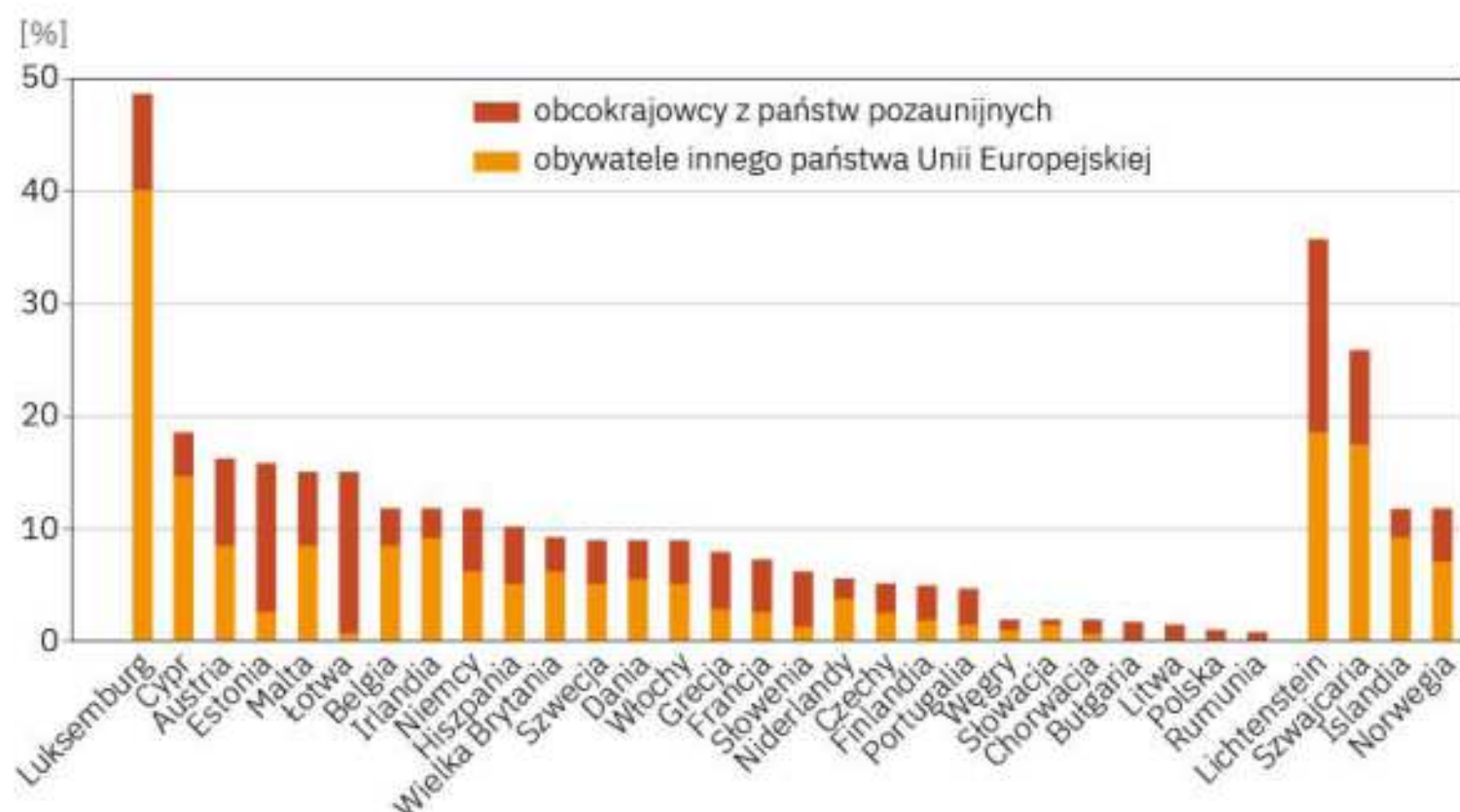
Mniejszość etniczna to grupa etniczna osiedlona na terenie należącym do zbiorowości tworzącej określony naród i charakteryzująca się odrębną kulturą, językiem i religią. Różni się od **mniejszości narodowej** tym, że nie ma własnego państwa. Do mniejszości etnicznych zalicza się: Basków, Kurdów, Katalończyków, a w Polsce na przykład: Łemków, Romów czy Tatarów. Do mniejszości narodowych w naszym kraju należą między innymi: Niemcy, Ukraińcy, Rosjanie i Słowacy. W węższym ujęciu – ze względu na swoiste cechy kulturowe (np. gwarę) – umownie wyróżnia się **grupy etnograficzne**, jak: Kaszubów, Ślązaków czy Górali.

Na świecie jest niewiele państw, gdzie zdecydowanie dominuje jedna grupa etniczna (np. Polska, Grecja, Japonia, Korea Północna, Korea Południowa). Istnieją natomiast państwa wieloetniczne, jak Rosja, którą zamieszkuje ponad 100 mniejszości narodowych.

Struktura narodowościowa Unii Europejskiej

Liczba obcokrajowców z państw pozaunijnych żyjących w Unii Europejskiej w 2018 r. wynosiła 39,9 miliona, co stanowiło około 8% ogółu populacji UE (z czego 40% to obywatele innych państw UE). Ponadto w UE zamieszkuje 4,7 mln Afrykańczyków oraz 3,7 mln Azjatów. Należy zwrócić uwagę, że do grupy obcokrajowców (czyli osób posiadających inne obywatelstwo niż państwa, w którym przebywają) zalicza się nie tylko imigrantów, lecz także ich potomków urodzonych poza granicami własnego państwa.

W 2018 r. najwięcej obcokrajowców przebywało na terenie Niemiec (9,7 mln osób), Wielkiej Brytanii (6,3 mln), Włoch (5,1 mln), Francji (4,7 mln) i Hiszpanii (4,6 mln). Ogółem w tych państwach żyło ponad 75% wszystkich obcokrajowców w UE. Największym udziałem procentowym obcokrajowców w łącznej liczbie mieszkańców państwa cechował się Luksemburg (niemal 50%).

Ryc. II.4.1. Udziały obcokrajowców w poszczególnych państwach UE w 2018 r.

Największa grupa obcokrajowców spośród państw pozaunijnych w UE to obywatele Turcji (mieszkający głównie w Niemczech), Maroka (Hiszpania, Francja i Włochy), Rumunii (Hiszpania i Włochy). Najwięcej Polaków mieszka w Wielkiej Brytanii, Niemczech, Niderlandach oraz Irlandii. Od 2008 r. obserwuje się spadek liczby emigrantów z Polski spowodowany światowym kryzysem ekonomicznym, przy jednoczesnym wzroście reemigracji. Oszacowanie dokładnej liczby emigrantów jest często niemożliwe ze względu na brak rejestrów, zwłaszcza wyjazdów krótkotrwałych (np. do 3 miesięcy).

Przeciwdziałanie dyskryminacji rasowej

Rasizm, inaczej dyskryminacja rasowa, stanowi ogół poglądów głoszących wyższość jednej rasy nad innymi. Opiera się na błędnym przekonaniu, że różnice w wyglądzie ludzi wpływają na różnice osobowościowe i intelektualne.

ONZ potępiła rasizm w 1966 r. w Międzynarodowej konwencji o eliminowaniu wszystkich form dyskry-

Ryc. II.4.2. Nelson Mandela na znaczku pocztowym. Mandela był prezydentem RPA w latach 1994–1999. Za walkę przeciw apartheidowi został uhonorowany Pokojową Nagrodą Nobla.

minacji rasowej. Mimo to do połowy lat 90. XX w. na segregacji rasowej opierał się system polityczny Republiki Południowej Afryki – **apartheid** (czytaj: aparthajd). Jednym z przywódców ruchu przeciw apartheidowi był Nelson Mandela – pierwszy czarnoskóry prezydent RPA.

Dyskryminacja odnosi się także do nierównego i krzywdzącego traktowania innych osób ze względu na ich cechy osobiste lub przynależność do jakiejś grupy (np. ze względu na płeć, wiek, niepełnosprawność, przekonania religijne, poglądy polityczne czy orientację seksualną). Dyskryminacja może być wynikiem **ksenofobii**, czyli lęku przed osobami uznanymi za obce. Zjawisko dyskryminacji może też odnosić się do osób o niskim statusie materialnym, które mają ograniczony dostęp do niektórych dóbr lub usług (np. internetu czy środków transportu). Osoby takie nie mogą aktywnie uczestniczyć w życiu społecznym, gospodarczym i kulturalnym otoczenia – taką sytuację można określić jako **wykluczenie społeczne**.

Współcześnie akty dyskryminacji rasowej zdarzają się na przykład na stadionach piłkarskich – niektórzy fanatyczni kibice i zawodnicy wykrzykują rasistowskie hasła pod adresem piłkarzy o innym kolorze skóry. Dlatego Europejska Federacja Piłki Nożnej UEFA w 2013 r. ogłosiła akcję *No to Racism* (czytaj: no! tu rejsizm), w której znani piłkarze wypowiadali się przeciw rasizmowi na stadionach.

Działaniami zmierzającymi do **zapobiegania dyskryminacji** oraz innym przejawom nietolerancji (rasizmowi, ksenofobii, antysemityzmowi, mowie nienawiści) należą:

- monitorowanie i dokumentowanie przejawów nietolerancji w sferze publicznej i w życiu codziennym;
- zapobieganie dyskryminującym przepisom i praktykom;
- udzielanie prawnego wsparcia osobom dyskryminowanym;
- przeciwdziałanie i reagowanie na akty agresji i nietolerancji, na przykład na obszarach zamieszkałych przez uchodźców i mniejszości narodowe;
- działalność edukacyjną prowadzącą do upowszechniania postaw tolerancji i szacunku dla innych.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przeanalizuj rycinę II.4.1. przedstawiającą strukturę wieku ludności rodzi-mej i obcokrajowców w UE. Określ, jakie mogą być konsekwencje takiego rozkładu obu grup dla krajów Europy.
2. Podaj przykłady przeciwdziałania dyskryminacji rasowej i podobnym formom nietolerancji na świecie.

5. Struktura wieku i proces starzenia się ludności

Do badania stanu i struktury ludności wykorzystuje się **analizę ludności pod względem płci i wieku**. Pozwala ona zauważyć, że liczba mężczyzn na świecie jest większa od liczby kobiet o blisko 65 milionów. Strukturę płci najczęściej mierzy się za pomocą **współczynnika feminizacji**. Określa on, ile kobiet przypada na 100 (lub 1000) mężczyzn. Na świecie współczynnik feminizacji wynosi 98,3, natomiast w krajach wysoko rozwiniętych przekracza 105.

$$W_f = \frac{L_k}{L_m} \times 100 (1000)$$

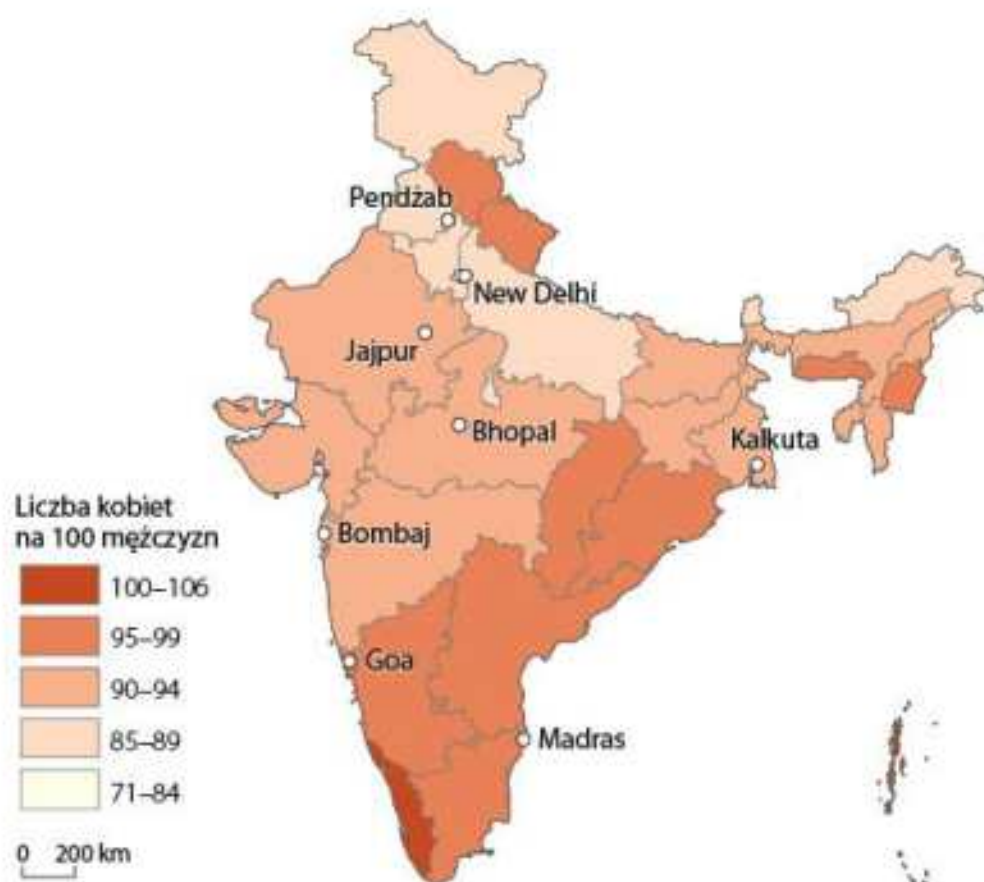
W_f – współczynnik feminizacji

L_k – liczba kobiet

L_m – liczba mężczyzn

Więcej rodzi się chłopców niż dziewczynek. W regionach bardziej rozwiniętych kobiety żyją dłużej, ponieważ wśród mężczyzn występuje zjawisko nadumieralności związane z wykonywaniem cięższej pracy fizycznej (np. w górnictwie, hutnictwie) czy korzystaniem z używek (alkohol, tytoń). W regionach słabiej rozwiniętych żyje więcej mężczyzn niż kobiet (np. w Azji na 100 mężczyzn przypada 95 kobiet), co wynika z niskiego statusu społecznego kobiet w niektórych kręgach

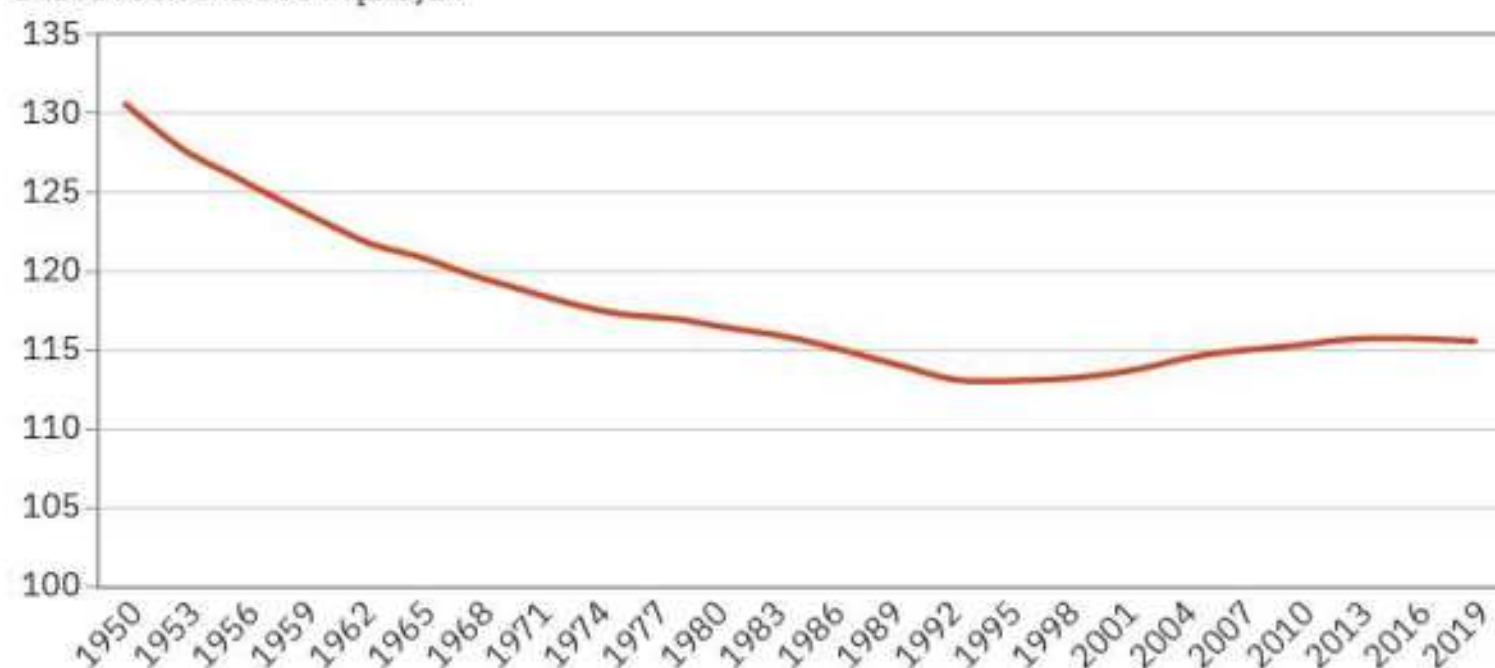
kulturowych (np. w hinduizmie). W krajach rozwijających się na wartość współczynnika feminizacji może wpływać zaniedbywanie rejestracji noworodków płci żeńskiej, wyższa śmiertelność dziewcząt, chęć posiadania syna przez rodzinę, wysoka śmiertelność okołoporodowa matek. W Indiach niski status społeczny kobiet wynika z reguł hinduizmu, według których celem życia kobiety jest małżeństwo i posłuszeństwo mężczyźnie.

Ryc. II.5.1. Współczynnik feminizacji w Indiach w 2011 r. (liczba kobiet na 100 mężczyzn).

Z kolei w niektórych państwach położonych w Europie Wschodniej (zwłaszcza w byłych republikach radzieckich) przewaga kobiet jest bardzo wysoka (np. na Łotwie na 100 mężczyzn przypada 117 kobiet, na Ukrainie i w Rosji – 116). Jest to efekt strat w populacji mężczyzn w wyniku II wojny światowej. W ostatnich latach wartość tego współczynnika nawet wzrosła z powodu wysokiej nadumieralności mężczyzn (nadużywanie alkoholu, wzrost liczby samobójstw) w trudnym okresie transformacji społeczno-ustrojowej i związanego z nią wysokiego bezrobocia (ryc. II.5.2.).

Liczba kobiet na 100 mężczyzn

Ryc. II.5.2. Zmiany współczynnika feminizacji w Rosji w latach 1950–2019 (liczba kobiet na 100 mężczyzn).

Źródło: *World Population Prospects*

W Australii i Oceanii nie zaznacza się wyraźna przewaga kobiet, gdyż do niedawna były to terytoria pionierskie w zasiedlaniu, gdzie głównie migrowali mężczyźni.

Do bezpośrednich czynników kształtujących strukturę wieku danej populacji należą **poziom urodzeń i zgonów oraz natężenie napływu i odpływu ludności**. Na obszarach o wysokim współczynniku urodzeń mamy do czynienia z młodym społeczeństwem. Spadek natężenia urodzeń prowadzi do zwiększenia się udziału osób w starszym wieku. Wpływ umieralności na strukturę wieku nie jest jednoznacznie określony. Spadek natężenia zgonów w młodym wieku (np. zmniejszenie umieralności niemowląt) przyczynia się do zwiększenia liczby osób młodych, natomiast zwiększenie długości życia sprawia, że rośnie odsetek osób starszych. W przypadku migracji, ponieważ migrują ludzie młodzi, na obszarach napływowych średnia wieku może być niższa niż na obszarach odpływowych (emigracyjnych).

Ryc. II.5.3. Kryteria podziału ludności wg wieku oraz podział edukacyjnych grup wieku.

*Mobilność oznacza w tym przypadku możliwość zmiany miejsca pracy i przekwalifikowania się, a także otwartość na nowe technologie (np. korzystanie z nowoczesnego oprogramowania bądź internetu), do czego bardziej są skłonni młodszy pracownicy.

Wydzielanie edukacyjnych grup wieku jest potrzebne do planowania liczby żłobków, szkół i przedszkoli oraz wyższych uczelni.

Do niedawna w Polsce była nadwyżka siły roboczej (udział ludności w wieku produkcyjnym się zwiększał) ze względu na wliczanie się do tej grupy roczników z wyżu powojennego oraz wchodzenie w nią licznych roczników z echa wyżu początku lat 80. W najbliższym czasie sytuacja stanie się bardzo niekorzystna – w grupie ludności produkcyjnej znajdą się coraz mniej liczne roczniki z okresu **depresji urodzeniowej** (urodzone w latach 90. i później), a z drugiej strony zasoby siły roboczej zmniejszą się przez wejście licznych roczników urodzonych na początku lat 50. w wiek emerytalny. Będzie to miało surowe konsekwencje dla systemu zabezpieczeń społecznych (czyli także przyszłych emerytur).

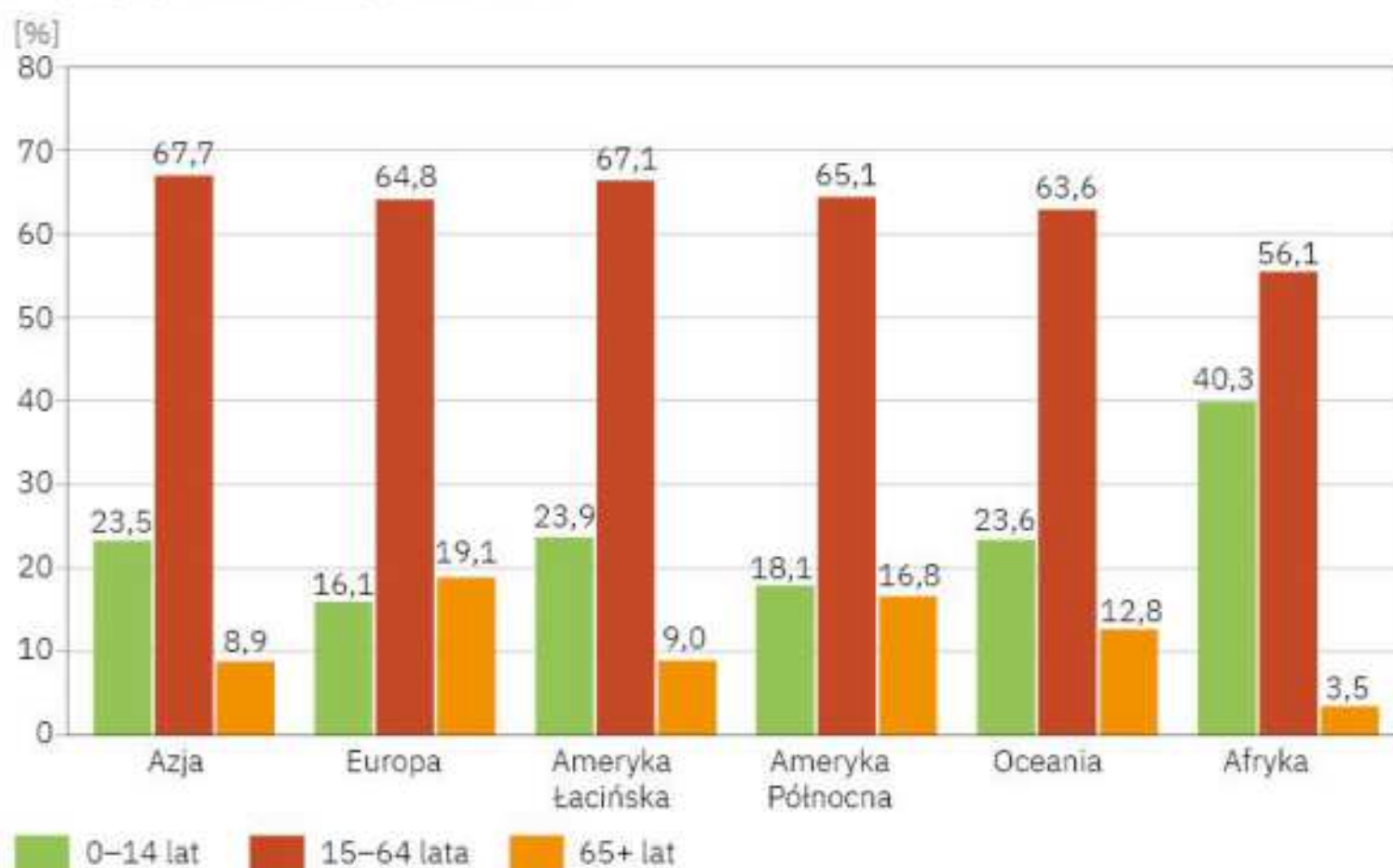
Depresja urodzeniowa – sytuacja, w której mała liczba urodzeń nie gwarantuje zastępowalności pokoleń.

Ponadto w strukturze wieku ludności Polski następuje starzenie się osób stanowiących tzw. **siłę roboczą**, ponieważ zwiększa się odsetek ludności w wieku niemobilnym (45–64 lata – mężczyźni i 45–59 lat – kobiety).

Siła robocza – pojęcie najczęściej stosowane w ekonomii, oznacza część społeczeństwa w wieku produkcyjnym, która jest w stanie pracować (suma aktywnych zawodowo i bezrobotnych). Wiek produkcyjny mężczyzn to lata pomiędzy 18. a 64. rokiem życia, a kobiet – między 18. a 59. rokiem życia.

Zwiększanie się udziałów ludności w starszym wieku wraz ze zmniejszaniem się odsetka dzieci i młodzieży nosi nazwę **procesu starzenia się ludności**. Jest on charakterystyczny dla współczesnych społeczeństw. Obecnie największy poziom starości demograficznej (mierzonej odsetkiem osób w wieku starszym) występuje w państwach wysoko rozwiniętych. Współcześnie na świecie udział ludności w wieku 0–14 lat ponad trzykrotnie przewyższa odsetek osób w wieku 65 lat i więcej, ale w państwach wysoko rozwiniętych proporcja ta jest mniej więcej wyrównana (ryc. II.5.4.).

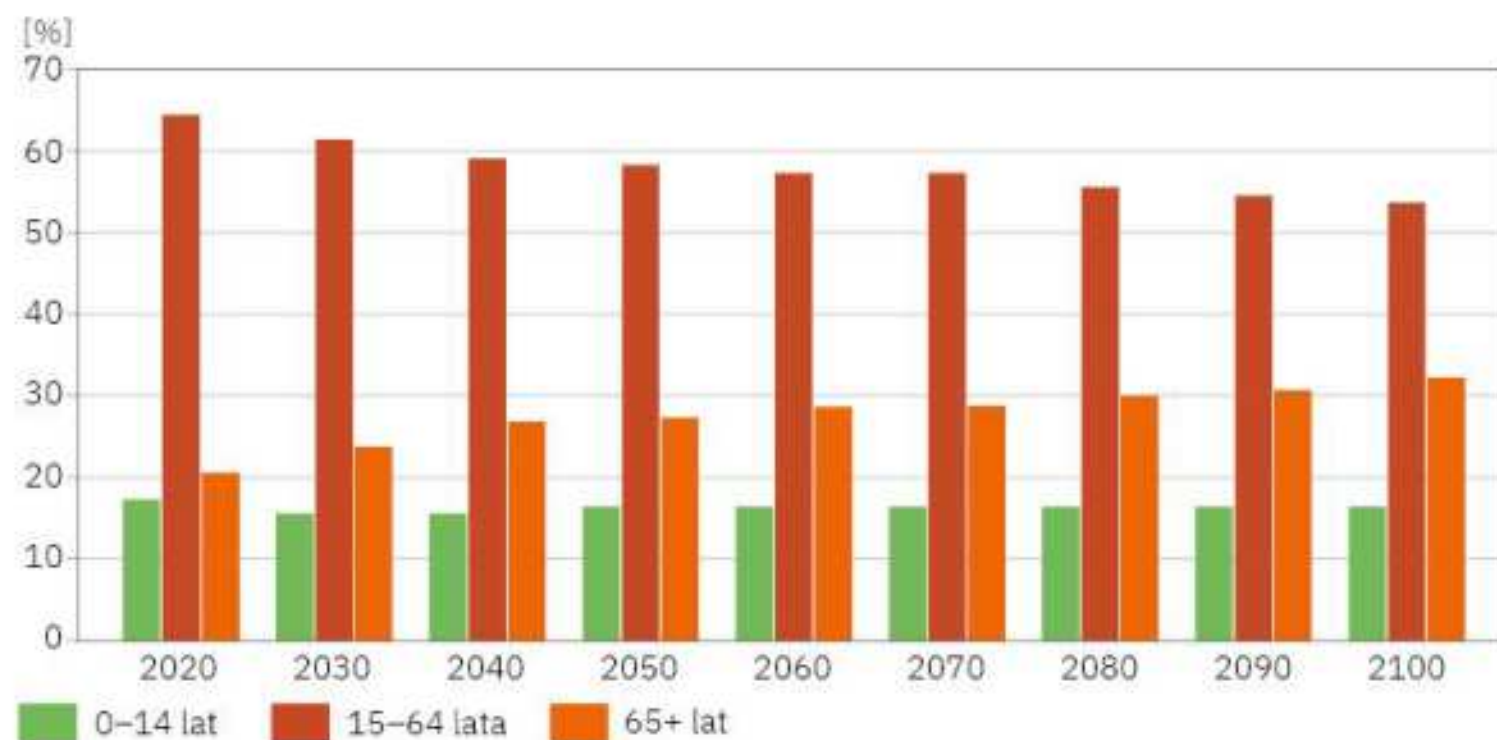
Ryc. II.5.4. Ludność według głównych grup wieku w 2020 r. w regionach świata.

Źródło: *World Population Prospects*

Najstarszymi demograficznie krajami są Monako (prawie co czwarty mieszkaniec liczy co najmniej 65 lat), Japonia, Niemcy i Włochy (ryc. II.5.7.). Współcześnie w Europie najszybciej starzeje się ludność państw Europy Środkowo-Wschodniej ze względu na gwałtowny spadek natężenia urodzeń w okresie transformacji społeczno-gospodarczej. Natomiast w państwach Europy Północnej i Zachodniej w ostatnich latach zmalało tempo starzenia się populacji ze względu na wzrost poziomu diety.

Do analizy struktury wieku ludności wykorzystuje się badanie relacji między grupami w wieku nieprodukcyjnym (przed- i poprodukcyjnym) a grupą w wieku produkcyjnym. Obecnie na świecie na jedną osobę w wieku poprodukcyjnym przypadają cztery osoby w wieku produkcyjnym, a według prognozy w 2035 r. na jednego emeryta będą przypadać w przybliżeniu jedynie dwie osoby pracujące.

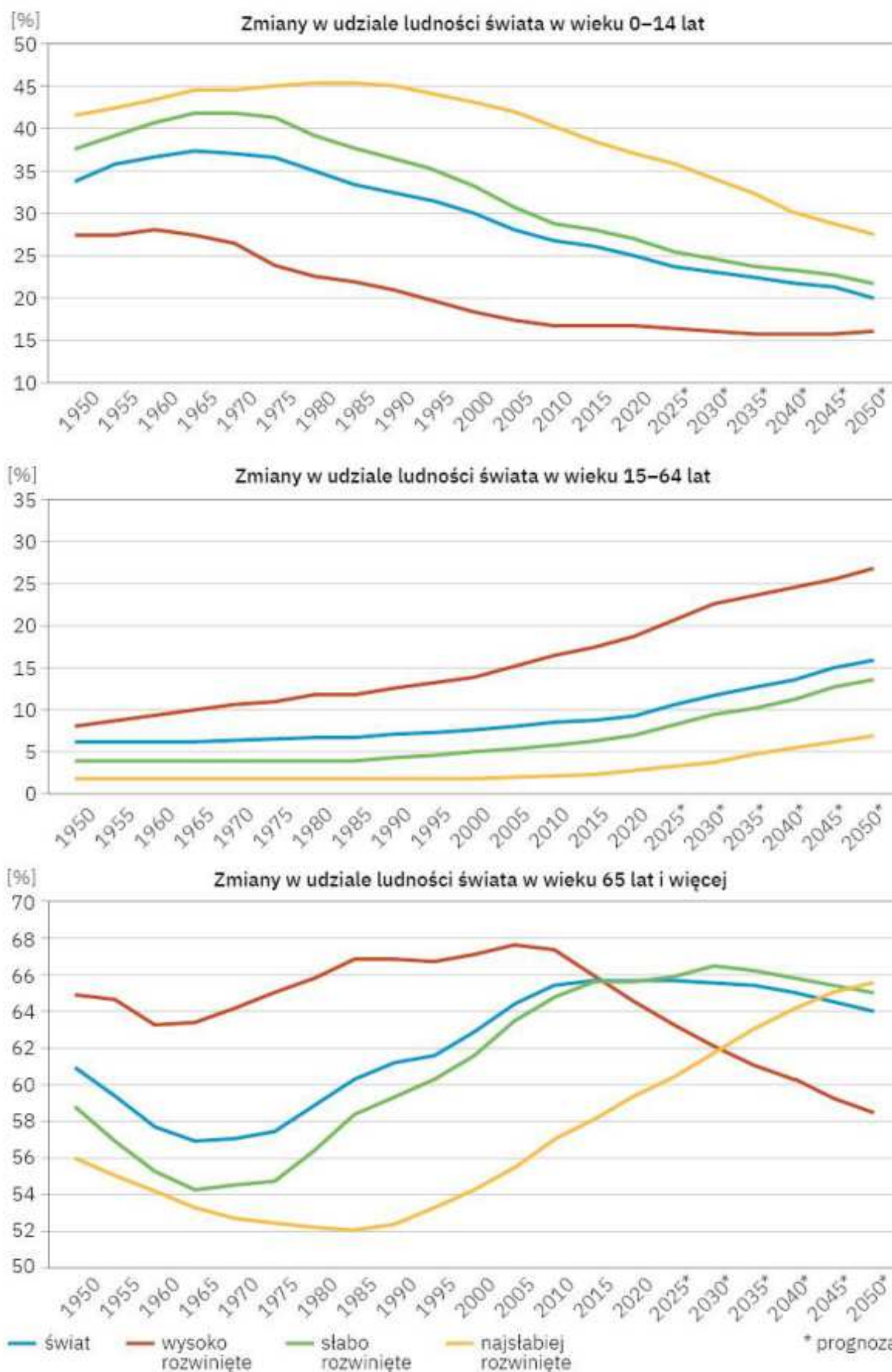
W UE w najbliższych latach nastąpi zwiększenie przyrostu ludności w wieku 65 lat i więcej w związku z przechodzeniem na emeryturę licznych roczników z wyżu powojennego. Zmieniają się także procentowe udziały poszczególnych grup wiekowych w ogólnej liczbie ludności (ryc. II.5.5.).

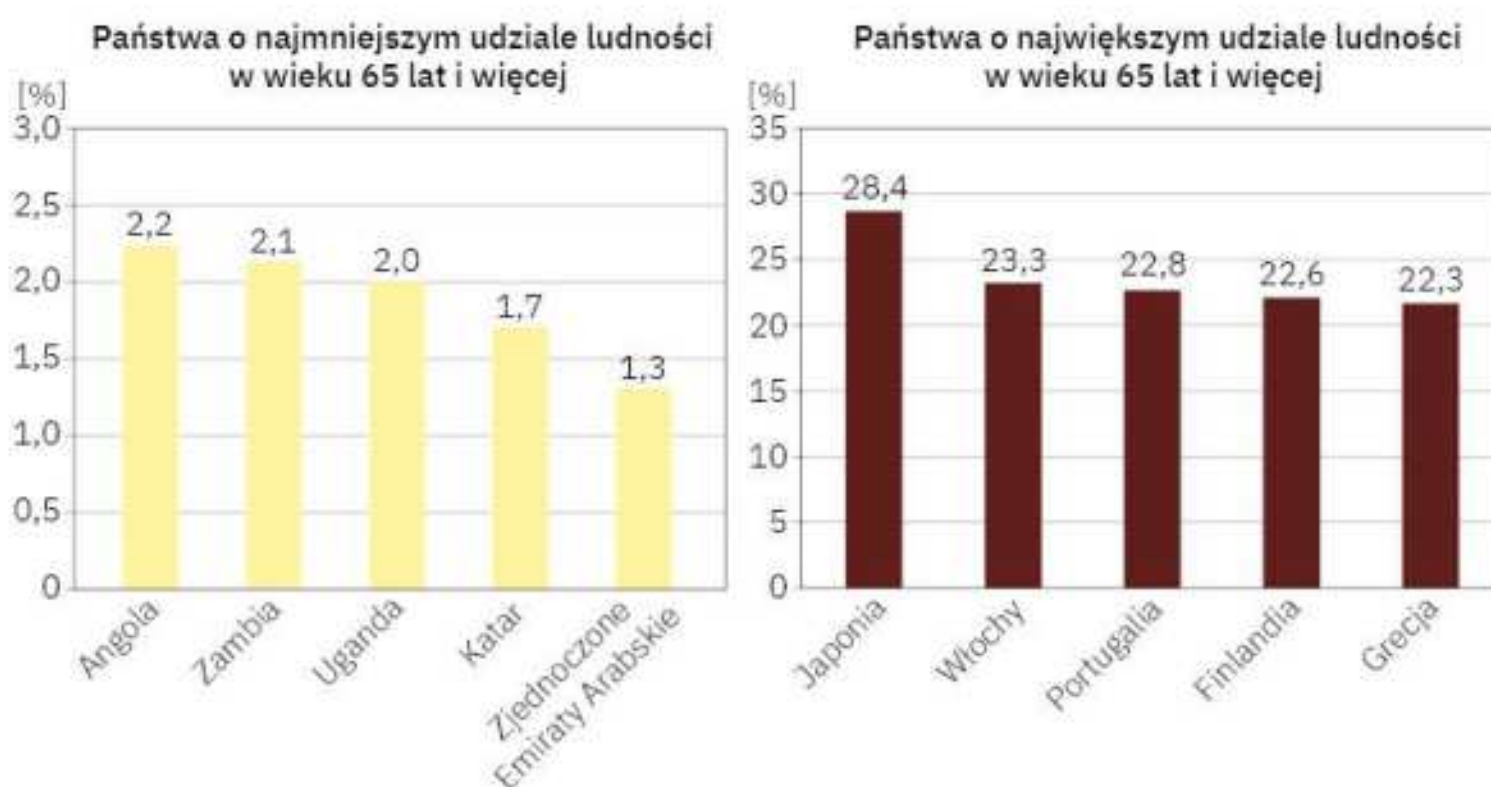
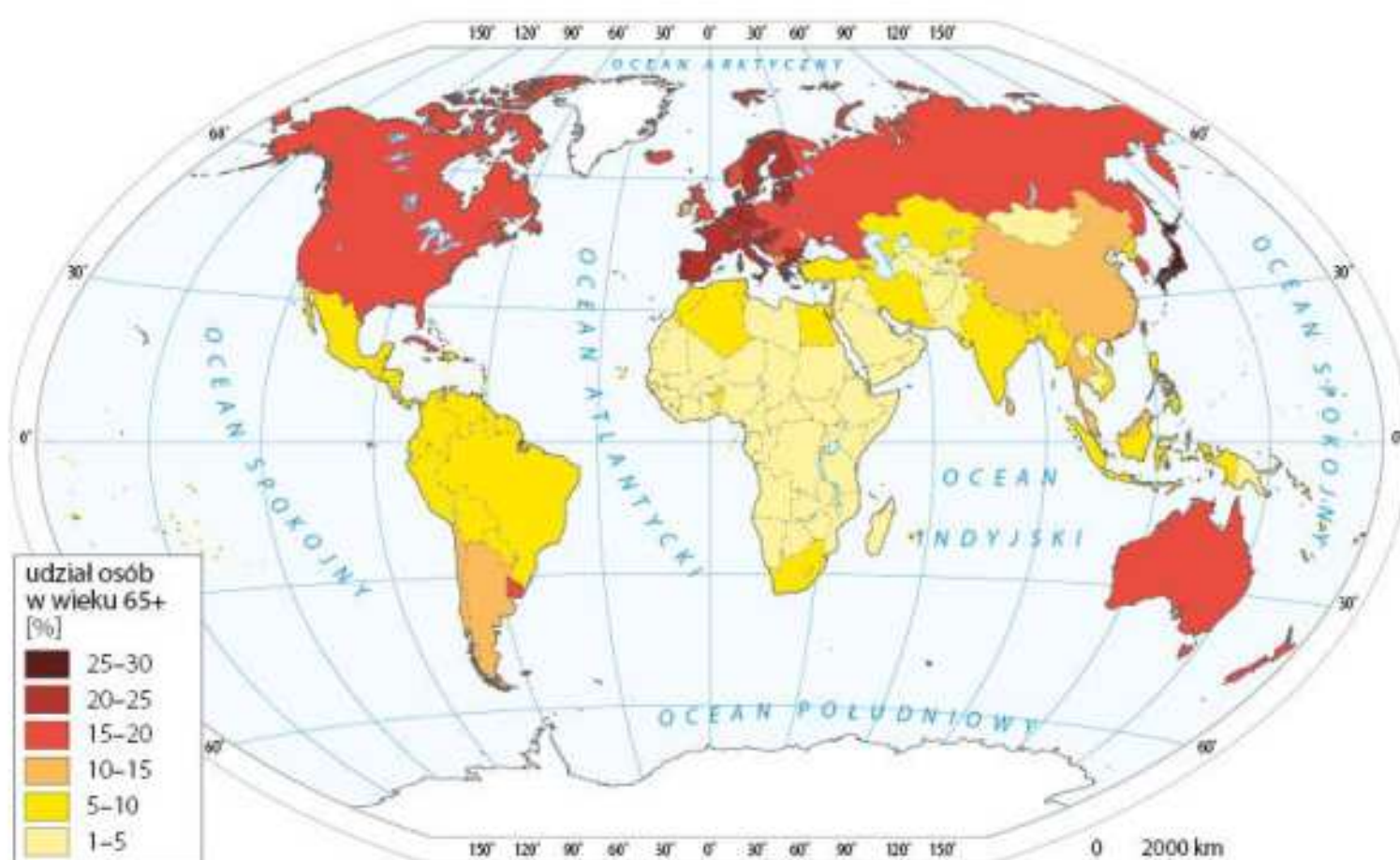
Ryc. II.5.5. Prognoza zmian udziałów głównych grup wiekowych UE w ogólnej liczbie ludności.

Źródło: Eurostat

Proces starzenia się ludności powoduje zmiany w strukturze źródeł jej utrzymania, wzrost zapotrzebowania na usługi w dziedzinie ochrony zdrowia i opieki społecznej, zmniejszenie aktywności zawodowej oraz zmianę struktury konsumpcji. Wymusza to wiele działań ze strony państwa i samorządów lokalnych, polegających między innymi na reformie systemu zabezpieczeń społecznych, dostosowaniu infrastruktury społecznej do potrzeb osób w starszym wieku czy zapewnieniu odpowiedniego zakresu usług związanych z opieką medyczną i społeczną. Bardzo ważna jest odpowiednia polityka społeczna wobec osób starszych. System transferu międzypokoleniowego, polegający na tym, że przez okres aktywności zawodowej pracujący płacą składki ubezpieczenia społecznego państwu, z których na bieżąco są finansowane wydatki na emerytury i ochronę zdrowia, przestaje być wydolny z tego powodu, że rodzi się za mało dzieci, aby zagwarantować zastępowalność pokoleń.

Ryc. II.5.6. Zmiany w udziale ludności świata w latach 1950–2050 według regionów ONZ.
 Źródło: *World Population Prospects*

Ryc. II.5.7. Przestrzenne zróżnicowanie udziału osób starszych w wieku 65 lat i więcej w 2020 r. oraz państwa o najmniejszym i największym udziale tej ludności.

Źródło: World Population Prospects

Bezpośrednią konsekwencją procesu starzenia się ludności danego obszaru jest zwiększenie obciążenia ludności w wieku produkcyjnym rosnącą grupą ludności poprodukcyjnej. To obciążenie wyznacza się za pomocą wzoru na **współczynnik obciążenia ludnością poprodukcyjną**:

$$W_o = \frac{L_{L\ 65+}}{L_{L\ 15-64}} \times 100$$

W_o – współczynnik obciążenia ludnością poprodukcyjną

$L_{L\ 65+}$ – ludność w wieku poprodukcyjnym

$L_{L\ 15-64}$ – ludność w wieku produkcyjnym

Struktura wieku mieszkańców kraju ma istotne znaczenie dla gospodarki. Konsekwencją starzenia się ludności jest między innymi **spowolnienie gospodarcze** wynikające ze zmniejszania się udziału ludności w wieku produkcyjnym. Skutkuje to spadkiem dochodów państwa oraz wzrostem udziału ludności w wieku poprodukcyjnym. To z kolei pociąga za sobą wzrost wydatków na emerytury i ochronę zdrowia. Starzenie się ludności dotyczy także zasobów siły roboczej – wraz ze spadkiem przyrostu naturalnego zwiększa się udział ludności w wieku produkcyjnym starszym, niemobilnym, a zmniejsza się liczba osób młodych wchodzących na rynek pracy. Efektem tego jest **zmniejszenie konkurencyjności gospodarek** krajów starzejących się w stosunku do rynków wschodzących (np. krajów azjatyckich).

Z kolei młoda struktura wieku, z dużym udziałem dzieci i młodzieży, jest charakterystyczna głównie dla państw słabo rozwiniętych gospodarczo i rozwijających się. Wysoki przyrost naturalny i duży udział dzieci i młodzieży w strukturze wieku populacji w tych krajach prowadzi do **obniżenia dochodu narodowego na mieszkańca** i zwiększenia się ubóstwa. Dochodzi do obniżenia płac i **wzrostu bezrobocia**. Przeludnienie wsi w tych krajach powoduje masowe migracje do miast, a w konsekwencji tworzenie się dzielnic nędzy (slumsów). Państwo z reguły nie jest w stanie zapewnić wszystkim dzieciom odpowiedniej edukacji. W przypadku, gdy przyrost ludności jest większy od przyrostu produkcji żywności, postępuje zjawisko **niedożywienia i głodu**.

Europa musi sprostać wyzwaniom starzejącego się społeczeństwa. Głównym celem państw członkowskich UE jest **promowanie aktywnego udziału osób starszych w rynku pracy** z lepszym wykorzystaniem ich doświadczenia i potencjału intelektualnego.

Szansą na aktywne przygotowanie gospodarki do nowych wyzwań demograficznych starzejących się społeczeństw jest tzw. **strategia srebrnej gospodarki**. Jest ona ukierunkowana na wykorzystanie potencjału osób starszych i uwzględnienie ich potrzeb. Polityka rozwoju grupy seniorów zgodnie z tą strategią obejmuje propagowanie uczenia się przez całe życie, wzrost aktywności zawodowej, wykorzystanie potencjału intelektualnego i doświadczenia oraz pogłębianie solidarności międzypokoleniowej.

Zgodnie z prognozą na najbliższe 50 lat (do 2060 r.) liczba ludności w wieku pracującym zmniejszy się o prawie 48 milionów, w wieku emerytalnym wzrośnie o niemal 65 milionów, a liczba dzieci i młodzieży spadnie o 10,5 miliona.

Ryc. II.5.8. Prognoza rocznego przyrostu ludności według głównych grup wieku w UE (w stosunku do roku poprzedniego).

Źródło: Eurostat

PYTANIA I POLECENIA

1. Przeanalizuj kartogram przedstawiający zróżnicowanie przestrzenne udziału ludności w wieku 65 lat i więcej na świecie (ryc. II.5.6.). Wskaż obszary o wysokich i niskich wartościach odsetka osób starszych. Jakie mogą być przyczyny takiego stanu rzeczy?
2. Wyjaśnij pojęcie „zastępowalność pokoleń”. Dlaczego starzenie się ludności jest postrzegane jako problem?
3. Znajdź w internecie informacje dotyczące jednego problemu demograficznego w wybranym regionie świata. Opisz w zeszycie ten problem, przedstaw jego istotę oraz zaproponuj sposoby jego rozwiązania.

6. Struktura wykształcenia ludności

Wykształcenie społeczeństwa wpływa na rozwój gospodarczy danego obszaru. Osoby wykształcone mają większe możliwości znalezienia pracy, wdrażania nowych technologii, przystosowania się do nowego środowiska w wyniku migracji. W krajach słabiej rozwiniętych ogromnymi barierami w rozwoju społeczno-gospodarczym są brak wykształcenia i analfabetyzm, a przez to brak wykwalifikowanych kadr, ograniczony dostęp do wiedzy, brak możliwości korzystania z nowoczesnych usług (jak telekomunikacja, finanse, zarządzanie) czy ograniczone możliwości realizacji różnych potrzeb. Z drugiej strony wzrost poziomu wykształcenia zmniejsza ubóstwo, gdyż dzięki temu maleje bezrobocie, wzrastają wynagrodzenia i możliwości podniesienia stopy życiowej.

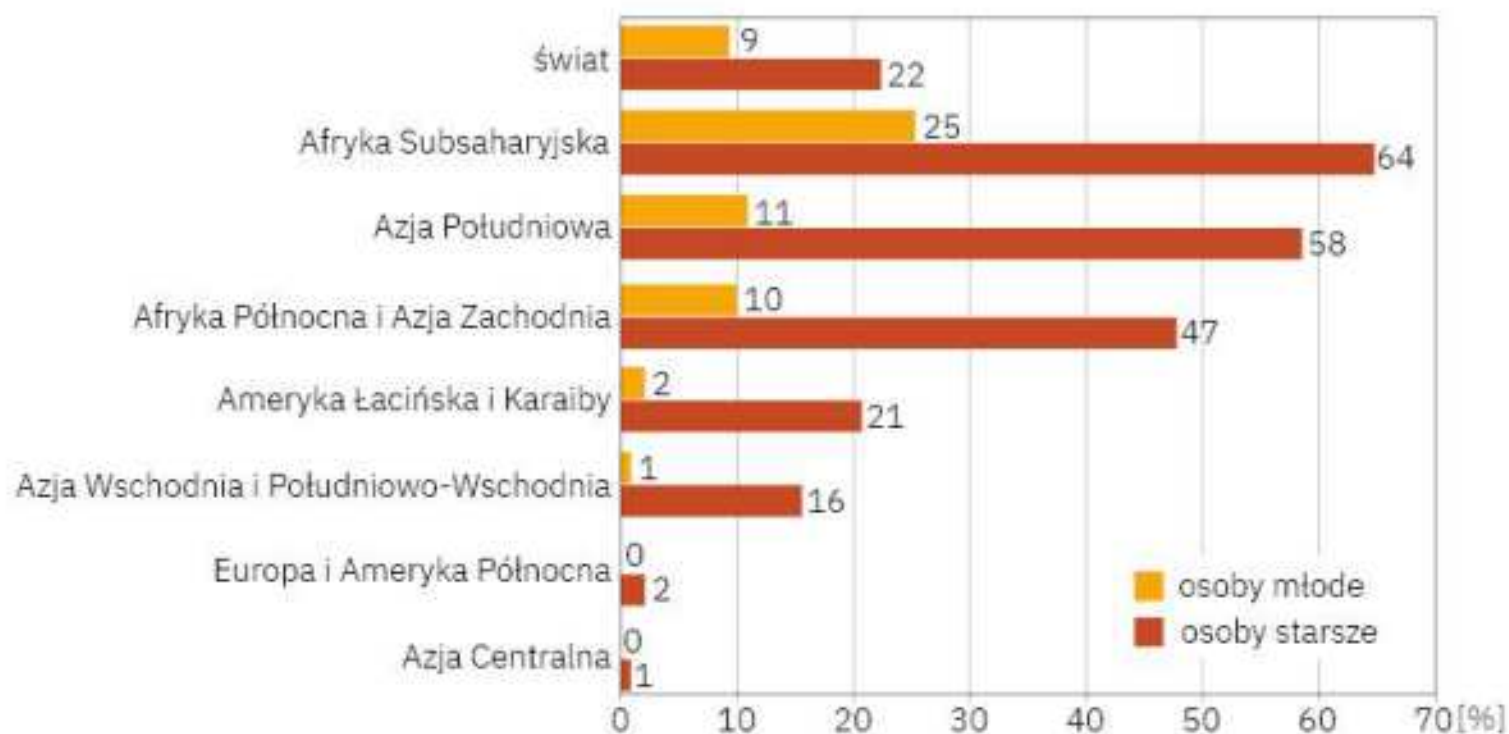
Do najważniejszych mierników dotyczących poziomu wykształcenia należą **stopa analfabetyzmu**, obliczana jako udział osób w wieku powyżej 15 lat nieumiejących czytać ani pisać w ludności ogółem, **wskaźnik skolaryzacji**, czyli odsetek osób uczących się obliczany w stosunku do liczby ludności w określonym przedziale wiekowym, według podziału na odpowiednie etapy kształcenia, czy **liczba studentów na 10 tysięcy mieszkańców**.

Szacuje się, że obecnie liczba analfabetów na świecie sięga około 750 milionów, z tego blisko 2/3 stanowią kobiety. Współczynnik analfabetyzmu wynosi 14%. Prawie połowa osób nieumiejących czytać żyje w Azji Południowej, a ponad 25% w Afryce na południe od Sahary. Największy udział analfabetów w liczbie ludności występuje jednak w państwach afrykańskich: Czadzie – 78%, Gwinei – 68%, Sudanie Południowym oraz Mali – po 65%. Jeszcze wyższe wskaźniki są notowane wśród kobiet, na przykład w Czadzie 86% kobiet w wieku 15 lat i więcej nie potrafi czytać i pisać. Współczynnik analfabetyzmu zależy od poziomu dochodu na mieszkańca – im wyższy poziom analfabetyzmu, tym niższy poziom dochodu (tab. II.6.1.).

Tab. II.6.1. Zależność poziomu analfabetyzmu od dochodów według klasyfikacji Banku Światowego

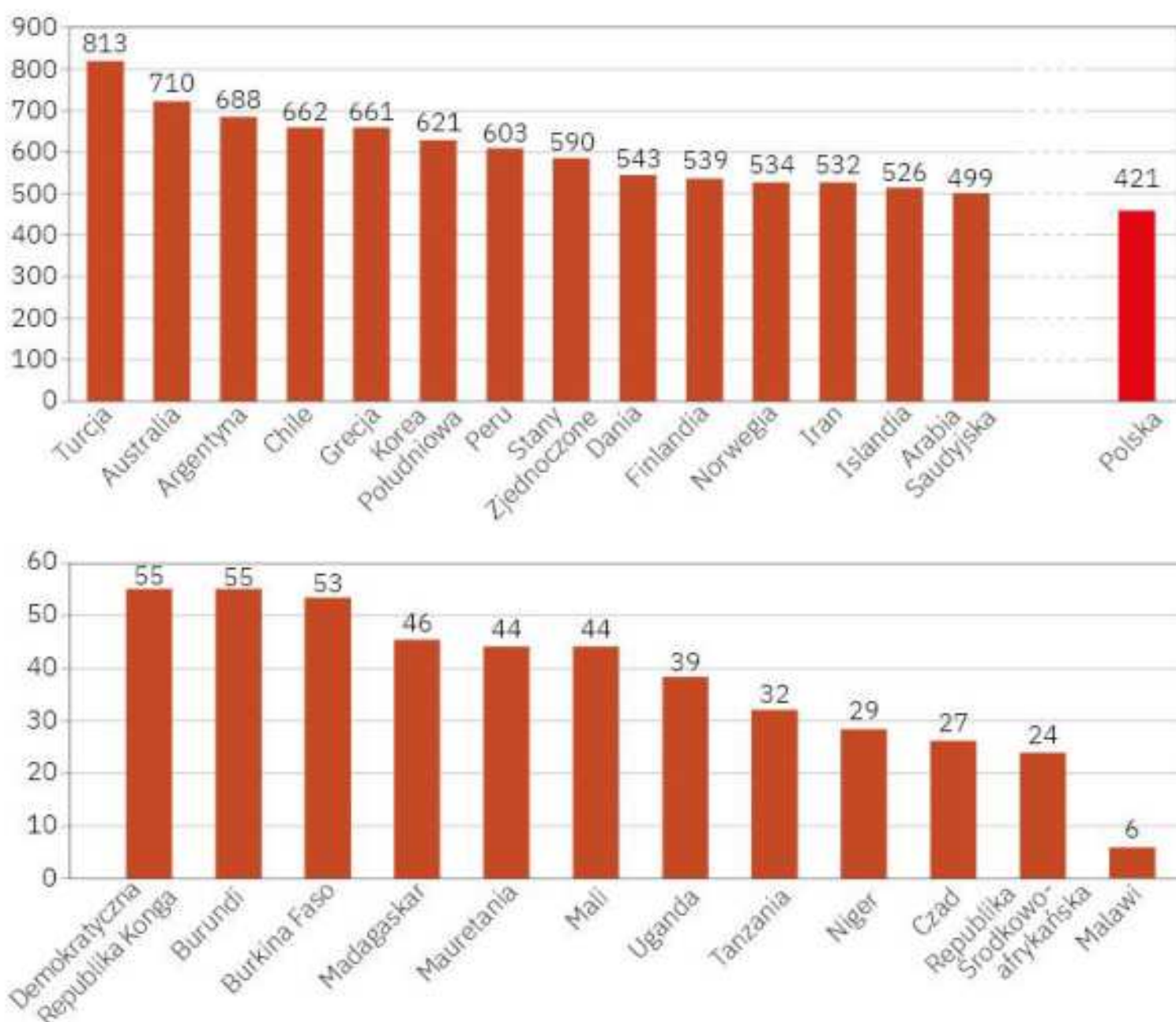
Poziom dochodu	Stopa analfabetyzmu (w %)
niski	37
średnioniski	23
średni	14
średniowysoki	5
wysoki	0

Źródło: Bank Światowy, UNESCO

Ryc. II.6.1. Wskaźnik analfabetyzmu ogółem dla osób młodych (15–24 lata) oraz osób starszych (65 lat i więcej). Dane z 2018 r.

Źródło: UNESCO

Ryc. II.6.2. Kraje o największej i najmniejszej liczbie studentów na 10 tys. mieszkańców.

Źródło: Dane Banku Światowego (2018 r.)

W zakresie struktury wieku ludności wyższym poziomem analfabetyzmu charakteryzują się osoby starsze (w przypadku Azji Południowej różnica jest ponad pięciokrotna).

Czas trwania nauki w szkole wpływa pozytywnie na wysokość zarobków – na przykład w Afryce Subsaharyjskiej wydłużenie nauki o rok wpływa na wzrost wynagrodzenia średnio o około 14% u kobiet i 11% u mężczyzn. Duże znaczenie ma także dopasowanie profilu szkoły czy wyższej uczelni do wymagań rynku pracy.

Liczba studentów na 10 tysięcy mieszkańców jest wyższa w państwach bardziej rozwiniętych gospodarczo i zależy od polityki edukacyjnej państwa (darmowe studia). W Polsce jest to 421 studentów, co plasuje nas na 42. miejscu na świecie. Najniższy wskaźnik studentów mają państwa najslabiej rozwinięte gospodarczo (Afryka Subsaharyjska; ryc. II.6.2).

PYTANIA I POLECENIA

1. Zastanów się, w jaki sposób wykształcenie społeczeństwa może wpływać na gospodarkę. Przedstaw swoje wnioski.
2. Podaj przyczyny wysokiego analfabetyzmu w państwach słabo rozwiniętych. Wskaż na mapie świata państwa o najwyższym poziomie analfabetyzmu.
3. Wymień przykłady działań, dzięki którym można zmniejszyć poziom analfabetyzmu.

7. Urbanizacja

Urbanizacja – proces rozwoju miast polegający na koncentracji ludności w miastach i rozprzestrzenianiu się miejskiego stylu życia.

Do głównych typów urbanizacji należą:

- **demograficzna** – polega na koncentracji ludności w miastach w wyniku migracji ze wsi do miast oraz wskutek przyrostu naturalnego;
- **przestrzenna** – obejmuje wprowadzanie zabudowy miejskiej przez jej intensyfikację, powiększanie obszarów miast (np. przez zagęszczanie lub podwyższanie zabudowy), a także powstawanie nowych miast i osiedli nierolniczych;
- **ekonomiczna** – wyraża się poprzez zmianę struktury zatrudnienia ludności w wyniku wzrostu udziału osób zatrudnionych w zawodach pozarolniczych;
- **społeczna** – polega na przyswajaniu miejskiego stylu życia i miejskich wzorców przez imigrantów z obszarów wiejskich oraz przenikanie miejskiego stylu życia na tereny wiejskie.

Najczęściej stosowanym miernikiem rozwoju miast jest **współczynnik urbanizacji**. Informuje on, jaki jest udział ludności mieszkającej w miastach w stosunku do ogółu ludności danego państwa.

$$W_u = \frac{L_m}{L_o} \times 100$$

W_u – współczynnik urbanizacji

L_m – liczba ludności mieszkającej w miastach

L_o – ogólna liczba ludności danego obszaru

Na świecie udział ludności miejskiej w 1800 r. wynosił zaledwie 3%, ale od tamtego czasu notuje się znaczący wzrost liczby mieszkańców miast (do 1900 r. współczynnik urbanizacji wzrósł do 14%). W ciągu XX w. liczba ludności miejskiej na świecie wzrosła z 220 milionów do 2,89 miliarda. Obecnie w miastach żyje więcej niż połowa wszystkich mieszkańców Ziemi. W XXI w. ten sam przyrost ludności miejskiej, co w poprzednim stuleciu, zostanie osiągnięty w ciągu około czterech dekad, a 93% tego wzrostu będzie pochodzić z krajów rozwijających się (ponad 80% tylko z Afryki i Azji).

Tab. II.7.1. Przyczyny i skutki urbanizacji

Przyczyny	Skutki	
	pozytywne	negatywne
• przeludnienie agrarne wsi, zmniejszenie liczby miejsc pracy w rolnictwie • rozwój przemysłu, handlu, rzemiosła i innych usług (koncentracja ludności wokół przemysłu i ośrodków handlowo-usługowych, np. portów, kopalń) • rozbudowa istniejących miast oraz włączanie obszarów wiejskich w granice istniejących miast, rozwój stref podmiejskich (np. infrastruktury komunalnej, komunikacyjnej) • zakładanie nowych miast (np. przy złożach surowców lub w miejscach atrakcyjnych turystycznie) • przyczyny bytowo-społeczne (udogodnienia, np. dostęp do energii, wody, edukacji, opieki medycznej, kultury)	• łatwiejszy dostęp do pracy • wyższe zarobki • awans społeczny ludności, lepsze warunki życia • większy rynek zbytu dla towarów i usług, lepsze warunki dla rozwoju przedsiębiorstw • rozwój transportu i infrastruktury • łatwy dostęp do usług (administracyjnych, medycznych, kulturalnych, edukacyjnych) • wzrost innowacyjności techniczno-technologicznej • wzrost tolerancji wśród ludności miejskiej	• wyższe koszty utrzymania, wzrost cen mieszkań • zatłoczenie, korki, wydłużenie czasów dojazdów i odległości • wzrost tempa życia, stresu • większa konkurencja w biznesie i pracy • wzrost przestępczości, korupcji, terroryzmu • wzrost zanieczyszczenia powietrza, wód, gleby oraz poziomu hałasu • problem gospodarowania odpadami • rozpad więzi rodzinnych (rozwoły, rzadsze spotkania) • izolacja społeczna • zabudowa terenów zielonych (lasów, pól, łąk)

Ryc. II.7.1. Stacja metra w godzinach szczytu w Londynie.

Ryc. II.7.2. Lagos (Nigeria) – zatłoczone miasto w państwie rozwijającym się.

W historii najszybszy wzrost poziomu urbanizacji notowano w Europie i Ameryce Północnej – w okresie 1750–1950 wskaźnik urbanizacji wzrósł tam z 10% do 52%, a liczba ludności miejskiej z 15 do 423 milionów.

Od połowy ubiegłego wieku największym przyrostem ludności miejskiej charakteryzują się państwa rozwijające się (w latach 1950–2020 liczba ludności miast wzrosła tam ponad dziesięciokrotnie, z 305 milionów do 3,375 miliarda, czyli z 18 do 52%). Na początku XX w. państwa wysoko rozwinięte miały dwa razy więcej ludności w miastach niż regiony słabiej rozwinięte. Natomiast obecnie, pomimo niższego poziomu urbanizacji, państwa słabiej rozwinięte mają ponad dwuipółkrotnie wyższą liczbę mieszkańców miast niż kraje wysoko rozwinięte. Według prognoz ta różnica jeszcze się powiększy w następnych dekadach (ryc. II.7.5.).

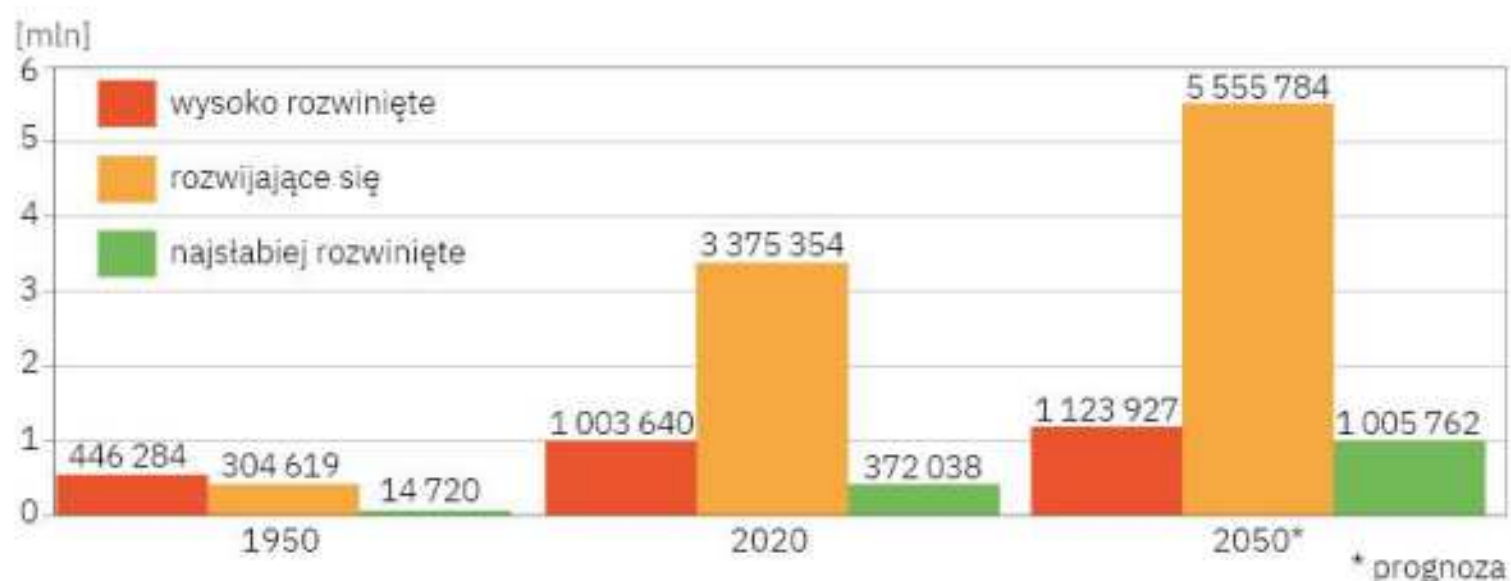

Ryc. II.7.3. Hongkong nocą – wieczorem centra wielkich miast zamieniają się w miejsca rozrywki przyciągające duże grupy ludzi.

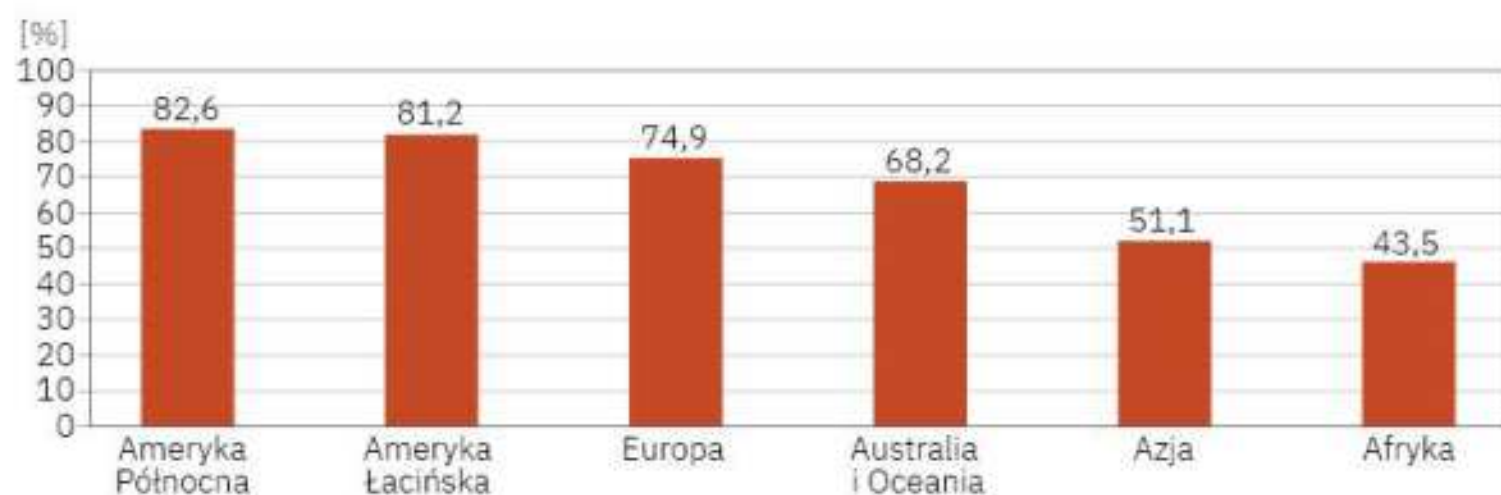
Ryc. II.7.4. Liczba ludności miejskiej na świecie i jej udział w ludności ogółem w latach 1950–2020 oraz prognoza do 2050 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *World Urbanization Prospects. The 2009 revision*, <http://esa.un.org/unpd/wup/>

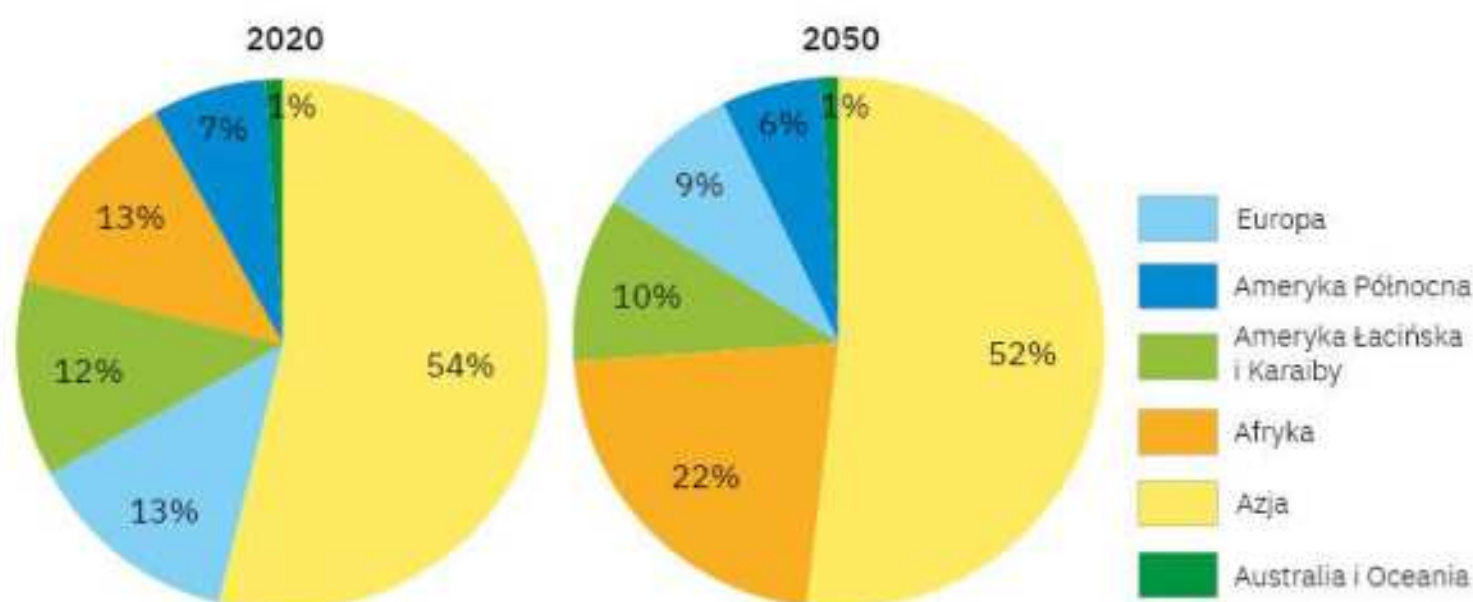
Ryc. II.7.5. Liczba ludności w miastach według regionów ekonomicznych w latach 1950, 2020 i 2050 (prognoza).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *World Urbanization Prospects. The 2009 revision*, <http://esa.un.org/unpd/wup/>

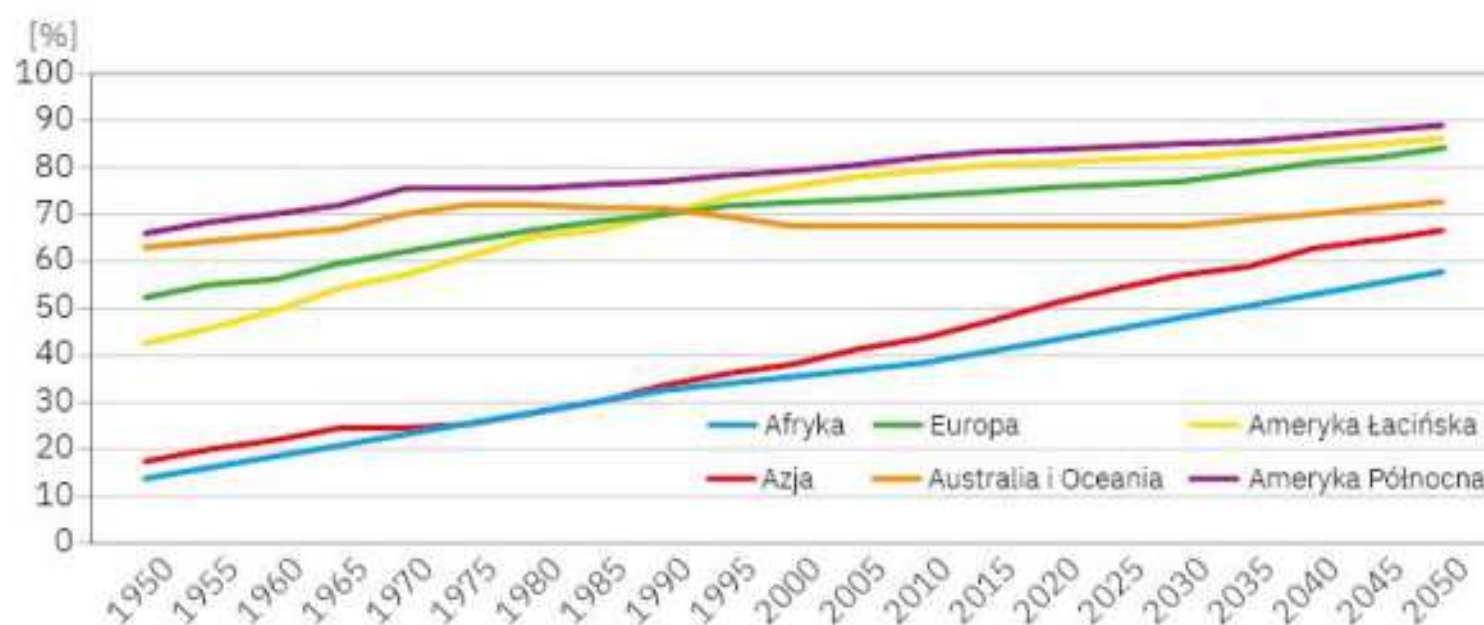
Ryc. II.7.6. Współczynnik urbanizacji w 2020 r. według regionu zamieszkania.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *World Urbanization Prospects. The 2009 revision*, <http://esa.un.org/unpd/wup/>

Ryc. II.7.7. Rozmieszczenie ludności miejskiej według regionu zamieszkania (w %) w 2020 i 2050 r. (prognoza).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *World Urbanization Prospects. The 2009 revision*, <http://esa.un.org/unpd/wup/>

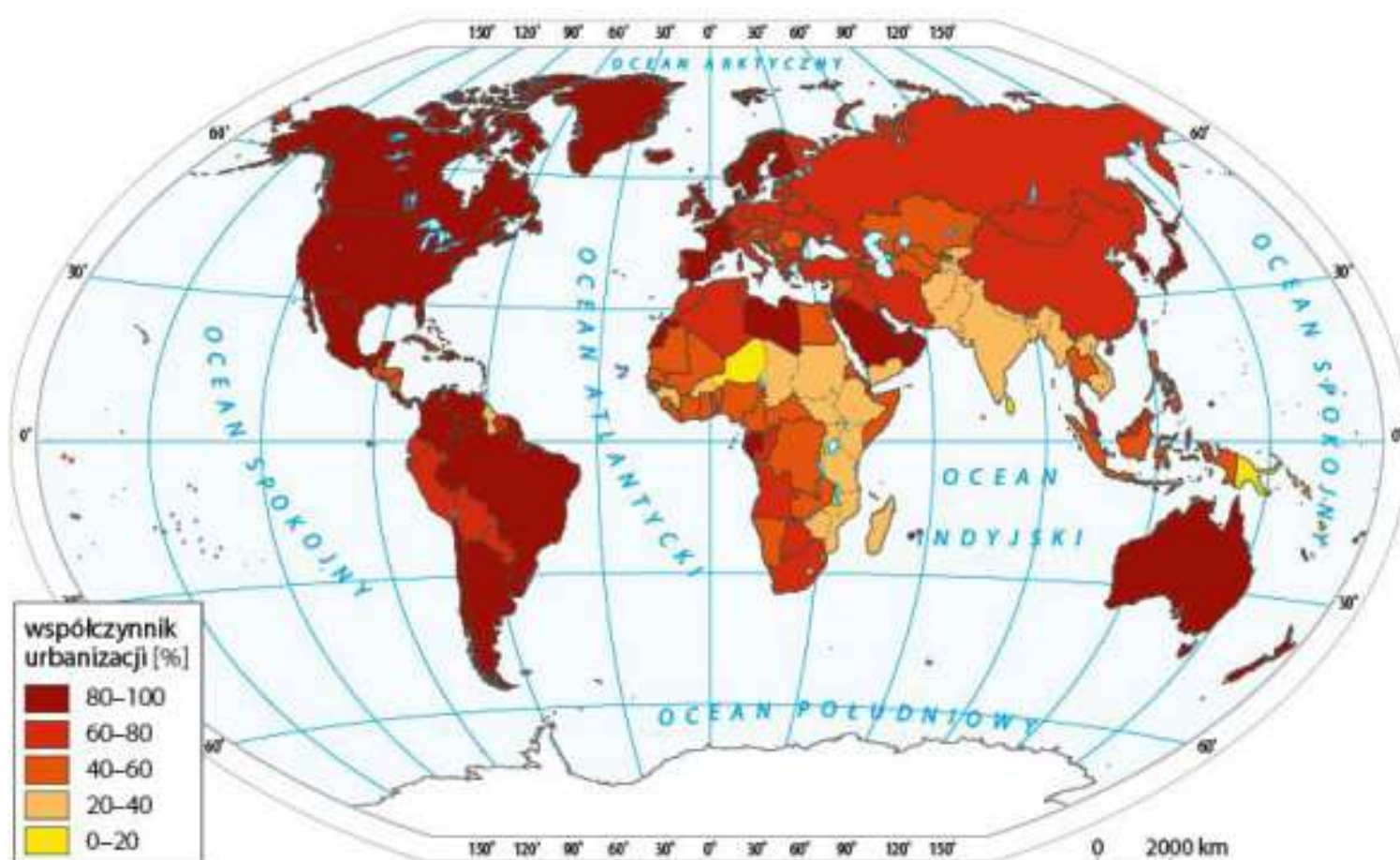

Ryc. II.7.8. Zmiany współczynnika urbanizacji w podziale na regiony, w okresie 1950–2050 (prognoza).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *World Urbanization Prospects. The 2009 revision*, <http://esa.un.org/unpd/wup/>

Według prognoz w latach 2020–2050 liczba ludności miejskiej w Azji wzrośnie o 50%, a w Afryce dwuipółkrotnie. W rezultacie w 2050 r. na tych dwóch kontynentach będzie mieszkało prawie 75% ludności miejskiej świata. Jej spadek nastąpi natomiast w regionach wysoko rozwiniętych (udział ludności miejskiej Europy zmniejszy się z 13% do 9%, a Ameryki Północnej z 7% do 6%).

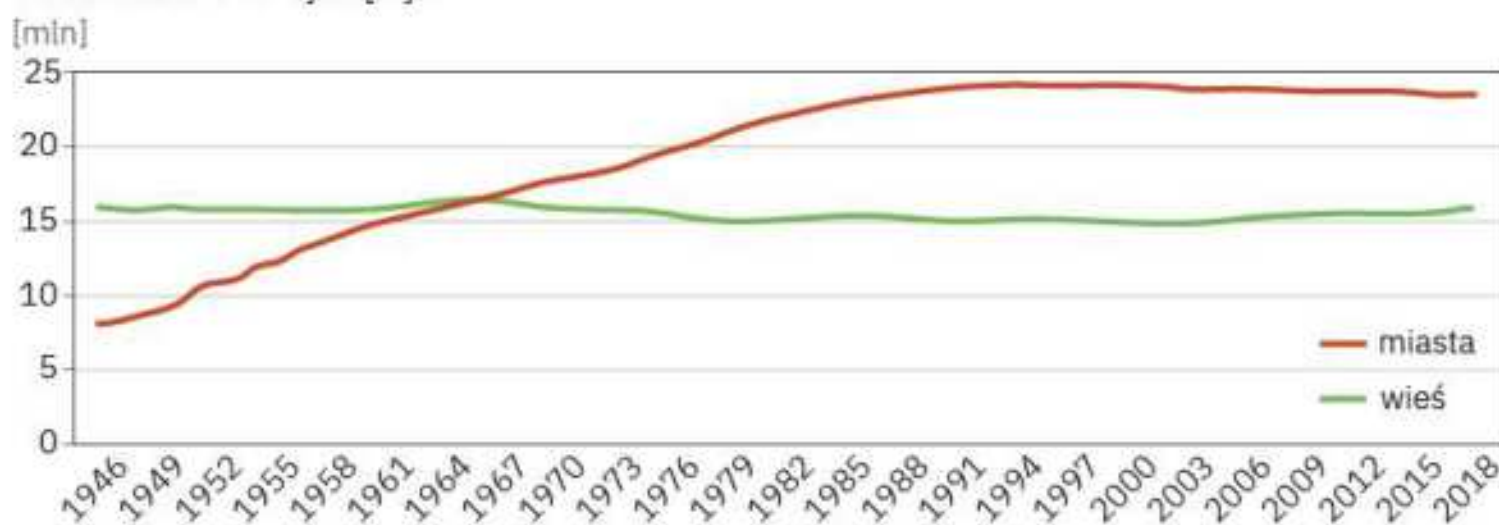
Obecnie najwyższym współczynnikiem urbanizacji charakteryzują się regiony Ameryki Północnej oraz Ameryki Łacińskiej i Karaibów. Najmniejszy poziom urbanizacji występuje w Azji i Afryce. Do 2050 r. kolejność regionów według stopnia urbanizacji nie zmieni się, ale zmniejszą się dysproporcje i na wszystkich kontynentach ludność miejska będzie stanowiła większość w ogóle populacji.

Ryc. II.7.9. Zróżnicowanie współczynnika urbanizacji na świecie w 2018 r.

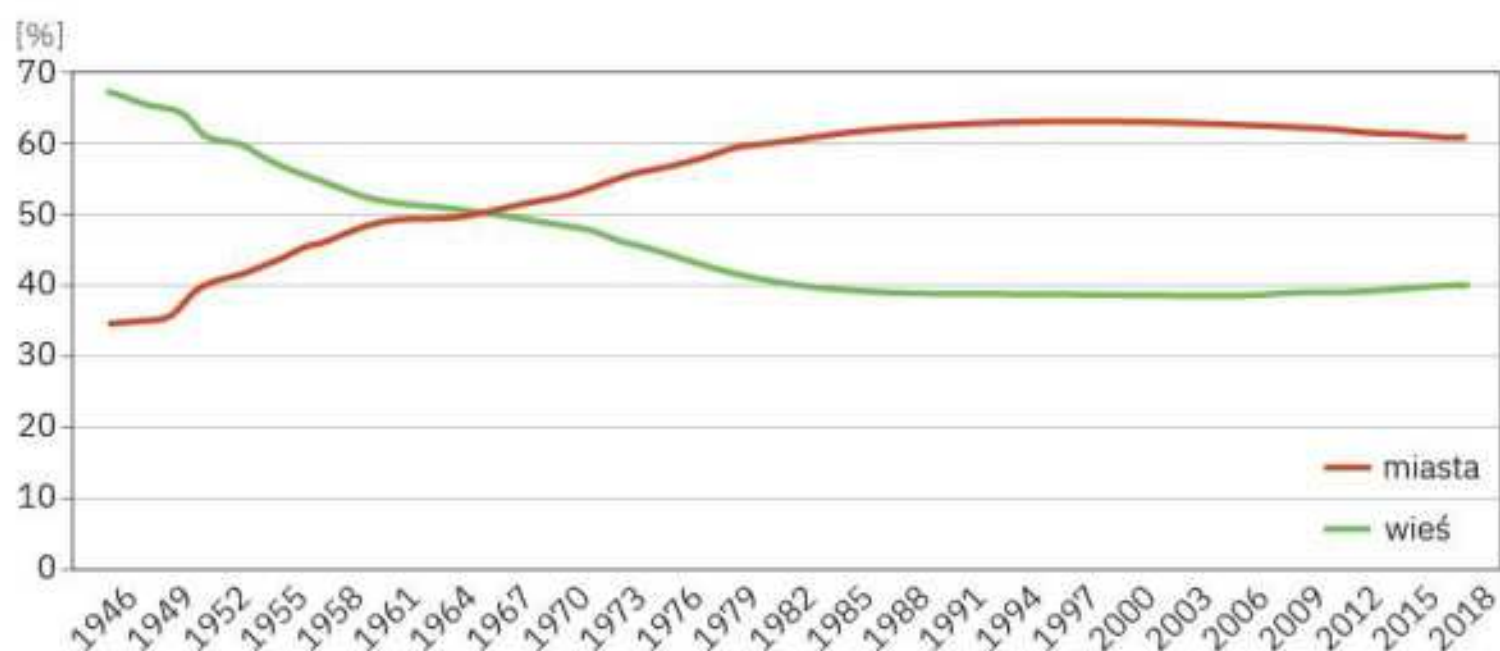
Źródło: World Urbanization Prospect

Polska w okresie międzywojennym była państwem słabo zurbanizowanym. W 1931 r. zaledwie 27,5% ludności mieszkało w miastach. Po II wojnie światowej nastąpił intensywny wzrost liczby ludności miejskiej. W latach 1950–1988 wzrosła ona ponad trzykrotnie – z 7,5 do 23 milionów (ryc. II.7.10.), a jej udział w liczbie ludności ogółem zwiększył się z 39% do 61% (ryc. II.7.11.). Od lat 90. liczba ta zaczęła się zmniejszać. Było to wynikiem przemian społeczno-gospodarczych i wzrostu napływu ludności do stref podmiejskich (proces suburbanizacji). W latach 1998–2018 liczba mieszkańców miast zmalała o 615 tysięcy, a ich udział spadł do 60%. Z kolei w podobnym okresie liczba ludności wsi wzrosła o 749 tysięcy.

Ryc. II.7.10. Zmiany liczby ludności miast i wsi w Polsce w latach 1946–2018.

Źródło: GUS

Ryc. II.7.11. Zmiany udziału mieszkańców miast i wsi w ogólnej liczbie ludności Polski w latach 1946–2018.

Źródło: GUS

Ryc. II.7.12. Współczynnik urbanizacji województw w Polsce w 2018 r.

Źródło: GUS

Aglomeracje

Proces rozwoju miast prowadzi do wykształcenia się specyficznych form przestrzennych zwanych **aglomeracjami**.

Agglomeracja to zespół wzajemnie powiązanych jednostek osadniczych o charakterze miejskim, powstały w wyniku koncentracji zabudowy i zagospodarowania.

Wyróżniamy aglomeracje:

- **monocentryczne** – o dominujących funkcjach jednego dużego miasta, oddziałującego na mniejsze ośrodki położone wokół niego (np. aglomeracja Paryża, Londynu, Warszawy);
- **policentryczne (konurbacje)** – tworzące zespół kilku lub kilkunastu miast, bez wyraźnej funkcji dominującej (np. Zagłębie Ruhry w Niemczech, w Polsce Trójiasto – Gdańsk, Gdynia Sopot czy konurbacja górnośląska).

Obszarem o najwyższym stopniu zurbanizowania jest **megalopolis**, które powstało z połączenia wielu wielkich aglomeracji na stosunkowo dużym terytorium. Megalopolis nie ma dominującego ośrodka – żadne z miast nie odgrywa kluczowej roli. Przykładem megalopolis jest wysoce zurbanizowany pas połączonych zespołów miejskich w Japonii (Nippon Megalopolis), ciągnący się od Tokio poprzez Nagoję, Osakę, Hiroszimę po Kitakiusiu-Fukuokę połączonych nowoczesnym systemem komunikacji. Liczy on około 75 milionów osób (ok. 60% mieszkańców kraju i niemal 75% ludności miejskiej Japonii). Innymi przykładami megalopolis są formacje miejsko-osadnicze położone na wschodnim wybrzeżu Stanów Zjednoczonych (BosNyWash, czyli Boston, Nowy Jork, Waszyngton) oraz nad Wielkimi Jeziorami (ChicaTor – Chicago – Toronto, Detroit, Cleveland, Buffalo).

Z zaawansowanym stopniem urbanizacji wiąże się także pojęcie **obszaru metropolitalnego**. Nazywa się tak duży, złożony i spójny zespół miejski, o powiązaniach funkcjonalnych między jego ośrodkiem centralnym (metropolią) a należącymi do niego jednostkami osadniczymi.

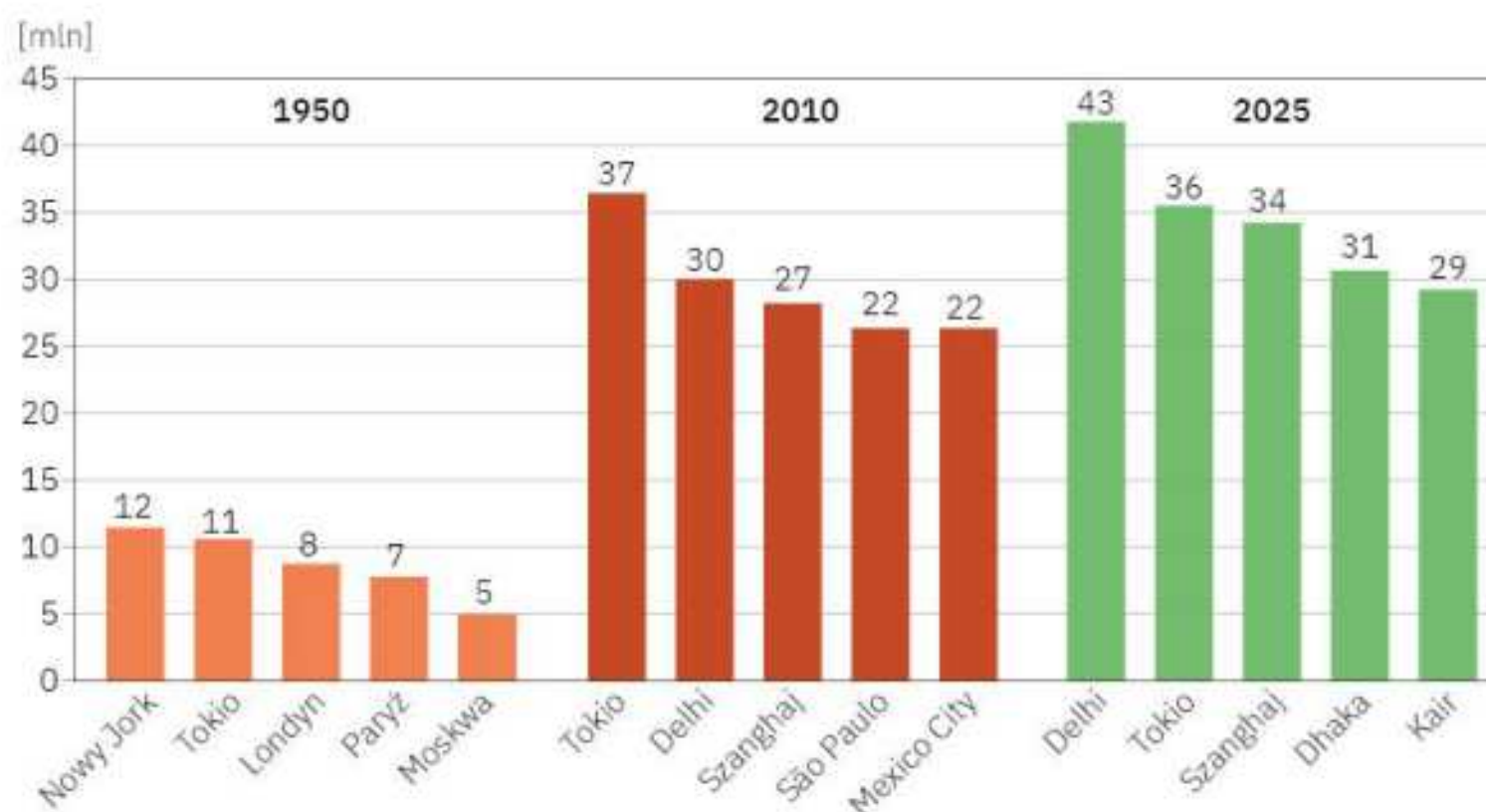
W państwach słabiej rozwiniętych (np. Rwandzie, Papui Nowej Gwinei, Nigrze, Malawi), gdzie w miastach mieszka mniej niż 20% ludności, proces urbanizacji przebiega inaczej. Są to państwa, w których podstawą gospodarki jest niskotowarowe rolnictwo o dużej pracochłonności i w związku z tym migracje do miast są niewielkie.

Z kolei w państwach, w których rozwinął się przemysł, następuje niekontrolowany i często żywiołowy rozwój miast w wyniku migracji ze wsi. Ludność ta w poszukiwaniu miejsc pracy osiedla się na jego peryferiach, tworząc dzielnice nędzy (np. slumsy w Indiach czy favele w Brazylii). W wyniku tej tzw. eksplozji miast powstają wielomilionowe aglomeracje, zwane często **megamiastami**.

Megamiasto – jednostka osadnicza charakteryzująca się bardzo dużą powierzchnią i liczbą mieszkańców (powyżej 10 mln).

Największym zespołem miejskim na świecie jest **Tokio liczące prawie 37 milionów mieszkańców**, a kolejne miejsca zajmują megamiasta z państw rozwijających się, na przykład: Delhi, São Paulo i Meksyk. Do 1950 r. największe aglomeracje znajdowały się wyłącznie w państwach wysoko rozwiniętych.

Ryc. II.7.13. Największe aglomeracje w latach 1950, 2010 i prognoza na 2025 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: *World Urbanization Prospects. The 2009 revision*, <http://esa.un.org/unpd/wup/>

Ryc. II.7.14. Favele w Rio de Janeiro.

W państwach rozwijających się dzielnice nędzy powstają w wyniku migracji ludności ze wsi na przedmieścia wielkich miast w nadziei na znalezienie pracy i poprawę warunków bytowych. Nie zawsze się to jednak udaje, a ludzi tych nie stać na zakup mieszkania. W Rio de Janeiro w favelach mieszka prawie 20% ludności miasta, czyli 1,2 mln osób. Negatywnymi zjawiskami w tych dzielnicach są: przestępczość, narkomania, prostytucja, wykorzystywanie dzieci i przemoc.

Do **największych problemów miast** oprócz korków, zatłoczenia, wysokich cen nieruchomości i kosztów utrzymania (tab. II.7.1.) należą również zanieczyszczenia powietrza powodowane przez niską emisję¹. Jest to emisja pyłów i szkodliwych gazów pochodzących z domowych pieców grzewczych i lokalnych kotłowni węglowych oraz z transportu spalinowego. Cechą charakterystyczną niskiej emisji jest to, że do jej powstania przyczyniają się liczne źródła wprowadzające do powietrza niewielkie ilości zanieczyszczeń. Niska emisja w miastach o słabym przewietrzaniu prowadzi do powstawania **smogu** powodującego choroby układów krążenia i oddechowego.

W państwach rozwijających się przyczyną zanieczyszczeń powietrza w miastach są także uciążliwe zakłady przemysłowe. Największe zanieczyszczenia powietrza występują w Indiach, a w Europie w czołówce znajduje się Polska.

PYTANIA I POLECENIA

1. Przeanalizuj ryc. II.7.12. Podaj przyczyny takiego rozmieszczenia współczynnika urbanizacji w poszczególnych województwach.
2. Wyjaśnij różnice między rozwojem miast w państwach wysoko i słabo rozwiniętych.
3. Zastanów się, czy mieszkanie w mieście jest bardziej ekologiczne niż mieszkanie na wsi. Podaj argumenty potwierdzające, że życie w mieście jest bardziej ekologiczne, oraz przeciwnie – świadczące, że mieszkanie w mieście jest mniej ekologiczne niż na wsi. Weź pod uwagę liczbę ludności, zabudowę terenów zielonych, jakość powietrza i gospodarowanie odpadami.
4. Jednym z negatywnych skutków urbanizacji jest tzw. izolacja społeczna. Wyjaśnij, jak rozumiesz to pojęcie.
5. Wymień korzyści i problemy wynikające z istnienia konurbacji, czyli wielkich ośrodków miejskich połączonych z sobą funkcjonalnie.

¹ Niska emisja – emisja produktów spalania paliw stałych, ciekłych i gazowych do atmosfery ze źródeł emisji znajdujących się na wysokości do 40 m. Do produktów spalania wpływających na występowanie niskiej emisji zaliczamy: pyły zawieszone PM₁₀, PM_{2,5}, dwutlenek siarki, tlenki azotu, węglowodory aromatyczne, np. benzo(a)piren, oraz metale ciężkie (ołów, arsen, nikiel i kadm).

8. Czynniki i skutki rozwoju obszarów wiejskich

Do charakterystycznych cech przekształceń współczesnej wsi należą zmiany w użytkowaniu przestrzeni rolniczej polegające na zmniejszaniu się powierzchni użytków rolnych na rzecz rozwoju budownictwa, szczególnie w otoczeniu wielkich miast.

Wpływ przemian na wsi na środowisko przyrodnicze

Krajobraz rolniczy zmienia się wraz z intensyfikacją gospodarki rolnej i zaniechaniem tradycyjnych form gospodarowania. Powoduje to zagrożenie dla środowiska przyrodniczego, ponieważ zmniejsza się przez to **różnorodność biologiczna**. Mozaika pól uprawnych, łąk i pastwisk, zadrzewień śródpolnych, mokradeł i drobnych zbiorników wodnych jest zastępowana monokulturą upraw (uprawą jednego gatunku roślin), co prowadzi często do degradacji środowiska przyrodniczego (np. obniżenia poziomu wód gruntowych, erozji gleby, zaniku niektórych gatunków roślin).

Aby zachować bioróżnorodność na obszarach wiejskich, stworzono Europejską Sieć Ekologiczną Natura 2000. Do jej celów należy zachowanie lub odtworzenie właściwego stanu danego typu siedliska z działalnością rolniczą. Innym rodzajem działalności ekologicznej UE dotyczącej obszarów wiejskich jest finansowanie zalesień gruntów rolnych, z uwzględnieniem kosztów poniesionych na założenie plantacji leśnej, pielęgnację nowych nasadzeń, a także rekompensowanie utraconego dochodu w wyniku wyłączenia gruntów rolnych z produkcji.

Ryc. II.8.1. Szachownica pól uprawnych jest coraz rzadsza w krajobrazie wiejskim.

Skutki zmian obszarów wiejskich w regionach turystycznych

Obszary wiejskie w atrakcyjnych regionach turystycznych ulegają przemianom pod względem krajobrazu i źródeł utrzymania miejscowej ludności. Zmniejsza się udział funkcji rolniczej, a gospodarstwa rolne dostosowują często swoją produkcję do potrzeb przyjeżdżających turystów (np. uprawa warzyw i owoców, promowanie produktów regionalnych). Cechą charakterystyczną tych obszarów jest zabudowa i odpowiednia infrastruktura (hotele, pensjonaty, szlaki turystyczne, wyciągi narciarskie, karczmy, parkingi, sklepy z pamiątkami itp.). Doprowadza to często do degradacji środowiska naturalnego, zwiększenia zanieczyszczeń, hałasu i obniżenia jakości życia miejscowej ludności.

Nadmierny ruch turystyczny prowadzi też do **deforestacji** (niszczenia i wycinania lasów; np. w Alpach, Himalajach) i nadmiernej erozji gleb oraz sprzyja powstawaniu osuwisk. Napływ turystów przyczynia się często do zmiany tradycyjnego, wiejskiego stylu życia miejscowej ludności i przenoszenia obcych wzorców kulturowych. Zetknięcie odmiennych kultur może czasem prowadzić do konfliktów wywołanych brakiem akceptacji niektórych zachowań, na przykład zbyt skąpy strój czy spożywanie alkoholu na obszarach kultury muzulmańskiej.

Kolejnym elementem przemian wsi na obszarach atrakcyjnych turystycznie jest budowa domów letniskowych bądź drugich domów przez mieszkańców miast. Nadmierna rozbudowa domów letniskowych również może stanowić zagrożenie dla środowiska przyrodniczego i krajobrazu.

Rozwój agroturystyki

Do form turystyki związanych z terenami wiejskimi zaliczamy **agroturystykę i turystykę wiejską**.

Agroturystyka związana jest z działającym aktywnie gospodarstwem rolnym. Gospodarze prowadzący tego typu działalność zapewniają turystom nocleg, wyżywienie oraz możliwość czynnego udziału w funkcjonowaniu gospodarstwa. Ponadto gwarantują różne formy spędzania wolnego czasu, na przykład: jazdę konną, wędkarstwo czy wycieczki rowerowe.

Turystyka wiejska to każda forma turystyki, która wykorzystuje walory środowiska. Wpływa na rozwój ekonomiczny danego regionu wiejskiego przez rozwój infrastruktury i różnego rodzaju usług towarzyszących: gastronomicznych, handlowych czy transportowych. Czynnikiem sprzyjającym rozwojowi agroturystyki są możliwości uzyskania dodatkowego źródła utrzymania rolników czy zbytu produktów pochodzących z własnego gospodarstwa.

Czynnikami wyróżniającymi agroturystykę od innych form turystyki jest na przykład możliwość degustacji miejscowych produktów żywnościowych (przetworów mlecznych, wina, piwa), uczestniczenia w żniwach czy karmieniu zwierząt gospodarskich oraz domowa i gościnna atmosfera zapewniona przez właścicieli.

Agroturystyka cieszy się dużą popularnością w Europie, ale jest obecna także w państwach rozwijających się. Na przykład na wyspie Bali w Indonezji stanowi jeden z elementów polityki wprowadzania zrównoważonego rozwoju w turystyce przez miejscowe władze. Chodzi o to, aby odciążyć zatłoczone kurorty i wprowadzać alternatywne formy turystyki. Jednocześnie jest to szansa na zwiększenie dochodów miejscowej ludności i wzrost zatrudnienia w obsłudze turystów. Turyści mają okazję poznać pracę na plantacjach ryżu, kakao, palmy kokosowej, cytrusów czy innych owoców i warzyw oraz tradycje i obyczaje miejscowej ludności. Ponadto wioski agroturystyczne są położone w otoczeniu dziewiczych terenów górskich, lasów, wulkanów, jezior czy parków narodowych. Barrierami rozwoju tego typu turystyki na Bali są brak odpowiednich inwestycji w infrastrukturę oraz udogodnień dla turystów.

Przemiany wsi na obszarach transformacji społeczno-gospodarczej

Przemiany terenów wiejskich w krajach przechodzących transformację do gospodarki wolnorynkowej polegały na **upadku państwowego sektora gospo-**

Ryc. II.8.2. Gospodarstwo agroturystyczne w Hiszpanii. Gospodarstwa tego typu stanowią jedną z form rozwoju obszarów wiejskich.

darki rolnej, czemu towarzyszyły często wzrost bezrobocia, ubóstwo i wykluczenie społeczne, wzrost terenów odłogowanych oraz dewastacja majątku. Oprócz tego zaobserwowano spadek liczby gospodarstw dwuzawodowych i wzrost zróżnicowania gospodarstw rolnych w zakresie poziomu rozwoju, wielkości, kierunków produkcji oraz zamożności. Do barier rozwoju rolnictwa na tych terenach należą: wysokie ceny środków produkcji, niskie ceny skupu płodów rolnych oraz wysoko oprocentowane kredyty bankowe. Wśród zagrożeń wynikających ze współczesnych przemian na wsi wymienia się także niekorzystne procesy demograficzne, takie jak starzenie się populacji, emigracja ludzi młodych, niedobór kobiet czy wyludnianie się. Dotyczy to głównie obszarów wiejskich położonych na terenach peryferyjnych, z dala od większych ośrodków miejskich. Do **szans rozwoju rolnictwa** należą z kolei zwiększenie jego roli na arenie międzynarodowej (wzrost eksportu) czy rosnąca rola rolnictwa ekologicznego, wynikająca z większej świadomości społecznej (poprawa sytuacji zwłaszcza małych gospodarstw).

Gospodarstwo dwuzawodowe – gospodarstwo łączące działalność rolniczą z pracą pozarolniczą, będącą dodatkowym źródłem dochodu.

Przejęcie z gospodarki centralnie sterowanej do rynkowej stworzyło wiele możliwości rozwoju działalności pozarolniczej. Ponadto wzrosła przedsiębiorcza aktywność ludności wiejskiej. Rolnictwo obecnie dominuje tylko na obszarach

Ryc. II.8.3. Dawne zabudowania popegeerowskie (od PGR – Państwowe Gospodarstwo Rolne). Upadek sektora państwowego gospodarki rolnej przyczynił się do wzrostu bezrobocia i dewastacji majątku.

o intensywnej i towarowej gospodarce rolnej. Funkcje pozarolnicze najlepiej rozwijają się w strefach podmiejskich, na obszarach atrakcyjnych turystycznie oraz wzdłuż głównych ciągów komunikacyjnych.

Urbanizacja wsi

Proces **urbanizacji wsi**, dokonujący się zwłaszcza na obszarach otaczających miasta (w strefach podmiejskich), możemy rozpatrywać w czterech ujęciach: ekonomicznym, demograficznym, przestrzennym i społecznym. W **ujęciu ekonomicznym** urbanizacja wsi polega na rozwoju zajęć pozarolniczych i zwiększeniu udziału ludności utrzymującej się poza rolnictwem. **Demograficzna urbanizacja wsi** wiąże się z napływem ludności (w przeważającej części młodej lub w wieku produkcyjnym), głównie z miast, co przyczynia się do zahamowania procesów starzenia się ludności wiejskiej. W **ujęciu przestrzennym** krajobraz obszarów podmiejskich nie przypomina tradycyjnej wsi rolniczej. Rozwój budownictwa mieszkaniowego przyczynia się do zagęszczenia zabudowy, przekształcenia użytków rolnych w działki budowlane i lokowania się różnego rodzaju zakładów usługowych (składów budowlanych, usług transportowych, hurtowni, hipermarketów). Dostępność komunikacyjna ma istotne znaczenie w rozwoju stref podmiejskich – istnienie dobrze rozwiniętej sieci drogowej wpływa na czas dojazdu do pracy, a osoby napływowe często nadal są zatrudnione w miastach.

Ryc. II.8.4. Wieś w strefie podmiejskiej Edynburga (Szkocja). Proces urbanizacji obszarów wiejskich spowodował przekształcenie się tradycyjnej wsi rolniczej.

Swoboda architektoniczna pozwala na wprowadzanie do tradycyjnych siedlisk zupełnie obcych elementów (np. osiedla domów, zabudowa bliźniacza, szeregową). Budynki gospodarcze (chlewy, stodoły, obory, stajnie) są likwidowane lub zamieniane na garaże i magazyny. W zakresie infrastruktury następuje rozwój sieci teleinformatycznej oraz rozbudowa sieci kanalizacyjnej i wodociągowej. W **sferze społecznej** następuje przenikanie (dyfuzja) miejskiego stylu życia, wpływające na zmianę sposobu życia ludności wsi (także miejscowej).

Przemiany wsi w państwach Unii Europejskiej

Współczesne przemiany obszarów wiejskich w państwach UE są następstwem postępu cywilizacyjnego i rezultatem modernizacji rolnictwa. Rozwój gospodarki wyspecjalizowanej powoduje, że zawód rolnika wymaga coraz większych kwalifikacji i zróżnicowania w zależności od dominującego kierunku produkcji. Zmienił się także krajobraz wiejski – zanikła tradycyjna zagroda chłopska, a pojawiły się przemysłowe ферmy hodowlane. Zmieniła się też wielkość gospodarstw w wyniku postępującego gromadzenia gruntów. Zanotowano znaczny spadek zatrudnienia w rolnictwie. Zlikwidowano pasy zadrzewień śródpolnych i niewielkie zbiorniki wodne z zaroślami, które urozmaicały krajobraz, a wybudowano sieć dróg dojazdowych. Prawie 60% populacji UE mieszka na obszarach wiejskich, które zajmują 90% terytorium Unii (same użytki rolne i lasy zajmują ponad 80%).

Rozwój wsi zajmuje kluczowe miejsce w polityce UE. Europa jest zarówno głównym eksporterem, jak i największym światowym importerem żywności, głównie z państw rozwijających się. Polityka UE w dziedzinie rolnictwa ulega zmianom w czasie. Około 50 lat temu jej głównym celem było zapewnienie Europie, zmagającej się wówczas z problemem powojennych niedoborów żywności, wystarczającej ilości pożywienia. Aby osiągnąć ten cel, dofinansowywano produkcję na dużą skalę oraz skupowano jej nadwyżki. Obecne działania UE w dziedzinie rolnictwa zmierzają do tego, aby umożliwić producentom żywności samodzielne funkcjonowanie na rynkach unijnych i światowych poprzez zwiększenie ich konkurencyjności.

Unia Europejska wspiera nie tylko produkcję żywności, lecz także przyczynia się do promowania obszarów wiejskich jako miejsca zamieszkania, pracy i wypoczynku. Jej celem jest zwiększanie rentowności rolnictwa i jednocześnie zachęcanie rolników do wytwarzania produktów wysokiej jakości, na które jest zapotrzebowanie na rynku, oraz do wyszukiwania nowych możliwości rozwoju, z uwzględnieniem wymogów ochrony środowiska przyrodniczego.

Polityka rozwoju obszarów wiejskich wspiera **rolnictwo zrównoważone**, w którym zasoby naturalne powinny być wykorzystywane w taki sposób, aby nie została zakłócona ich zdolność do samoodnawiania się. Obejmuje ona trzy główne zagadnienia: poprawę konkurencyjności sektora rolnego, poprawę stanu środowiska naturalnego i wspieranie gospodarowania gruntami oraz poprawę jakości życia na obszarach wiejskich i różnicowanie gospodarki wiejskiej. Ważną rolę odgrywa także promowanie rolnictwa ekologicznego, o bardziej ekstensywnych formach produkcji rolnej, jako bliższego naturze i z wykorzystaniem tylko nawozów organicznych. Ponownie zainteresowano się regionami góorskimi i tymi, które mają mniej korzystne warunki prowadzenia intensywnej produkcji rolnej (gorsze gleby, mniej sprzyjający klimat, niedostatek wody). Mimo to żywność produkowana w takich regionach może mieć lepsze walory smakowe.

Ryc. II.8.5. Wyszczególnione gospodarstwo rolne w Niderlandach. W Europie zachodniej osiedla wiejskie zostały przekształcone w wielkie kompleksy rolniczo-produkcyjno-usługowe, obejmujące nierzadko zakłady przemysłu rolno-spożywczego.

Depopulacja wsi

Proces **depopulacji**, czyli wyludniania się wsi, dotyczy głównie obszarów górskich i wyżynnych (np. w Europie Masyw Centralny we Francji i doliny alpejskie) oraz obszarów położonych peryferyjnie. Obecnie ze względu na specjalne programy wspierające odnowę wsi w Europie Zachodniej, promujące dobrą kulturę, ochronę krajobrazu wiejskiego i rolnictwo ekologiczne, obserwuje się powrót ludności do niektórych miejscowości wiejskich. W Polsce wyludnianie się wsi

najbardziej dotyczy obszarów województw podlaskiego, lubelskiego, podkarpackiego i świętokrzyskiego. Wzrost liczby ludności wiejskiej występuje głównie w strefach podmiejskich wskutek napływu ludności z centrów miast.

Do czynników wpływających na proces depopulacji wsi w Polsce należą:

- emigracja ludzi młodych z obszarów wiejskich,
- ubytek naturalny ludności wsi i jej starzenie się,
- zmiana stylu życia,
- słaba dostępność komunikacyjna,
- zmniejszenie liczby gospodarstw rolnych,
- niedorozwój infrastruktury (drogi, kanalizacja, internet).

Tab. II.8.1. Rozwój obszarów wiejskich

Rozwój obszarów wiejskich	
czynniki	skutki
• przemiany społeczno-gospodarcze • postęp technologiczny • poprawa infrastruktury technicznej (linie energetyczne, wodociągi, gazociągi, światłowody) • rozbudowa sieci dróg, transportu; rozwój ekonomiczny • wykształcenie ludności wiejskiej • szerszy dostęp do wiedzy (Internet) • dotacje (np. z UE w przypadku Polski) • zmiany związane z urbanizacją • czynniki miękkie (tworzące warunki do budowania gospodarki opartej na wiedzy – przedsiębiorczość, współpraca instytucjonalna, dyfuzja innowacji) • wzrost znaczenia turystyki wiejskiej i agroturystyki	• emigracja młodych ludzi do miast – starzenie się wsi • poprawa komunikacji z miastami (transport, przepływ informacji) • wzrost atrakcyjności mieszkania na wsi • zmniejszenie funkcji rolnej wsi • powstawanie zabudowy i infrastruktury turystycznej; rozwój agroturystyki • wzrost zatrudnienia w turystyce • dywersyfikacja dochodów na wsi • zmniejszenie się różnorodności biologicznej, degradacja środowiska przyrodniczego, np. obniżenie poziomu wód gruntowych, erozja gleby, wycinanie lasów, wzrost zanieczyszczenia • nadmierny ruch turystyczny

PYTANIA I POLECENIA

1. Wskaż współczesne przemiany obszarów wiejskich i podaj ich skutki.
2. Wymień przyczyny emigracji młodych ludzi z obszarów wiejskich. Jakie działania mogłyby zatrzymać ich odpływ lub sprawić, by wracali na wieś?

III

**WSPÓŁCZESNE KIERUNKI
ROZWOJU GOSPODARCZEGO
NA ŚWIECIE I W POLSCE**

1. Rola sektorów gospodarki w rozwoju cywilizacyjnym wybranych państw

W tradycyjnym modelu gospodarki dominowało rolnictwo obejmujące uprawę roślin i chów zwierząt (produkcja roślinna i zwierzęca). Wraz z **rozwojem przemysłu**, od czasów pierwszej rewolucji przemysłowej z XVIII w., związanej z wynalazkiem maszyny parowej, wzrosło znaczenie sektora przemysłowego. Nastąpiło przejście z gospodarki opartej na rolnictwie oraz produkcji manufakturowej i rzemieślniczej do produkcji w fabrykach z wykorzystaniem **maszyn parowych** (wiek pary). Dzięki temu wytwarzanie towarów w sposób masowy stało się efektywniejsze. Ludność z przeludnionych wsi migrowała do nowo tworzących się osiedli robotniczych i rozwijających się miast.

Rozwój transportu kolejowego w XIX w. spowodował rozszerzenie się rynków zbytu i przyczynił się do dalszego zwiększenia produkcji przemysłowej. Udział osób **zatrudnionych w przemyśle** znacząco wzrósł kosztem zmniejszenia się grupy pracujących w rolnictwie. Rozwijały się gałęzie przemysłu ciężkiego: górnictwo, hutnictwo oraz produkcja maszyn. W XIX w. miała miejsce kolejna rewolucja przemysłowa, dzięki której nazywa się go wiekiem elektryczności. Wynaleziono wówczas telegraf, który umożliwiał przesyłanie informacji na odległość, żarówkę i inne urządzenia elektryczne.

Po II wojnie światowej nastąpiła trzecia rewolucja przemysłowa związana z **rozwojem nowoczesnych technologii**, na przykład z wynalazkiem układów scalonych. Określa się ją mianem rewolucji naukowo-technicznej.

Czwarta – ostatnia – rewolucja przemysłowa jest nazywana rewolucją informacyjną. Wiąże się z rozwojem dostępu do informacji – **internetu** – oraz ich przetwarzaniem za pomocą urządzeń mobilnych, takich jak: laptop, tablet czy smartfon. Rewolucja ta polega również na dynamicznym **rozwoju biotechnologii i inżynierii genetycznej**.

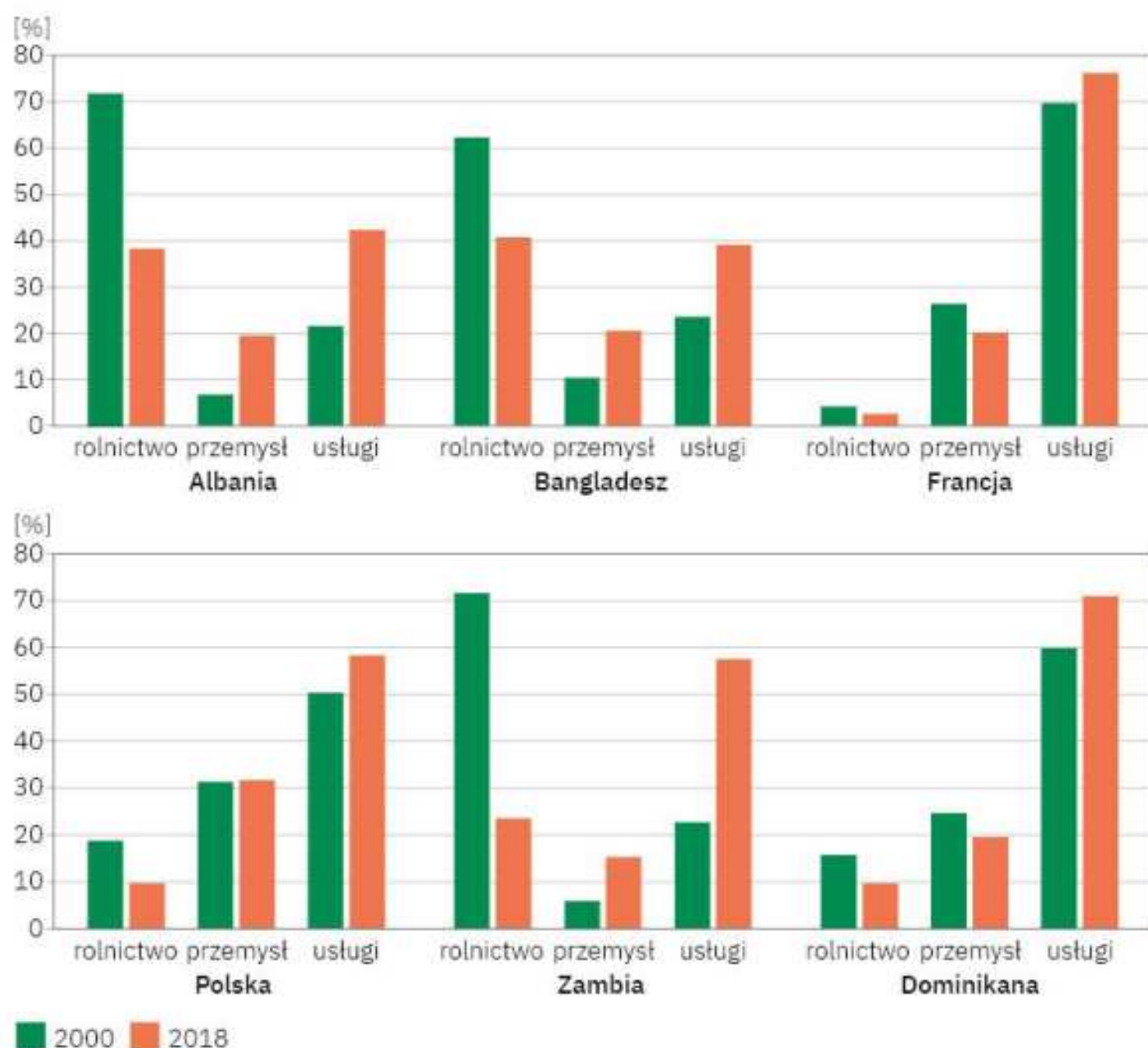
Wraz z rozwojem gospodarki oraz ze wzrostem zamożności społeczeństwa rośnie zapotrzebowanie na różnego rodzaju usługi, a **automatyzacja produkcji** i rozprzestrzenianie się **wysokich technologii** powodują zmniejszanie zatrudnienia w sektorze przemysłowym. Następuje rozwój usług finansowych, bankowych, ubezpieczeniowych, zdrowotnych czy turystyki. W krajach wysoko rozwiniętych to sektor usług ma największy udział w strukturze zatrudnienia.

Na świecie istnieje duże zróżnicowanie struktury zatrudnienia w poszczególnych **sektorach gospodarki** i ich udziału w tworzeniu produktu krajowego brutto.

W państwach słabiej rozwiniętych gospodarczo (np. w Bangladeszu – ryc. III.1.1.) ciągle wiele osób jest zatrudnionych w rolnictwie opartym na pracy fizycznej, a me-

chanizacja występuje na niskim poziomie. Jednak w takich państwach również następują zmiany – liczba pracujących w rolnictwie zmniejsza się, a pracujących w przemyśle przybywa. Dla przykładu: w Zambii udział zatrudnionych w pierwszym sektorze gospodarki zmniejszył się o 48 punktów procentowych między 2000 a 2018 r. (ryc. III.1.1.). W państwach postkomunistycznych, takich jak Polska, ciągle występuje dość duże zatrudnienie w przemyśle. Wynika to z intensywnego uprzemysłowienia z lat 70. XX w., zwłaszcza rozwoju przemysłu ciężkiego.

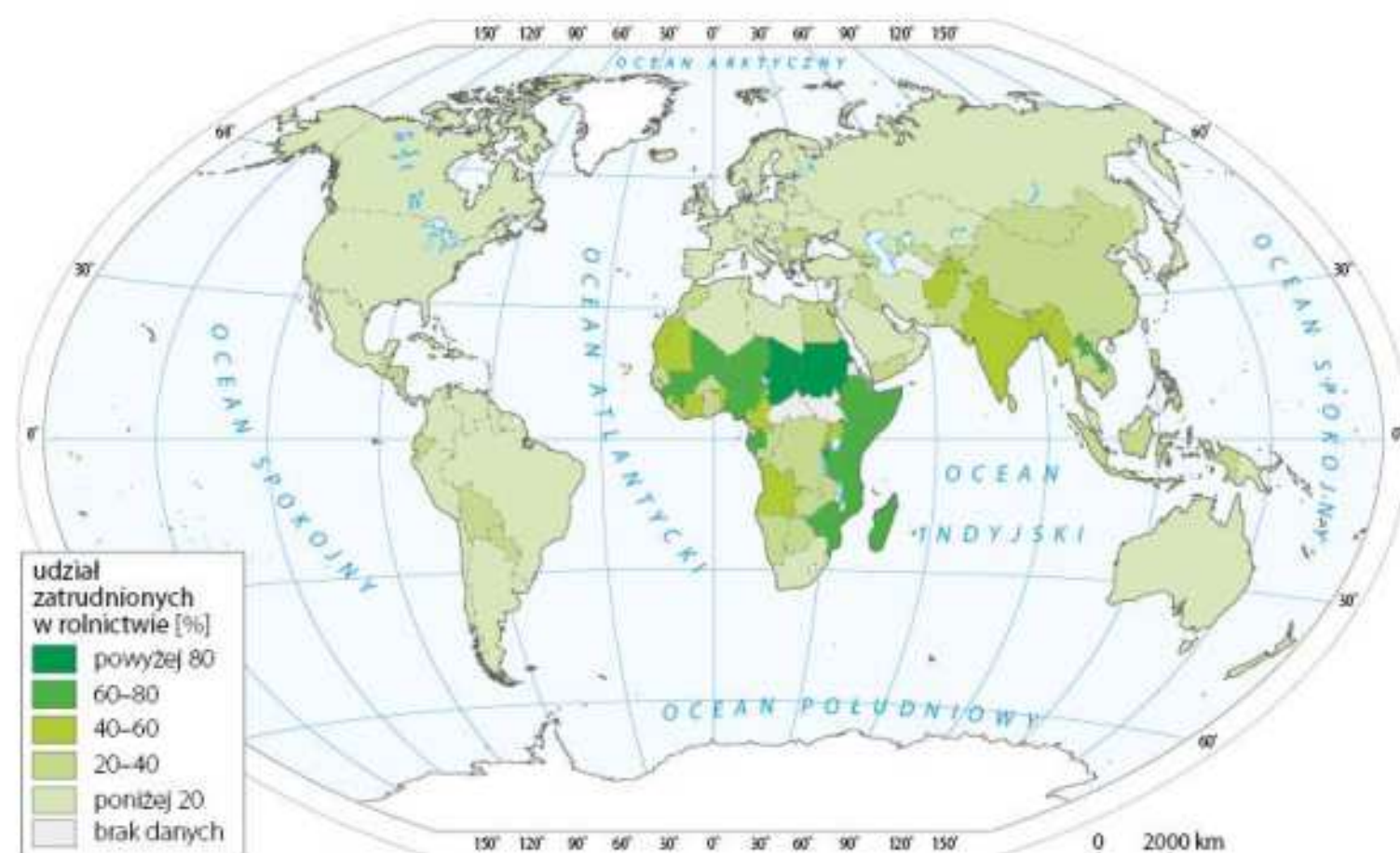
Sektory gospodarki – przedsiębiorstwa wytwarzające wyroby lub zajmujące się usługami o podobnym przeznaczeniu. Sektor pierwszy (rolniczy) obejmuje rolnictwo, leśnictwo i rybołówstwo; sektor drugi (przemysłowy) obejmuje przemysł przetwórczy, górnictwo oraz budownictwo; sektor trzeci (usługowy) obejmuje szeroko rozumiane usługi.

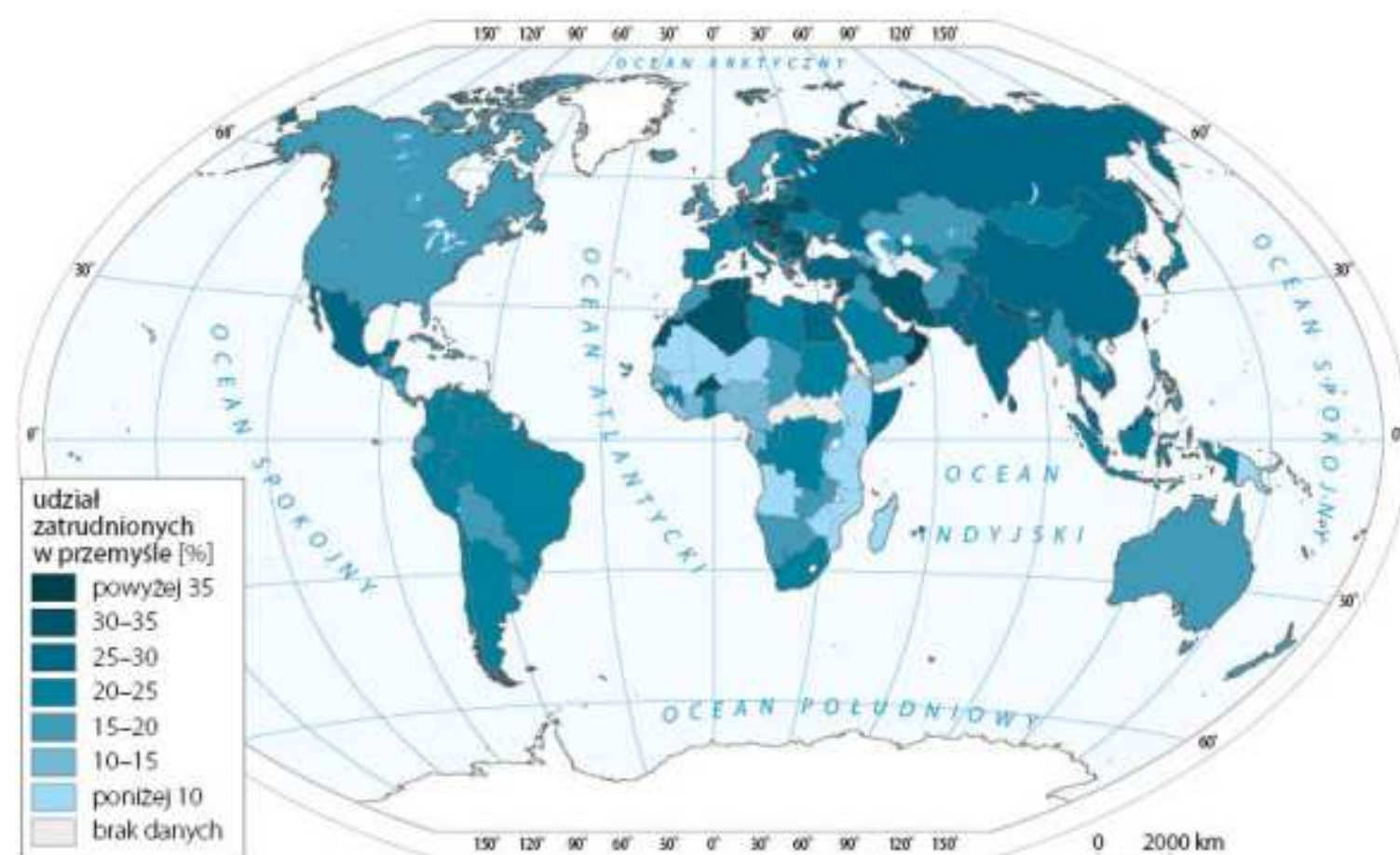
Ryc. III.1.1. Zmiany w strukturze zatrudnienia według głównych sektorów gospodarki w 2000 i 2018 r. w wybranych krajach.

Źródło: ILOSTAT

Z kolei w państwach wysoko rozwiniętych grupa zatrudnionych w rolnictwie jest niewielka i ciągle się zmniejsza. Wynika to z intensywnej uprawy roli z wykorzystaniem maszyn i urządzeń, co wyróżnia rolnictwo uprzemysłowione. Zatrudnienie w przemyśle w takich państwach również spada, natomiast następuje dalszy wzrost grupy osób zatrudnionych w usługach, zwłaszcza o wysokim

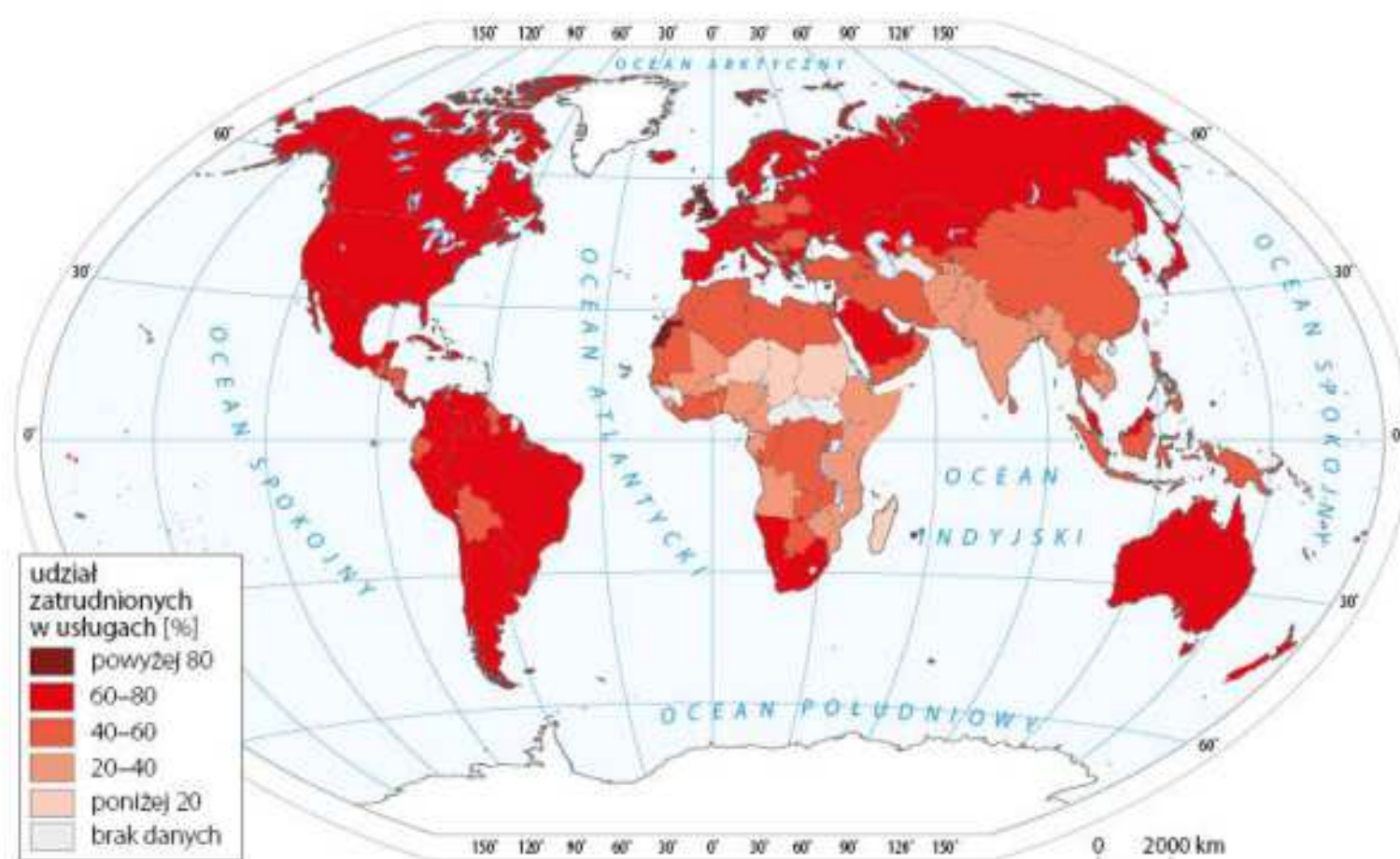

Ryc. III.1.2. Udział zatrudnionych w rolnictwie w 2018 r. Źródło: ILOSTAT

Ryc. III.1.3. Udział zatrudnionych w przemyśle w 2018 roku. Źródło: ILOSTAT

stopniu specjalizacji. W państwach, w których podstawą gospodarki jest turystyka (np. Dominikana), usługi także mają bardzo wysoki udział w zatrudnieniu.

Ryc. III.1.4. Udział zatrudnionych w usługach w 2018 r.

Źródło: ILOSTAT

Współcześnie w wysoko rozwiniętych gospodarkach największą rolę odgrywają usługi. Bogaci mieszkańcy takich państw korzystają z różnorodnych usług (np. z turystyki, usług finansowych), dzięki czemu tworzą na nie duży popyt. Istotną rolę w tych państwach odgrywa także przemysł wysokich technologii. Na przykład Japonia jest jednym z najbardziej innowacyjnych krajów świata z rozwiniętym przemysłem elektronicznym, samochodowym oraz usługami bankowymi, ubezpieczeniami, transportem i telekomunikacją. Sektor przemysłu ma duże znaczenie w rozwoju państw nowo uprzemysłowionych (np. Chiny, Indie), które charakteryzują się szybkim rozwojem przemysłów wysokich technologii, tanią siłą roboczą oraz wysokim wzrostem PKB. Są to kraje przemysłowo-rolnicze o znacznym napływie inwestycji zagranicznych, eksploatacji bogactw naturalnych i o produkcji nastawionej głównie na eksport.

Przemysł odgrywa również ważną rolę w rozwoju społeczno-gospodarczym w krajach naftowych (Arabia Saudyjska, Kuwejt, Zjednoczone Emiraty Arabskie). Nadwyżki z ogromnych zysków z eksportu ropy naftowej i gazu ziemnego są przeznaczane na dobra konsumpcyjne i inwestycyjne (np. luksusowe hotele, rozwój infrastruktury, nowoczesne technologie w rolnictwie – systemy nawadniające, odsalarnie wody morskiej).

Rolnictwo i górnictwo odgrywają najważniejszą rolę w państwach słabo rozwiniętych (np. Etiopii, Demokratycznej Republice Konga, Tanzanii). Często rolnictwo charakteryzuje się tam niskim poziomem mechanizacji i zabiegów agrotechnicznych i nie zawsze zaspokaja potrzeby żywieniowe kraju. Część produkcji rolniczej i przemysłowej znajduje się w rękach międzynarodowych koncernów (np. plantacje kawy, kakao, bananów, kopalnie złota, diamentów). Niektórym spośród tych państw jest potrzebna międzynarodowa pomoc.

Ze względu na zmiany roli sektorów gospodarczych wyróżnia się **trzy fazy rozwoju gospodarczego**:

- **przedindustrialną** o dominacji rolnictwa w strukturze zatrudnienia oraz wytwarzania PKB, charakterystyczną obecnie dla naj słabiej rozwiniętych państw Afryki Subsaharyjskiej i Azji Południowej (np. Burundi, Mozambik, Etiopia, Bangladesz);
- **industrialną** o dużym udziale przemysłu (zwłaszcza gałęzi pracochłonnych, oraz przemysłu ciężkiego (górnictwa i hutnictwa), dotyczącą państw intensywnie uprzemysłowionych (Chiny, Indie);
- **postindustrialną** o dominacji usług w strukturze zatrudnienia i PKB; w przypadku przemysłu największe znaczenie ma przemysł wysokich technologii, a zatrudnienie w rolnictwie jest niewielkie; w tej fazie znajdują się państwa wysoko rozwinięte.

Wśród **przyczyn zmian roli sektorów gospodarki** można wymienić:

- rozwój nauki oraz postęp technologiczny,
- wzrost poziomu mechanizacji i wydajności rolnictwa,
- szybki rozwój przemysłu i nowych technologii,
- przenoszenie działalności przemysłowej (zwłaszcza gałęzi pracochłonnych) przez państwa wysoko rozwinięte do państw o tańszej sile roboczej,
- wzrost zapotrzebowania na wyspecjalizowane usługi wraz ze wzrostem zamożności społeczeństwa (np. finanse, ubezpieczenia, nieruchomości, turystyka).

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień trzy przyczyny spadku zatrudnienia w rolnictwie w państwach wysoko rozwiniętych.
2. Podaj przyczyny zmiany roli sektorów gospodarki w rozwoju cywilizacyjnym Polski. Jak według ciebie te zmiany wpłynęły na rozwój?
3. Na podstawie rycin III.1.2., III.1.3. i III.1.4. wymień po trzy przykłady państw o wysokim zatrudnieniu w rolnictwie, przemyśle i usługach. Wskaż po dwa czynniki wpływające na taki stan rzeczy.

2. Procesy globalizacji w aspekcie gospodarczym, społecznym i politycznym

Pojęcie globalizacji

Globalizacja – procesy integracji społeczno-gospodarczej na świecie, przejawiające się w upodabnianiu się stylów życia i modeli konsumpcji, nieograniczonym dostępie do informacji, swobodnym przepływie kapitału, towarów i usług oraz przemieszczaniu się osób.

Procesy **globalizacji** są efektem rozwoju nowych technologii, a zwłaszcza usług telekomunikacyjnych, dzięki którym jest możliwy szybki transfer wiedzy, innowacji, usług i kapitału z praktycznie wszystkich zakątków świata.

Globalizację można rozpatrywać w różnych ujęciach:

- **ekonomicznym** – polegającym na ujednoliceniu rynków (uspójnienie zasad), ceł, zniesienie ograniczeń tak, by państwa mogły ze sobą łatwiej współpracować), sposobów organizowania, wytwarzania i zarządzania procesami produkcji i sprzedaży oraz likwidacji barier w handlu międzynarodowym;
- **finansowym** – przejawiającym się w istnieniu międzynarodowych rynków finansowych, w których następuje przepływ kapitału w poszukiwaniu zysku;
- **kulturowym** – polegającym na upowszechnianiu jednolitych wzorców zachowań, zwyczajów, kupowaniu tych samych produktów, spędzaniu w ten sam sposób czasu wolnego i zwiedzaniu tych samych miejsc (rozwój masowej turystyki);
- **politycznym** – wyrażającym się w dążeniu poszczególnych społeczności i gospodarek narodowych do połączenia się w jeden system polityczny i ekonomiczny, oparty na funkcjonowaniu międzynarodowych ugrupowań polityczno-gospodarczych (np. UE, Bank Światowy, Międzynarodowy Fundusz Walutowy, ONZ) i ponadnarodowych regulacji prawnych;
- **ekologicznym** – w formie istniejących globalnych procesów środowiskowych (globalne ocieplenie klimatu, zmniejszanie się powierzchni lasów, pustyńnienie, wyczerpywanie się zasobów naturalnych), a także polegającym na międzynarodowej współpracy w zakresie ochrony środowiska.

Ryc. III.2.1. Wizualizacja procesów globalizacji.

Przykłady procesów globalizacyjnych

Charakterystycznym przykładem zjawiska globalizacji jest funkcjonowanie **ponadnarodowych korporacji**, prowadzących działalność w różnych państwach i tworzących powiązania międzynarodowe. Dysponują one ogromnym kapitałem, przekraczającym często dochody niektórych państw. Korporacje przeznaczają duże środki na badania naukowe i rozwój nowych technologii. Dzięki temu mogą udoskonalać swoje wyroby i dostosowywać je do potrzeb rynku. Tworzą filie w wielu państwach świata, aby obniżyć koszty produkcji przez zatrudnianie taniej siły roboczej. Korporacje są zarządzane przez wysoko wykwalifikowaną kadrę menedżerów. Do zadań menedżerów należy kierowanie zespołami ludzi oraz organizowanie i ich kontrolowanie. Obecnie na świecie funkcjonuje ponad 80 tysięcy ponadnarodowych korporacji, mających w sumie około 800 tysięcy filii na świecie.

Coraz większą rolę w gospodarce światowej odgrywają **korporacje finansowe**, na przykład amerykańska Citigroup Inc (czytaj: sitigrup ink), która ma 601 filii w 75 krajach. Rynki finansowe świata są ściśle połączone, a codziennie biliony dolarów i innych znaczących walut przepływają między bankami i innymi elementami infrastruktury finansowej. Miejscem przeprowadzania transakcji kupna i sprzedaży papierów wartościowych są giełdy, a największe z nich znajdują się w Nowym Jorku, Londynie, Frankfurt nad Menem, Tokio, Szanghaju i Hongkongu. Miasta te są uznawane za międzynarodowe centra finansowe, gdyż oprócz giełd papierów wartościowych znajdują się tam inne instytucje wyspecjalizowane w najbardziej skomplikowanych operacjach finansowych (np. przedsiębiorstwa i banki zajmujące się obrotem złotem).

W latach 70. XX w. płace szefów korporacji były wyższe od wynagrodzenia pracowników niewykwalifikowanych 44 razy, a obecnie już ponad 530 razy. Następuje koncentracja majątku wśród szefów i właścicieli korporacji. Dla przykładu: majątek najbogatszego człowieka na świecie w 2010 r. przekraczał sumę PKB 39 najbiedniejszych państw świata, a łączny majątek 100 najbogatszych osób przewyższa PKB Indii – drugiego co do wielkości zaludnienia państwa świata.

W sferze społecznej efektem globalizacji jest tzw. **macdonaldyzacja**. Polega ona na tym, że te same produkty (np. jedzenie, odzież) czy usługi można zakupić na praktycznie dowolnej szerokości geograficznej, w kinach są premiery tych samych filmów, a w sklepach muzycznych – te same premierowe nagrania. Globalizacja powoduje upowszechnienie na całym świecie tych samych zwyczajów (np. halloween, walentynki). Ogromną rolę w propagowaniu jednolitego stylu życia odgrywają środki masowego przekazu, takie jak telewizja, radio oraz internet, poprzez reklamę tych samych produktów i promowanie masowej konsumpcji.

Do zjawisk społecznych związanych z rozwojem globalizmu należą **konsumpcjonizm i pracoholizm**.

Ryc. III.2.2. Logotypy firm kojarzonych z globalizacją.

Konsumpcjonizm – postawa polegająca na zdobywaniu dóbr materialnych i usług nieuzasadnionych rzeczywistymi potrzebami oraz uznawaniu ich za wyznacznik jakości życia.

Ryc. III.2.3. Black Friday w Nowym Jorku.

Do szczególnie negatywnych skutków konsumpcjonizmu należy kupowanie towarów bez troski o środki finansowe. Może to prowadzić do zadłużenia gospodarstw domowych. Postawie konsumpcyjnej w społeczeństwie sprzyjają wyprzedaże, na przykład tzw. czarny piątek (ang. Black Friday – zwyczaj pochodzący ze Stanów Zjednoczonych, polegający na obniżaniu cen przez sklepy w piątek przypadający po Święcie Dziękczynienia).

Pracoholizm – uzależnienie od pracy objawiające się potrzebą wykonywania czynności związanych z pracą kosztem innych obowiązków lub czasu wolnego. Do jego następstw należą: wyczerpanie fizyczne i psychiczne, zaniedbywanie życia rodzinnego, snu i odpoczynku.

Dla pracoholika praca jest ważniejsza od relacji z innymi ludźmi. Pragnie on za wszelką cenę osiągnąć sukces i uzyskać uznanie w oczach innych. W niektórych środowiskach pracoholizm jest zjawiskiem pożądanym, gdyż zwiększa zyski firm oraz poprawia poziom materialny rodziny.

O pracoholizmie świadczą:

- częste zabieranie pracy do domu,
- zostawanie po godzinach w pracy,
- brak czasu na realizację swoich zainteresowań,
- brak czasu dla rodziny i znajomych,
- rezygnowanie z urlopu lub jego ograniczanie,
- wyrzuty sumienia w przypadku oderwania od pracy,
- ciągłe myślenie o pracy.

Wśród przyczyn pracobolizmu wyróżnia się dążenie do zwiększenia dochodu i zrobienia kariery za wszelką cenę. Coraz szybsze tempo życia prowadzi do podejmowania nowych wyzwań zawodowych. Większe zagrożenie pracobolizmem występuje w państwach, w których mieszkańcy starają się osiągnąć wyższy status społeczno-ekonomiczny, na przykład w państwach przechodzących transformację społeczno-gospodarczą czy szybko rozwijających się. Do innych czynników sprzyjających pracobolizmowi należą bezrobocie i kryzys gospodarczy, które wzbudzają lęk przed utratą pracy.

Konsekwencje zdrowotne pracobolizmu obejmują między innymi: zaburzenia snu, koncentracji, stany lękowe, a nawet mogą prowadzić do zawału serca.

Ryc. III.2.4. Pracobolicy często pracują kosztem czasu przeznaczonego na sen.

Wpływ globalizacji na rozwój regionalny i lokalny

Globalizacja wpływa na rozwój regionalny i lokalny. Przejawia się w tworzeniu obszarów emigracyjnych i imigracyjnych, związanych z przemieszczaniem się zasobów siły roboczej. Globalizacja rynków pracy, widoczna w ujednolicaniu produkcji i uelastycznieniu jej lokalizacji, sprawia, że znacznie wzrasta liczba migrantów zagranicznych w państwach przyjmujących.

Regionalne rynki pracy w państwach wysoko rozwiniętych charakteryzują się lepszymi zarobkami, dużym popytem na pracowników o wysokich kwalifikacjach, a także pojawianiem się nowych form zatrudnienia, na przykład pracy zadaniowej czy telepracy. Z kolei w państwach rozwijających się niskie płace zachęcają firmy i korporacje międzynarodowe do przenoszenia tam swojej produkcji i pozyskiwania tańszej siły roboczej. Takie działania są niekorzystne dla pracowników państw wysoko rozwiniętych, ponieważ mogą prowadzić do wzrostu bezrobocia. Przykładem kryzysu bogatego regionu w związku z konkurencją z regionów biedniejszych jest Kalifornia. Skutkiem odpływu kapitału do innych części świata było powstanie powiększającej się dziury budżetowej. Globalizacja zwiększa natomiast szanse na rozwój regionów biedniejszych, które przyciągają korporacje taną siłą roboczą. Dzięki temu w ostatnich latach dynamicznie rozwijają się Chiny i Indie.

Wpływ globalizacji na rozwój regionów czy społeczności lokalnych może się przejawiać w **utracie tożsamości regionalnej** i identyfikacji kulturowej. Upodabnianie życia wyraża się tym, że ludzie w różnych regionach świata podobnie się ubierają, odżywiają, pracują w tych samych firmach, do których jeżdżą samochodami tych samych marek i wybierają się na zakupy do hipermarketów należących do tych samych sieci. Może to doprowadzić do zatracenia dziedzictwa kulturowego regionów. Z drugiej strony procesy globalizacyjne wytwarzają w społeczeństwie potrzebę wyróżniania się od innych, a sprzyjać temu może wzrost autonomii regionów, zwiększenie roli samorządów terytorialnych czy uzyskiwanie funduszy na rozwój regionalny. Możliwości uzyskania środków z UE, na przykład na remonty dróg, kanalizację, wyposażenie szkół, place zabaw, wolne wybory władz lokalnych i dysponowanie własnym budżetem regionalnym zwiększają zainteresowanie mieszkańców ich najbliższym otoczeniem. Tak postrzegany rozwój regionalny sprzyja koncepcji UE jako Europy Regionów.

W warunkach globalizacji duże znaczenie dla rozwoju regionów ma możliwość przyciągania inwestorów wykwalifikowaną siłą roboczą, lokalną przedsiębiorczością, infrastrukturą łączącą region ze światem, zapleczem naukowo-badawczym i usługami biznesowymi. Rośnie więc znaczenie przewagi konkurencyjnej poszczególnych regionów nad innymi jako potencjalnych miejsc prowadzenia działalności gospodarczej. Prowadzi to do dużego **zróżnicowania rozwoju regionów**, gdyż kapitał zagraniczny włącza w procesy globalizacji przede wszystkim regiony silne.

Pozytywne i negatywne aspekty globalizacji

Do **pozytywnych skutków globalizacji** należą:

- rozwój i upowszechnianie nowych technologii,
- zwiększenie konkurencyjności przedsiębiorstw, prowadzące do udoskonalania produktów i obniżenia ich cen,
- zmniejszenie dystansu między narodami, możliwość szybkiego kontaktu z osobami mieszkającymi w innym miejscu świata,
- rozwój demokracji i dążenie do stabilnego systemu pokoju i bezpieczeństwa na świecie,
- zwiększenie dostępu do informacji i wiedzy,
- zwiększenie łatwości podróżowania,
- rozwój powiązań kooperacyjnych między przedsiębiorstwami,
- zwiększony dostęp do rynków zbytu,
- szybki przepływ kapitału i usług oraz upowszechnienie transakcji bezgotówkowych.

Wśród **negatywnych skutków globalizacji** można wymienić:

- ujednolicenie życia społecznego i kulturalnego,
- zanikanie poczucia tożsamości kulturowej i regionalnej,
- wzrost różnic między regionami bardziej i słabiej rozwiniętymi,
- wzrost znaczenia korporacji międzynarodowych i osłabienie władzy państwowej,
- różnice w dochodach między kadrą zarządzającą a pozostałymi pracownikami,
- szybsze rozprzestrzenianie się kryzysów ekonomicznych i finansowych,
- nasilanie się konsumpcjonizmu i pracoholizmu.

PYTANIA I POLECENIA

1. Podaj trzy przykłady świadczące o tym, że internet przyczynił się do rozwoju procesów globalizacyjnych.
2. Wymień trzy przykłady zauważonych przez siebie procesów globalizacyjnych.
3. Na podstawie własnych obserwacji wskaż po dwa pozytywne i negatywne skutki globalizacji dla twojego regionu zamieszkania.

3. Rozwój gospodarczy Polski

Socjalistyczna industrializacja w czasach PRL – do 1989 r.

Po II wojnie światowej system gospodarczy w Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej był ściśle związany z polityką. Opierał się na rozwiązaniach stosowanych w Związku Radzieckim. **Gospodarka była centralnie planowana**, a główne narzędzie sprawowania kontroli nad nią przez władze stanowiły plany gospodarcze (np. plan trzyletni z lat 1947–1949 dotyczący odbudowy gospodarki ze zniszczeń wojennych oraz zmniejszenia liczby ludności mieszkającej na wsi).

Zmianie uległy stosunki własnościowe. Przeprowadzono reformę rolną polegającą na likwidacji przedwojennych prywatnych majątków ziemskich. Część ziemi podzielono między chłopów, a z reszty uczyniono własność państwa. Utworzono **Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR)** i **Spółdzielcze Kółka Rolnicze (SKR)**. Jednak kolektywizacja rolnictwa (łączenie gospodarstw indywidualnych w spółdzielnie) nie upowszechniła się tak jak w innych krajach komunistycznych.

Przemysł poddano **nacjonalizacji** (stał się własnością państwa). Poprzednim właścicielom wypłacono niewielkie odszkodowania, a zakłady przemysłowe należące wcześniej do III Rzeszy na Ziemiach Odzyskanych przejęto bez wypłaty

odszkodowań. Następstwem intensywnego uprzemysłowienia kraju był wzrost migracji ze wsi do miast i rozwój urbanizacji. Pierwszeństwo w rozwoju gospodarczym miał przemysł, a usługi, w tym handel, pełniły funkcję pomocniczą. Obrot handlowy koncentrował się głównie w obrębie obozu socjalistycznego (krajów Rady Wzajemnej Pomocy Gospodarczej).

Gospodarka socjalistyczna była nieefektywna, charakteryzowały ją przerost zatrudnienia (formalnie nie istniało bezrobocie) oraz niski poziom rozwoju wysokich technologii. Brakowało towarów, ludzie stali w długich kolejkach do sklepów z podstawowymi artykułami, żywnością, a także sprzętem AGD czy meblami. Od 1976 r. wprowadzono reglamentację, czyli ograniczanie kupna żywności. Najpierw dotyczyło to cukru, a następnie kasz, mięsa, słodyczy, kawy, alkoholu i paliwa, które były dostępne tylko na kartki. Taka polityka spotykała się z protestami społeczeństwa.

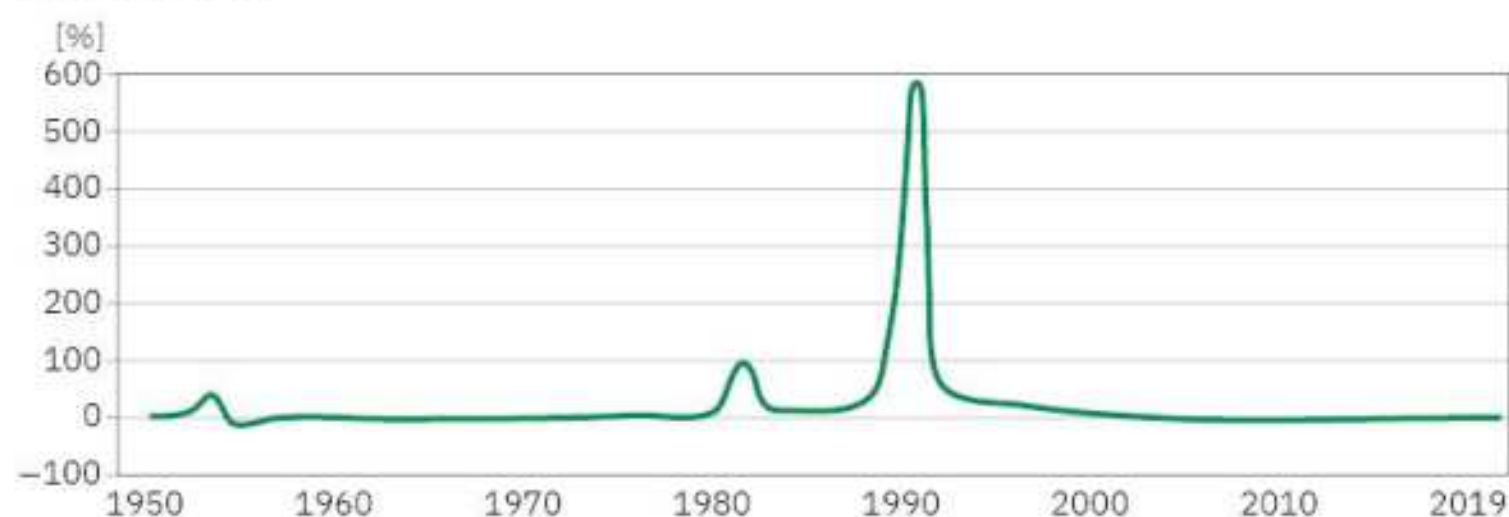

Ryc. III.3.1. Puste półki w sklepie mięsnym w czasie PRL.

Ryc. III.3.2. Kartki na żywność z czasów PRL.

W latach 70. plan gospodarczy uwzględniał poprawę warunków materialnych społeczeństwa i wzrost konsumpcji. Jednak odbyło się to kosztem kredytów zaciąganych w krajach zachodnich. Nadwyżka popytu nad podażą towarów konsumpcyjnych powodowała inflację, która osiągnęła poziom **hiperinflacji** pod koniec lat 80.

Ryc. III.3.3. Inflacja w Polsce w latach 1950–2019.

Źródło: GUS

Cechy gospodarki centralnie sterowanej:

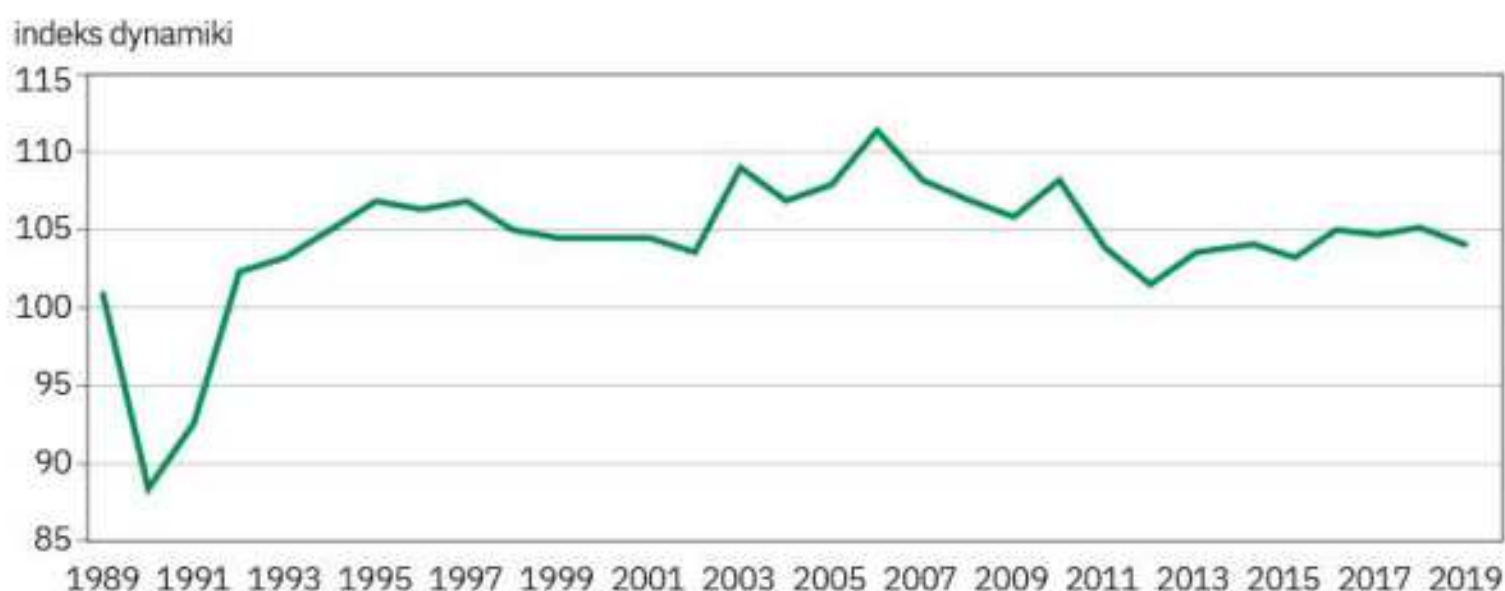
- państwowa własność zakładów przemysłowych,
- dominacja energochłonnych i materiałochłonnych gałęzi przemysłu,
- niedobór towarów konsumpcyjnych,
- inwestycje w zwiększenie produkcji zamiast w nowe technologie,
- przestrzenna koncentracja przemysłu w okręgach przemysłowych,
- regulacja cen, płac i kursów walutowych,
- postępująca inflacja,
- niska jakość produkcji,
- monopol na produkcję i sprzedaż towarów przez wielkie przedsiębiorstwa,
- zależność od ZSRR,
- biurokratyczny system planowania i zarządzania,
- oficjalny brak bezrobocia (bezrobocie utajone związane z przerostem zatrudnienia),
- niski poziom konkurencyjności wyrobów (wysoka kosztochłonność produkcji).

Gospodarka Polski w okresie transformacji – po 1989 r.

Dzięki przemianom politycznym zapoczątkowanym w 1989 r. nastąpiło przejście od gospodarki centralnie sterowanej do **gospodarki wolnorynkowej**. Polska gospodarka znalazła się w fazie transformacji społeczno-gospodarczej. W 1990 r. przeprowadzono szereg reform gospodarczych nazywanych planem Balcerowicza. Ich celem było wprowadzenie rynkowej swobody działalności gospodarczej.

Plan zakładał likwidację przedsiębiorstw nierentownych, obniżenie inflacji i deficytu budżetowego, wprowadzenie podatku od osób fizycznych, ujednolicenie systemu podatkowego wśród przedsiębiorstw, a także odbudowanie systemu bankowego. Zmieniono strukturę własności przedsiębiorstw – przeprowadzono reprivatyzację zakładów przemysłowych oraz zwiększono udział inwestycji zagranicznych. Gospodarka została poddana procesowi restrukturyzacji polegającej na zamknięciu tradycyjnych i uciążliwych dla środowiska zakładów przemysłowych, rozbudowie nowoczesnych gałęzi przemysłu i wdrażaniu nowych technologii. Nastąpiła likwidacja monopolu dawnych przedsiębiorstw państwowych, które zostały zmuszone do konkurencji na wolnym rynku (co było trudne w związku z pojawieniem się importowanych towarów z Zachodu), a także do inwestowania w nowoczesne maszyny i urządzenia. Poprawiła się jakość wyrobów i ograniczano koszty ich produkcji.

Przemiany niosły za sobą znaczne koszty społeczne. Przeprowadzano masowe zwolnienia, przez co rosło bezrobocie, a poziom życia dużej części społeczeństwa się obniżył. Produkt krajowy brutto między 1989 a 1990 r. zmalał o 12%, spożycie gospodarstw domowych spadło o 24%, a poziom realnego wynagrodzenia – o 28%. Stopa bezrobocia sięgnęła 16% w 1993 r. Trudna sytuacja na rynku pracy wymusiła przekwalifikowanie się wielu osób, a także wzrost wykształcenia społeczeństwa. Inflacja została zahamowana, a w 1995 r. przeprowadzono denominację pieniądza.

Ryc. III.3.4. Dynamika PKB ogółem w Polsce w latach 1989–2019. Rok poprzedni =100.

Źródło: GUS

Gospodarka Polski po wejściu do Unii Europejskiej

1 maja 2004 r. Polska została członkiem UE. Od tego roku rynki pracy dla Polaków otworzyły Wielka Brytania, Irlandia i Szwecja, a w 2011 r. – jako ostatnie – Niemcy i Austria. Zaowocowało to ogromną falą emigracji zarobkowej (w 2017 r. ponad 2 miliony Polaków przebywały w krajach UE).

W 2007 r. Polska znalazła się w **strefie Schengen**, dzięki czemu jest możliwe swobodne poruszanie się w obrębie większości państw UE i innych państw Europy Zachodniej. Polacy zaczęli chętnie wyjeżdżać do innych państw UE w celach turystycznych. Wzrosła także liczba turystów zagranicznych odwiedzających Polskę – ponad 19 mln w 2018 r.

Wspólny rynek UE spowodował wzrost wartości polskiego eksportu do 200 miliardów euro rocznie. W 2015 r. po raz pierwszy od 1990 r. Polska miała dodatni bilans handlu zagranicznego (przewaga eksportu nad importem). Po wejściu do UE wzrosła w Polsce wartość inwestycji zagranicznych, a także zaczęły do naszego kraju napływać fundusze unijne pozwalające rozbudować infrastrukturę (zwłaszcza transportową – autostrady i drogi ekspresowe, ryc. III.3.5.). Wartość otrzyma-

nych funduszy w latach 2004–2020 wyniosła 164 mld euro, a liczba realizowanych projektów w tym okresie przekroczyła 240 tysięcy.

Ryc. III.3.5. Odcinki autostrad i dróg ekspresowych w 2004 i 2018 r.

W latach 2004–2018 wartość PKB z uwzględnieniem siły nabywczej na osobę wzrosła o 135% (z 13,3 do 33,3 tys. dolarów amerykańskich), a dla porównania w Niemczech – o 70% (z 31,3 do 53 tys. dolarów). Zmniejszyły się dysproporcje w zarobkach między Polską a innymi krajami UE. Gospodarka Polski jest jedną z najszybciej rozwijających się w UE pod względem dynamiki wzrostu PKB ogółem.

Liczba oddanych do użytku mieszkań po przystąpieniu do UE wzrosła z 95 tysięcy do 190 tysięcy. Poprawił się ponadto poziom życia ludności oraz zmniejszył się poziom ubóstwa.

Trzydzieści lat, które minęły od początku przemian zmierzających do gospodarki wolnorynkowej, było dla Polski korzystnym okresem pod względem gospodarczym. Struktura zatrudnienia Polski zbliżyła się do krajów zachodnich – zatrudnienie w rolnictwie zmniejszyło się z 26% do 10%, w przemyśle zmalało z 36% do 31%, a w usługach wzrosło z 38% do 58%. Niemal trzykrotnie zmalało wydobycie węgla kamiennego (z 151 do 57 mln), natomiast trzydziestokrotnie wzrosła produkcja odbiorników telewizyjnych z 0,7 do 20,9 mln. Zwiększyła się średnia powierzchnia gospodarstw rolnych – te o wielkości powyżej 10 hektarów zajmują 72% powierzchni wszystkich gospodarstw (w 1990 r. stanowiły 43%). Jednak nie

wszystkie problemy zostały rozwiązane, na przykład w zakresie systemu emerytalnego czy ochrony zdrowia, a transformacja doprowadziła do powiększenia nierówności społecznych.

Rynek pracy w Polsce

Czynniki kształtujące popyt i podaż na rynku pracy

Rynek pracy – zespół mechanizmów regulujących zapotrzebowanie na pracę w formie relacji między popytem a podażą. Nabywcami na rynku pracy są pracodawcy, natomiast sprzedawcami – pracownicy. Pracodawcy zgłaszają popyt na pracę (oferują miejsca pracy), a pracownicy decydują o podaży pracy. Ceną jest płaca.

Jeśli występuje zwiększone zapotrzebowanie pracodawców na pracowników, popyt na pracę jest korzystny dla osób poszukujących pracy. Z kolei zwiększona podaż na rynku pracy sprzyja pracodawcom, którzy mogą wybierać pracowników według swoich oczekiwań.

Do **czynników kształtujących popyt na pracę** zalicza się między innymi: postęp technologiczny, koszty pracy, wielkość popytu na określone dobra i usługi oraz napływ kapitału inwestycyjnego. Z kolei **podaż pracy** zależy od czynników demograficznych (rozmieszczenia siły roboczej, struktury ludności według wieku, natężenia migracji) oraz społeczno-ekonomicznych (poziomu wykształcenia, systemu opieki społecznej, wysokości podatków i wielkości płac).

Współczesny rynek pracy w państwach wysoko rozwiniętych stawia pracownikom wysokie wymagania w zakresie wykształcenia i kwalifikacji. Postęp technologiczny i automatyzacja procesu produkcji powodują zastępowanie ludzi przez komputery, roboty i inne urządzenia, które z jednej strony zwiększają wydajność pracy, a z drugiej – mogą prowadzić do wzrostu bezrobocia. Dotyczy to przede wszystkim osób o niskich kwalifikacjach i słabych zdolnościach do przekwalifikowania się.

Aktywność zawodowa

Pod względem społeczno-zawodowym ludność można podzielić na **aktywną** i **bierną** zawodowo. Do pierwszej kategorii należą osoby pracujące oraz bezrobotni poszukujący pracy. Ludność pracująca (czynna zawodowo) to osoby zatrudnione na podstawie stosunku o pracę (umowy o pracę), pracodawcy i pra-

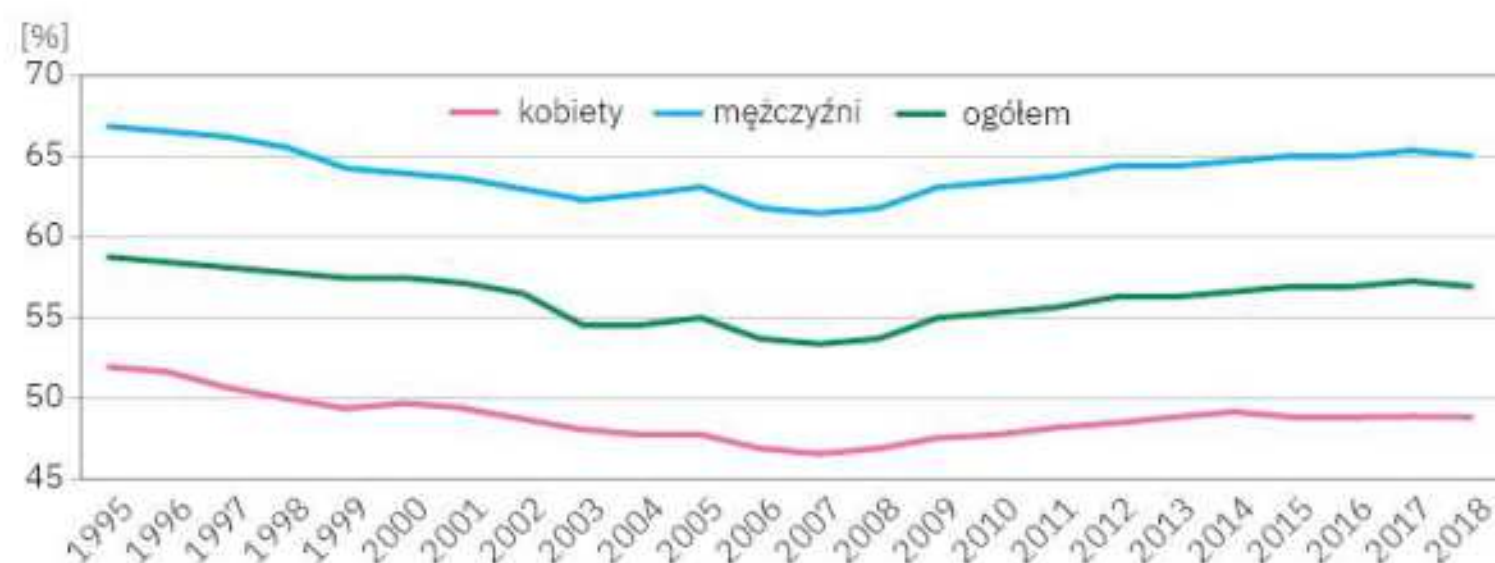
cujący na własny rachunek, osoby pomagające członkom rodziny, a także duchowni pełniący obowiązki duszpasterskie. Do osób biernych zawodowo należą osoby uczące się, mające niezarobkowe źródła utrzymania oraz przebywające na utrzymaniu osób aktywnych zawodowo.

Współczynnik aktywności zawodowej – oblicza się jako procentowy udział osób aktywnych zawodowo w liczbie ludności w wieku 15 lat i więcej.

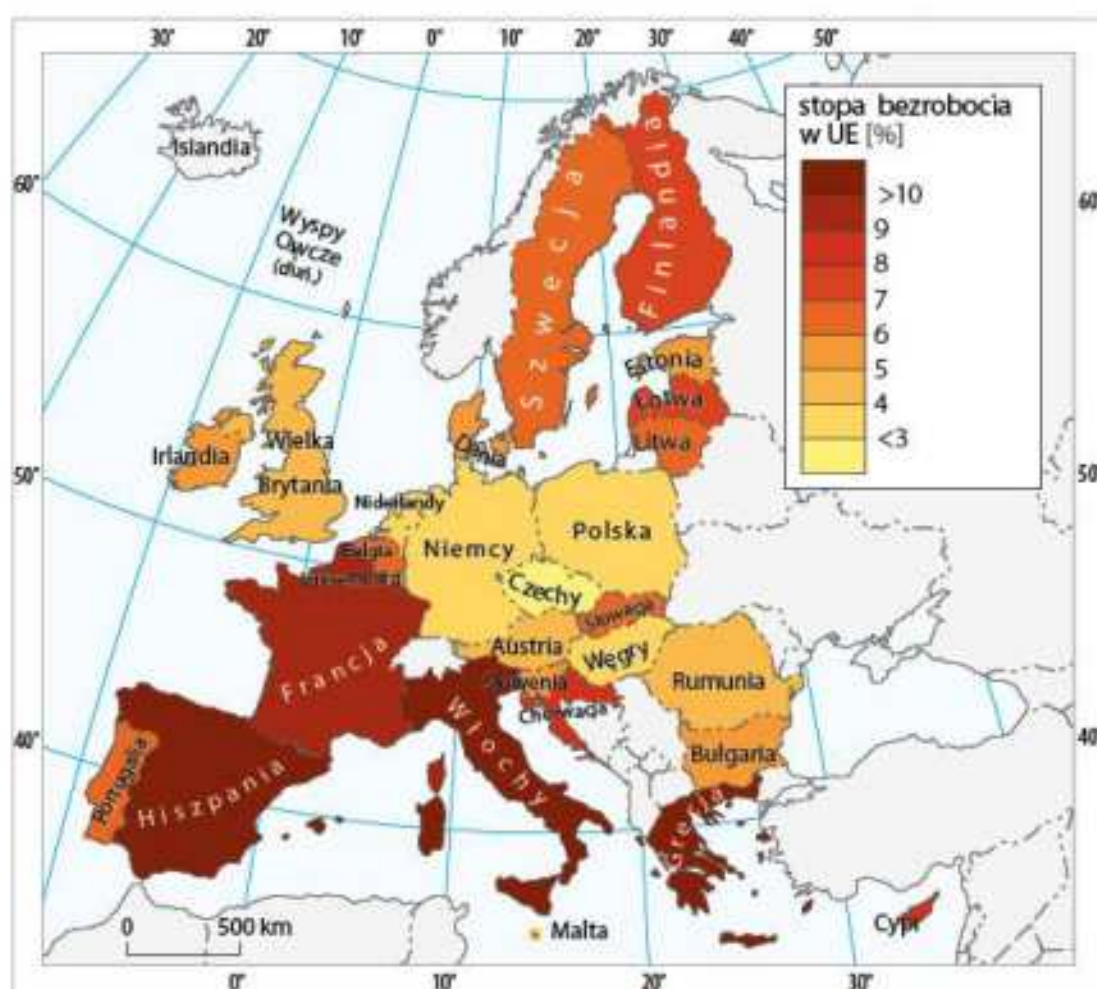
W Polsce na ilość i rozmieszczenie siły roboczej wpłynęły przemiany ekonomiczne (przejście z gospodarki centralnie planowanej do wolnorynkowej), a następnie przystąpienie do UE. Duże znaczenie miały także przemiany demograficzne polegające na spadku poziomu urodzeń i przyrostu naturalnego, starzeniu się ludności i emigracji zagranicznej ludzi młodych.

Według Badań Aktywności Ekonomicznej Ludności (BAEL), prowadzonych przez GUS, w 2019 r. pracowało w Polsce około 16,5 miliona osób, a 548 tysięcy poszukiwało pracy. Spośród 13,2 milionów osób biernych zawodowo w 2019 r. 7,4 miliona stanowili emeryci. Kolejnymi przyczynami niepodejmowania pracy były nauka i uzupełnianie kwalifikacji, obowiązki rodzinne oraz choroba i niesprawność. Współczynnik aktywności zawodowej ogółem w latach 1995–2007 wykazywał tendencję malejącą (z 58,8 do 54,9%), po czym nastąpił niewielki wzrost. Większą aktywnością zawodową charakteryzują się mężczyźni (ryc. III 3.6.).

Ryc. III.3.6. Zmiany współczynnika aktywności zawodowej w Polsce w latach 1995–2018.

Źródło: opracowanie własne na podstawie danych GUS

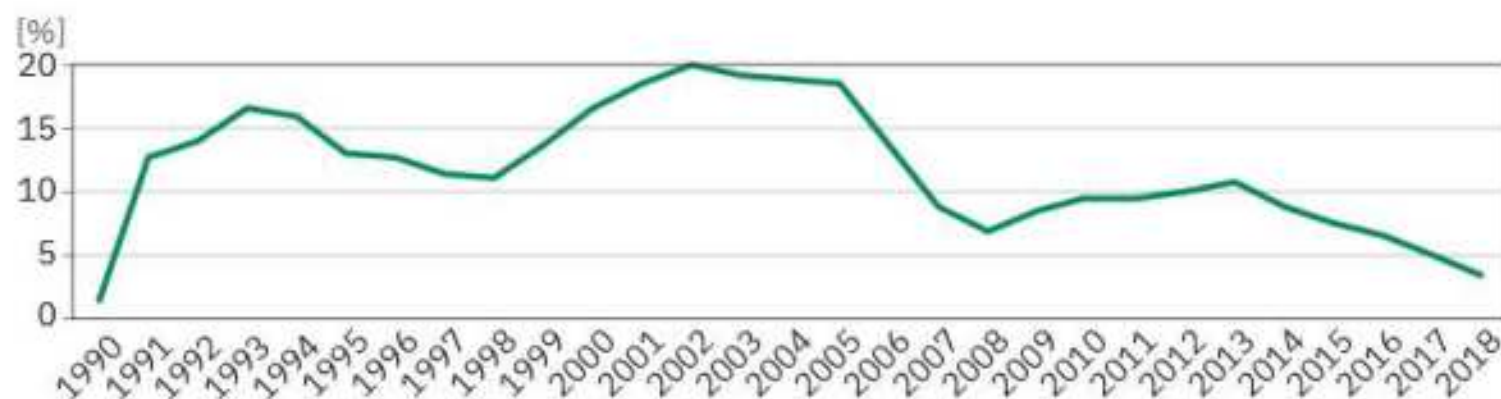

Ryc. III.3.7. Zróżnicowanie stopy bezrobocia w państwach UE w 2018 r.

Źródło: Eurostat

Najczęściej stosowanym miernikiem bezrobocia jest **stopa bezrobocia rejestrowanego** obliczana jako udział bezrobotnych zarejestrowanych w urzędzie pracy w ogóle ludności aktywnej zawodowo (15 lat i więcej).

W Polsce do kategorii bezrobotnych zalicza się osoby niezatrudnione i niewykonyjące innej pracy zarobkowej, zdolne i gotowe do podjęcia pracy, ponadto nieuczące się w szkole (z wyjątkiem szkół dla dorosłych i studiów zaocznych), niepobierające renty lub emerytury, niebędące właścicielami gospodarstw rolnych powyżej 2 ha oraz zarejestrowane w Powiatowym Urzędzie Pracy w miejscu stałego bądź czasowego zameldowania. W Polsce najwięcej zarejestrowanych bezrobotnych zanotowano w 2002 r. (3 mln 431 tys.). Od tego czasu obserwuje się znaczący spadek – w 2018 r. liczba rejestrowanych bezrobotnych kształtowała się na poziomie 969 tysięcy (ryc. III.3.8.).

Ryc. III.3.8. Zmiany w stopie bezrobocia w Polsce w latach 1990–2018.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych GUS

W Polsce zjawisko bezrobocia pojawiło się wraz z transformacją gospodarczo-ustrojową. Jeszcze w styczniu 1990 r. stopa bezrobocia wynosiła 0,3%, a do grudnia tego roku wzrosła do 6,5%. W czasach PRL występowało tzw. **bezrobocie ukryte**, spowodowane nadmiernym zatrudnieniem w niemal wszystkich działach gospodarki. Stopa bezrobocia na koniec III kwartału 2019 r. wyniosła 5,1%. W 2018 r. największy poziom bezrobocia zanotowano w województwach podkarpackim, lubelskim i świętokrzyskim, a najniższy – w wielkopolskim i małopolskim.

Do najważniejszych czynników wpływających na zróżnicowanie poziomu bezrobocia w Polsce należało zamknięcie wielu zakładów przemysłowych w okresie przechodzenia do gospodarki wolnorynkowej. Były one głównym źródłem zatrudnienia dla miejscowej ludności, zwłaszcza w małych miastach. Kolejny czynnik kształtujący poziom bezrobocia stanowiło rozwiązanie wielkoobszarowych Państwowych Gospodarstw Rolnych (w północnej i zachodniej części kraju), co doprowadziło do tzw. **bezrobocia strukturalnego** wynikającego z niskich kwalifikacji zawodowych osób w nich zatrudnianych. Ważnym czynnikiem była także często opóźniona restrukturyzacja coraz mniej opłacalnych gałęzi przemysłu (np. wydobywczego i hutniczego), charakteryzujących się przerostem zatrudnienia oraz niedostosowaniem poziomu kształcenia do wymagań rynku pracy. Na poziom bezrobocia w Polsce miały wpływ również czynniki zewnętrzne, w tym reorientacja powiązań handlowych (spadek wymiany handlowej z państwami byłego ZSRR), procesy integracji europejskiej i globalizacji (swoboda przepływu towarów, osób i kapitału, napływ konkurencyjnych pod względem ceny i jakości wyrobów z innych państw).

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień przynajmniej trzy pozytywne i trzy negatywne skutki transformacji społeczno-gospodarczej, która dokonała się w Polsce po 1989 r.
2. Zastanów się, jakie zawody są zagrożone wskutek zmian wynikających z postępu technologicznego (np. sztucznej inteligencji). Podaj powody tego zagrożenia.
3. Na podstawie danych ze strony internetowej GUS lub „Rocznika Statystycznego Województw” omów sytuację na rynku pracy w regionie, w którym mieszkasz (poziom bezrobocia, oferty pracy, możliwości zatrudnienia).
4. Wskaż możliwości zmniejszenia bezrobocia w województwach, w których jest ono najwyższe.
5. Podaj pozytywne i negatywne skutki otwarcia rynków pracy oraz swobodnego przepływu pracowników między krajami.

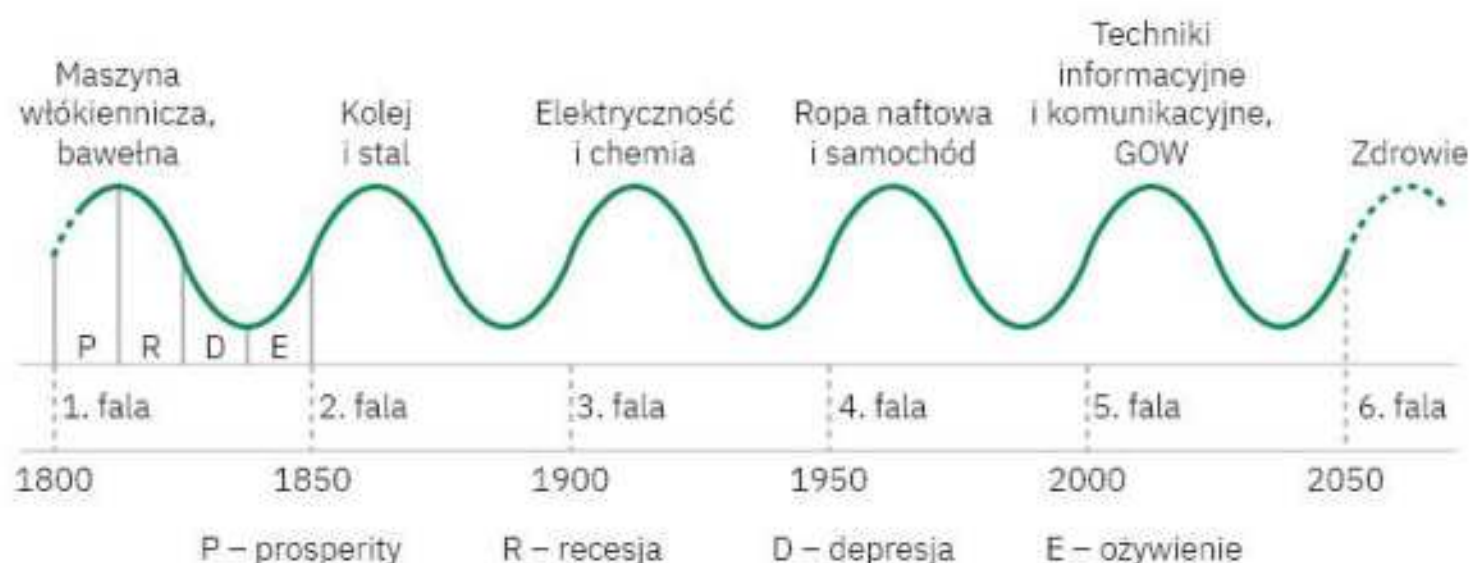
4. Gospodarka oparta na wiedzy i kształtowanie się społeczeństwa informacyjnego

Współczesna gospodarka ulega ciągłym przemianom związanym z wykorzystywaniem coraz to nowszych technologii opierających się na zaawansowanych usługach informatycznych. Rozwijają się takie branże, jak: **elektronika, informatyka, telekomunikacja i biotechnologia**. Aby nieustannie się rozwijać, współczesna gospodarka potrzebuje odpowiednio wykwalifikowanych **zasobów ludzkich**.

Ryc. III.4.1. Rozwój społeczeństwa informacyjnego zależy od powszechności dostępu do internetu.

Technologiczne przemiany należy rozpatrywać w dłuższej perspektywie. W miarę rozwoju gospodarczego innowacje – nowe produkty i technologie – zapewniają okresy rozwoju, po których następują okresy recesji (spadku i zastoju), aż do następnego ożywienia (ryc. III.4.2.).

Ryc. III.4.2. Fale rozwojowe w gospodarce w latach 1800–2050 (prognoza).

Źródło: *Geografia ekonomiczna*, red. K. Kuciński, Warszawa 2009.

Do **nowoczesnych technologii** zalicza się:

- **technologie informacyjne** dostarczające narzędzi do pozyskiwania, przetwarzania i wykorzystywania informacji,
- **technologie cyfrowe** służące do gromadzenia informacji, obrazu oraz dźwięku w formie cyfrowej (digitalizacja),
- **biotechnologie** służące do wytwarzania produktów z wykorzystaniem procesów biologicznych i organizmów żywych, np. genetycznie zmodyfikowanych do produkcji antybiotyków bądź insuliny,
- **nanotechnologie** polegające na tworzeniu rozmaitych struktur (np. tworzyw i włókien sztucznych) na poziomie atomów i cząsteczek.

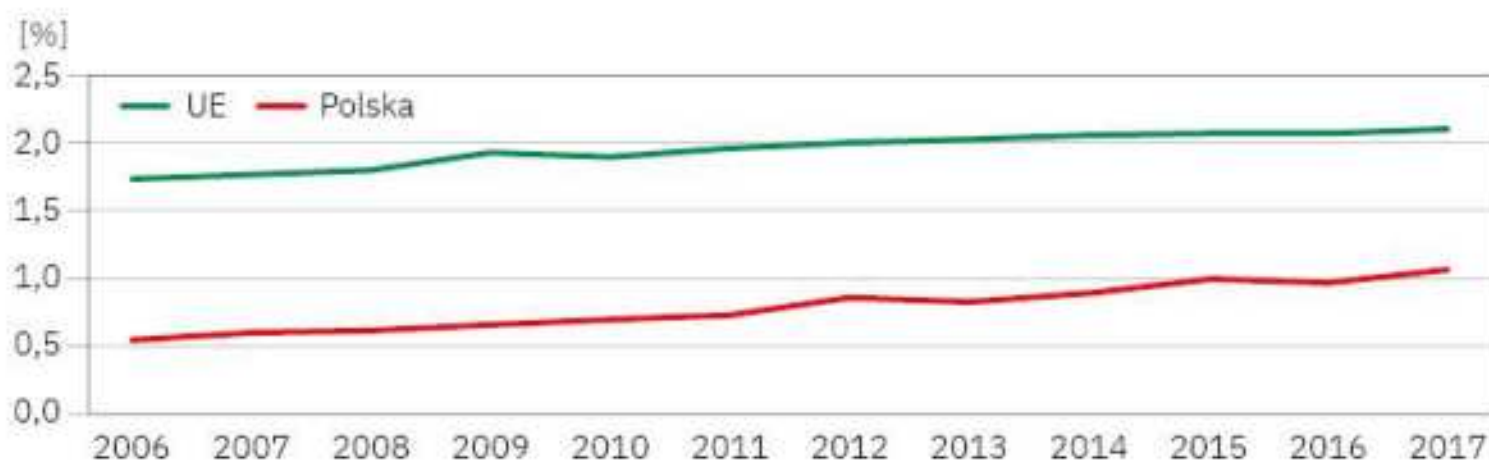
Gospodarka oparta na wiedzy (GOW) stosuje wiedzę niezbędną do szybszego postępu technologicznego z wykorzystaniem specjalistycznych i wykwalifikowanych kadr. Wiedza jest czynnikiem kształtującym strukturę produkcji i postęp gospodarczy w państwach wysoko rozwiniętych.

Do najważniejszych **cech GOW** należą:

- wzrost znaczenia zasobów niematerialnych (wiedza, kapitał intelektualny i informacja),
- zastąpienie podstawowych czynników produkcji (praca i kapitał) zasobami wiedzy,
- przewaga usług w zatrudnieniu i tworzeniu dochodu narodowego,
- wzrost znaczenia sektora wyspecjalizowanych usług (finanse, bankowość, usługi telekomunikacyjne, usługi informatyczne – np. *big data*, czyli przetwarzanie danych),
- tworzenie przewagi konkurencyjnej z wykorzystaniem wiedzy,
- wysoki poziom edukacji społeczeństwa,
- wysokie nakłady na działalność badawczo-rozwojową,
- innowacyjność.

Czynnikami korzystnymi dla rozwoju GOW są:

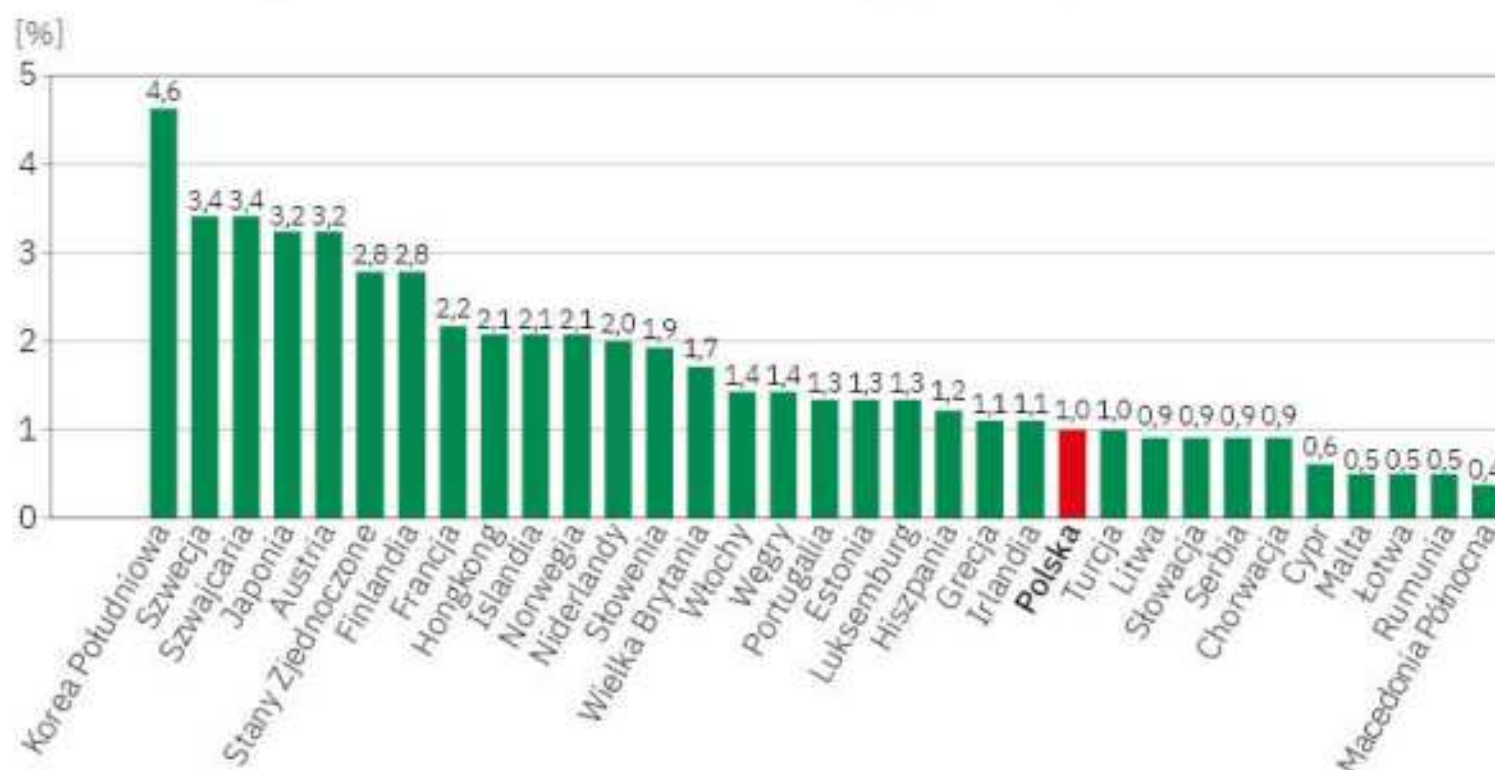
- wykształcone społeczeństwo umiejące korzystać z wiedzy,
- inwestycje w technologie informatyczne i komunikacyjne,
- ośrodki badawczo-rozwojowe,
- uniwersytety,
- powszechny dostęp do technologii informacyjnych oraz internetu, ułatwiających komunikowanie się i przetwarzanie informacji.

Ryc. III.4.3. Udziały wydatków na badania i rozwój w strukturze PKB UE i Polski w latach 2006–2017.

Źródło: World Bank

Średnie wydatki na **działalność badawczo-rozwojową** w UE wynoszą ponad 2% PKB. W Polsce to niewiele ponad 1% (w ostatnim dziesięcioleciu nastąpił znaczący wzrost). Wśród państw pozaeuropejskich największe nakłady na badania i rozwój przeznaczają Korea Południowa (4,6% PKB).

Ryc. III.4.4. Nakłady na badania i rozwój w strukturze PKB wybranych państw.

Źródło: World Bank

Rozwój gospodarki opartej na wiedzy wiąże się z funkcjonowaniem **społeczeństwa informacyjnego**. Współcześnie nazwą tą określa się społeczeństwa wykorzystujące internet do zdobywania, przetwarzania i przekazywania informacji.

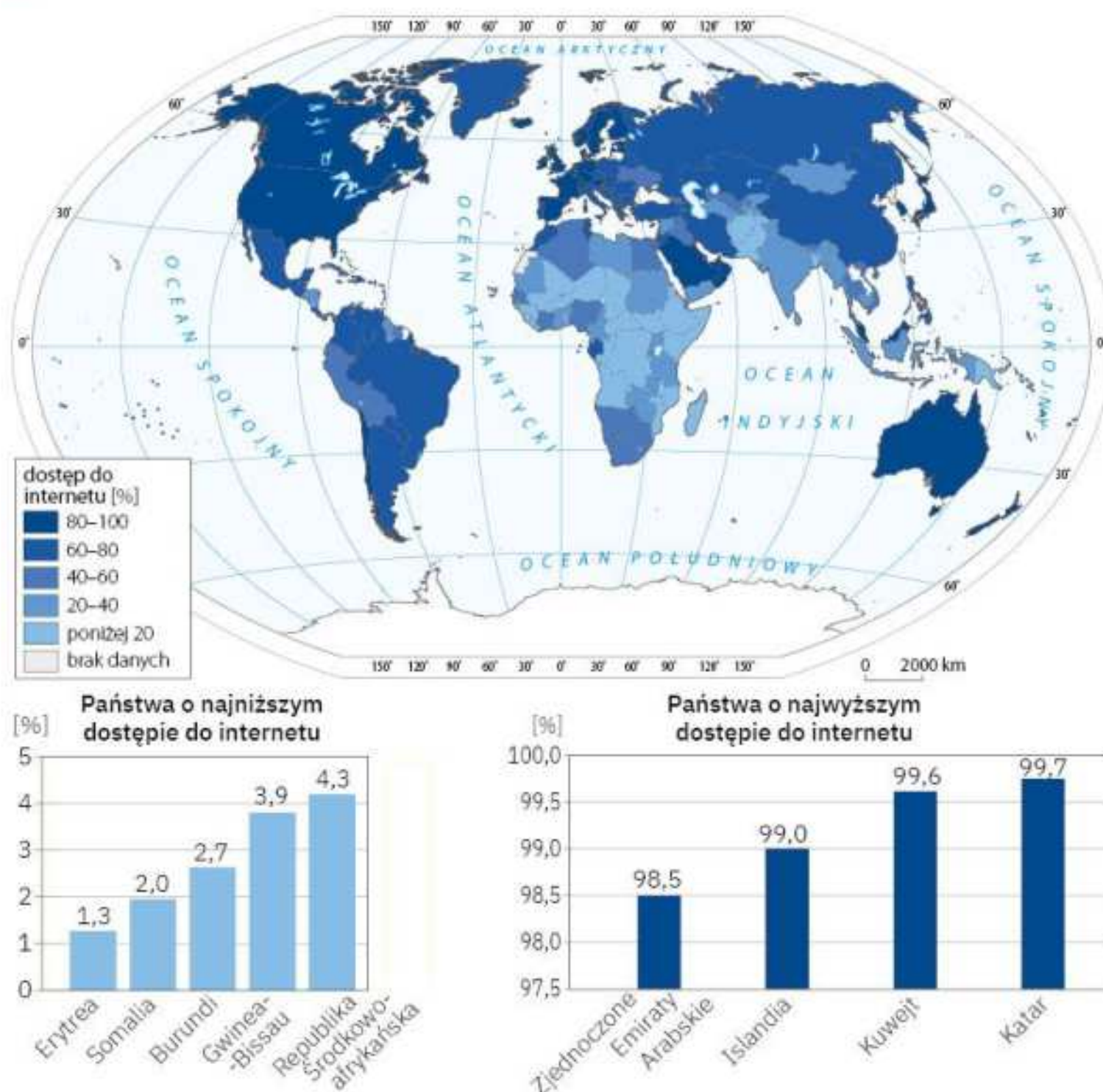
Cechy społeczeństwa informacyjnego:

- powszechny dostęp do komputerów i internetu,
- umiejętność korzystania z komputerów,
- komunikowanie się przez internet,
- przeglądanie zasobów internetu i zdobywanie wiedzy,

- korzystanie z usług przez internet (np. gry, multimedia, zakupy, usługi bankowe, ubezpieczeniowe, edukacyjne, kontakty z urzędami),
- wykorzystywanie baz danych do podejmowania decyzji politycznych, gospodarczych i społecznych.

Na rozwój społeczeństwa informacyjnego wpływają:

- wzrost znaczenia wiedzy jako źródła innowacji,
- rozprzestrzenianie się technologii informacyjnych,
- szybkość obiegu informacji,
- mnogość źródeł informacji.

Ryc. III.4.5. Przestrzenne zróżnicowanie dostępu do internetu na świecie w 2018 r. oraz państwa o najniższym i najwyższym dostępie do sieci.

Źródło: World Bank

Zagrożenia związane z istnieniem społeczeństwa informacyjnego to:

- **cyberprzestępczość** – włamywanie się do kont bankowych, mediów społecznościowych, wykradanie i wyłudzenie danych,
- **uzależnienie** – na przykład od gier internetowych, przeglądania poczty elektronicznej, mediów społecznościowych,
- **zanik granicy między sferą prywatną a publiczną** – udostępnianie danych czy zdjęć na profilach społecznościowych.

Największy odsetek osób korzystających z internetu występuje w małych państwach, często o wysokiej stopie życiowej. Wśród nich znajdują się między innymi kraje naftowe położone nad Zatoką Perską. Najniższy odsetek ludności mającej dostęp do internetu dotyczy regionów najstabilniej rozwiniętych pod względem gospodarczym (ryc. III.4.5.).

Ryc. III.4.6. Centrum naukowo-badawcze w Dubaju (Zjednoczone Emiraty Arabskie).

PYTANIA I POLECENIA

1. Do niedawna o rozwoju gospodarczym decydowały przede wszystkim surowce, siła robocza (jak najtańsza), dobra infrastruktura techniczna i organizacja oraz sprawny transport. Wymień czynniki, które decydują o rozwoju w gospodarce opartej na wiedzy.
2. Podaj przykłady swoich aktywności w ciągu dnia wskazujących na przynależność do społeczeństwa informacyjnego.
3. Przeanalizuj kartogram z ryciny III.4.5. Wymień regiony o wysokim, średnim i niskim dostępie do internetu. Od czego zależy ta dostępność?
4. Jak można się zabezpieczyć przed cyberprzemocą? Przedstaw dwa przykłady.

5. Kapitał ludzki

Kształcąc się i zdobywając zawód, powiększasz swój **kapitał ludzki**. Dzięki zasobom kapitału ludzkiego, czyli wiedzy i kwalifikacjom zawodowym, możesz znaleźć pracę i powiększać dobrobyt materialny.

Kapitał ludzki – cechy i umiejętności ludzi (m.in. wiedza, doświadczenie, kondycja zdrowotna), które sprawiają, że są oni produktywni.

Spółeczeństwa wykształcone i wykwalifikowane poprzez swoją kreatywność oraz wykorzystywanie nabytej wiedzy i umiejętności przyczyniają się do wzrostu efektywności produkcji, dochodu narodowego i postępu technologicznego. W wymiarze indywidualnym kapitał ludzki powoduje wzrost zarobków i jakości życia, natomiast w wymiarze społecznym wpływa na rozwój gospodarczy i poziom zamożności mieszkańców państw i regionów. Aspekt zdrowotny w kapitale ludzkim także ma duże znaczenie, gdyż podnosi poziom dobrobytu oraz poprawia samopoczucie. Choroby zmniejszają aktywność ekonomiczną ludności, a zwiększają wydatki na służbę zdrowia i usługi socjalne. W konsekwencji zła kondycja zdrowotna całego społeczeństwa może osłabiać tempo wzrostu gospodarczego.

Do **czynników zwiększania kapitału ludzkiego** należą:

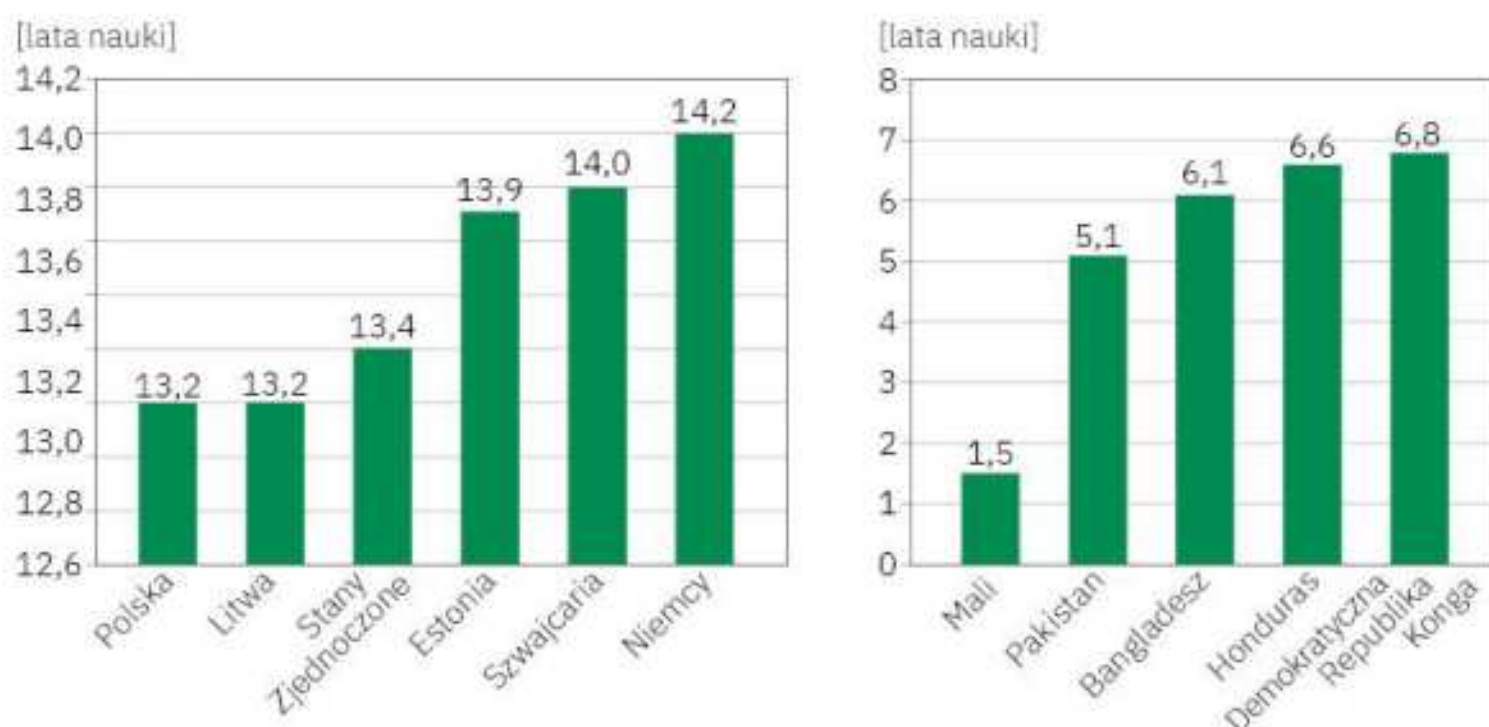
- edukacja,
- szkolenie i doskonalenie zawodowe,
- mobilność na rynku pracy,
- przedsiębiorczość,
- wzrost nakładów na badania naukowe,
- ochrona i promocja zdrowia,
- zarządzanie wiedzą.

Do **mierzenia kapitału ludzkiego** służą między innymi:

- wskaźnik skolaryzacji, czyli udział osób uczących się w stosunku do liczby ludności w określonym przedziale wiekowym według podziału na odpowiednie etapy kształcenia, na przykład szkoła podstawowa, średnia, wyższa,
- liczba lat nauki w formalnym systemie kształcenia,
- nakłady na edukację i szkolenia,

- wskaźnik zatrudnienia,
- spodziewana długość życia,
- odsetek gospodarstw domowych mających komputer z dostępem do internetu (w %),
- stopa bezrobocia (w %),
- odsetek osób zatrudnionych w sektorze badań i rozwoju wśród ludności aktywnej zawodowo (w %),
- liczba osób fizycznych prowadzących działalność gospodarczą przypadająca na 100 osób w wieku produkcyjnym.

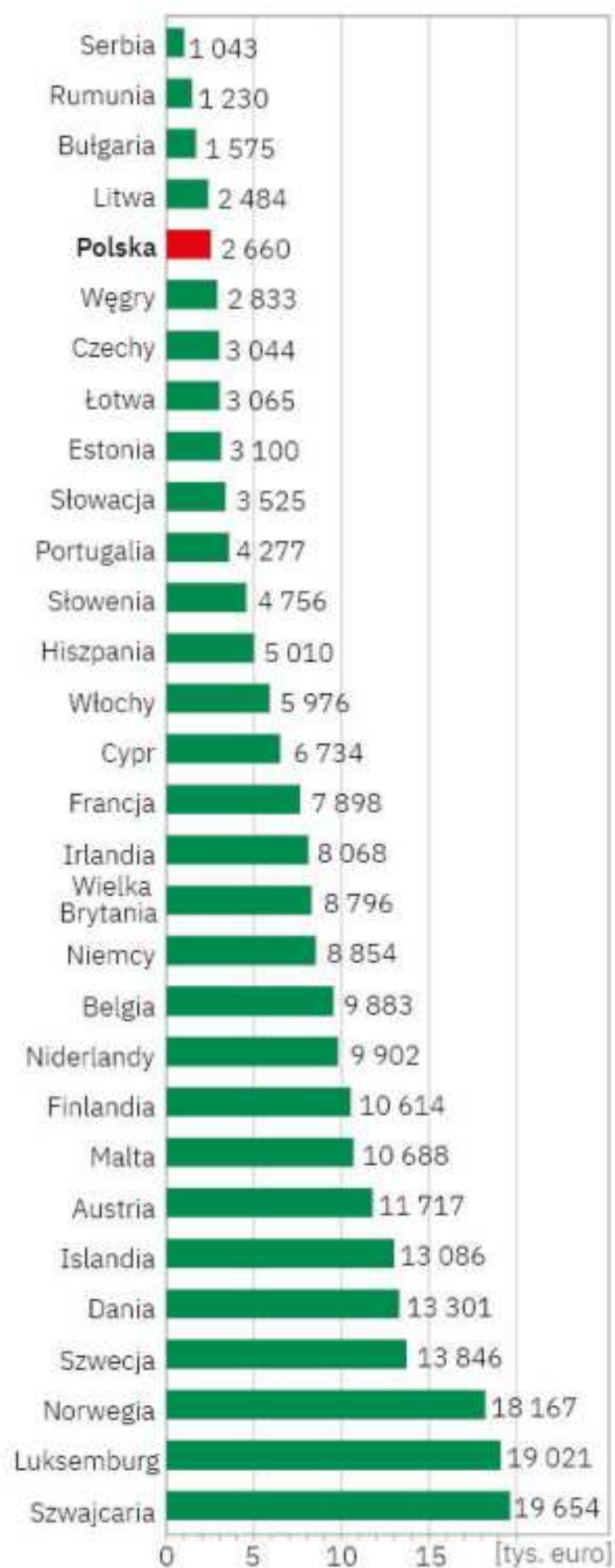
W szacowaniu zasobów kapitału ludzkiego istotną rolę odgrywa **poziom edukacji**, ponieważ wpływa na zróżnicowanie poziomu zamożności społeczeństwa. W państwach słabiej rozwiniętych średnia liczba lat nauki szkolnej wśród osób, które ukończyły 25 lat, jest niewielka (1,5–7 lat, ryc. III.5.1.). W państwach wysoko rozwiniętych (także w Polsce), kształtuje się na poziomie 13–14 lat.

Ryc. III.5.1. Państwa o najkrótszym i najdłuższym okresie nauki szkolnej (średnia dla osób w wieku 25 lat i więcej) w 2016 r.

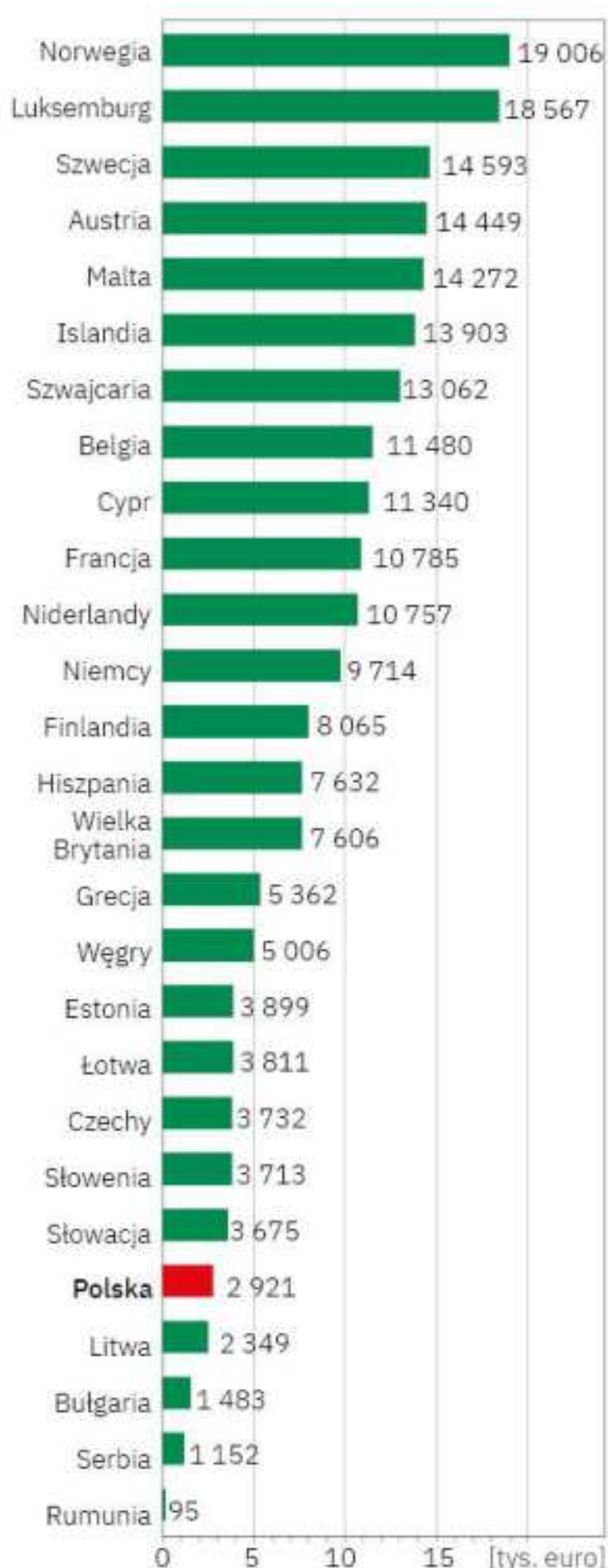
Źródło: UNESCO

Poszczególne państwa różnią się wysokością nakładów publicznych na edukację na wszystkich poziomach przypadającą na jednego ucznia i studenta. Podobnie wygląda sytuacja w przypadku wydatków na kształcenie zawodowe – Polska wyprzedza tylko niektóre państwa Europy Środkowo-Wschodniej, a poziom tych nakładów jest sześciokrotnie niższy niż na przykład w Norwegii.

Ryc. III.5.2. Wielkość nakładów na edukację na jednego ucznia/studenta na wszystkich etapach kształcenia w 2016 r.

Źródło: Eurostat

Ryc. III.5.3. Wielkość nakładów na szkolnictwo zawodowe na jednego ucznia w 2016 r.

Źródło: Eurostat

Ryc. III.5.4. Nakłady na kształcenie zawodowe na ucznia są znacznie wyższe w Europie Zachodniej niż Środkowo-Wschodniej, co stwarza znacznie lepsze możliwości wykorzystania nowych technologii w edukacji.

PYTANIA I POLECENIA

1. Na podstawie wykresów i danych statystycznych przedstawionych w tym rozdziale określ wpływ kapitału ludzkiego na rozwój gospodarczy.
2. Wyjaśnij, w jaki sposób mobilność na rynku pracy może przyczynić się do zwiększenia zasobów kapitału ludzkiego. Podaj przykłady.
3. Napisz, w jaki sposób zamierzasz pomnażać swój kapitał ludzki. Czym się kierowałeś/kierowałaś przy wyborze zawodu? W jaki sposób zamierzasz konkurować na rynku pracy?

IV

ROLNICTWO, LEŚNICTWO
I RYBACTWO

1. Przyrodnicze i pozaprzyrodnicze czynniki rozwoju rolnictwa

Rolnictwo to dział gospodarki zajmujący się produkcją żywności. Zalicza się do niego **produkcję roślinną i zwierzęcą**. Rolnictwo zaspokaja podstawowe potrzeby człowieka, dostarczając surowców dla przemysłu spożywczego, skórzanego i włókienniczego. Ponadto stanowi źródło utrzymania dla prawie połowy ludności świata i kształtuje krajobraz w wielu miejscach na Ziemi (występowanie pól uprawnych, łąk, sadów). W wyniku rozwoju cywilizacyjnego uzależnienie rolnictwa od warunków przyrodniczych zmalało na rzecz warunków pozaprzyrodniczych (antropogenicznych).

Na przestrzenne rozmieszczenie i rozwój produkcji rolniczej wpływają:

czynniki przyrodnicze, w tym:

- ukształtowanie terenu i jego ekspozycja,
- warunki klimatyczne,
- warunki glebowe (wartość użytkowa gleb),
- stosunki wodne;

czynniki pozaprzyrodnicze, w tym:

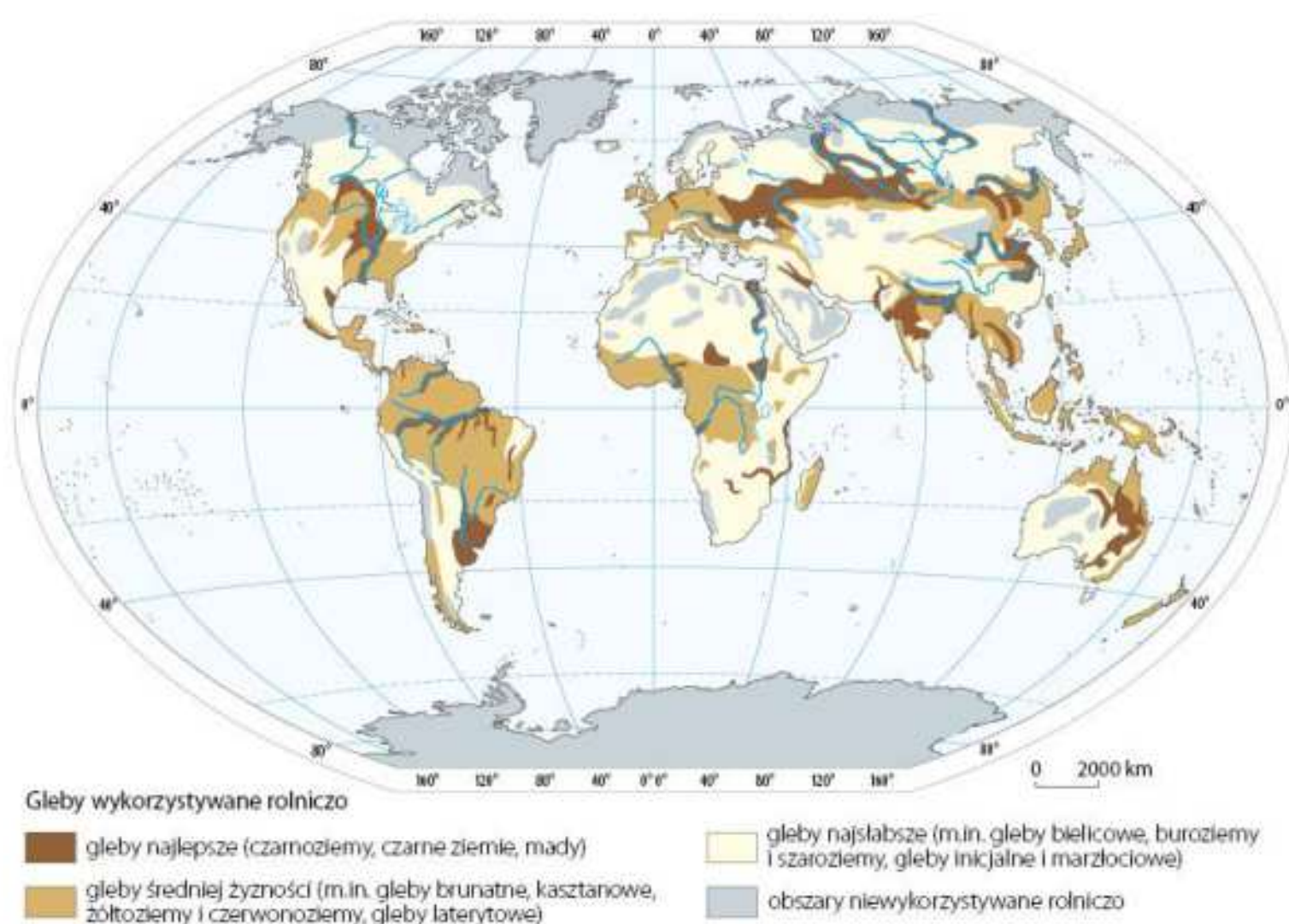
- formy własności ziemi,
- wielkość gospodarstw rolnych,
- wielkość zatrudnienia w rolnictwie,
- poziom kultury rolnej (np. mechanizacja, nawożenie, środki ochrony roślin, metody gospodarowania),
- polityka rolna państwa.

Przyrodnicze czynniki rozwoju rolnictwa

Na produkcję rolniczą wpływają **warunki klimatyczne**, do których zaliczamy: temperaturę, nasłonecznienie, wilgotność, opady i występowanie przymrozków. Od warunków klimatycznych zależy długość **okresu wegetacyjnego** (czyli liczba dni ze średnią temperaturą dobową powyżej 5°C), w czasie którego możliwy jest wzrost i rozwój roślin. Lepsze warunki termiczne i korzystny rozkład opadów wpływają na skrócenie **okresu wegetacji** (czasu wzrostu i rozwoju roślin od siewu do zbioru) i większe plony. Niektóre rośliny wymagają większego nasłonecznienia (np. winorośl), inne mogą występować w suchym klimacie (np. palma daktylowa), a jeszcze inne nadają się do uprawy tam, gdzie jest stosunkowo chłodno (np. jęczmień, owies, ziemniaki). Istnieją też rośliny, które do prawidłowego rozwoju potrzebują klimatu jednocześnie gorącego i wilgotnego (np.

bataty, maniok, palma oleista i kokosowa). Rozwój wielu roślin zależy również od długości dnia i nocy. Do upraw dnia długiego (w strefie umiarkowanej) zalicza się między innymi pszenicę i owies, natomiast do upraw dnia krótkiego (w strefie międzyzwrotnikowej) – ryż i proso. Od długości dnia i nocy są niezależne tzw. rośliny obojętne (np. pomidory, groch, bób, gryka). Najmniej korzystne dla rozwoju rolnictwa są obszary polarne, pustynne, górskie oraz wybitnie wilgotne.

Ważnymi czynnikami rozwoju rolnictwa są **żyźność gleby** (naturalna zdolność do dostarczania roślinom składników pokarmowych) oraz jej **urodzajność** (zdolność do wydawania plonów wskutek żyźności gleby i odpowiednich zabiegów agrotechnicznych). Do uprawy roli najkorzystniejsze są gleby o grubej warstwie próchnicznej, takie jak: czarnoziemy, czarne ziemie, rędziny (gleby o podłożu wapiennym), mady rzeczne (powstałe z osadów naniesionych przez rzeki) oraz gleby brunatne.

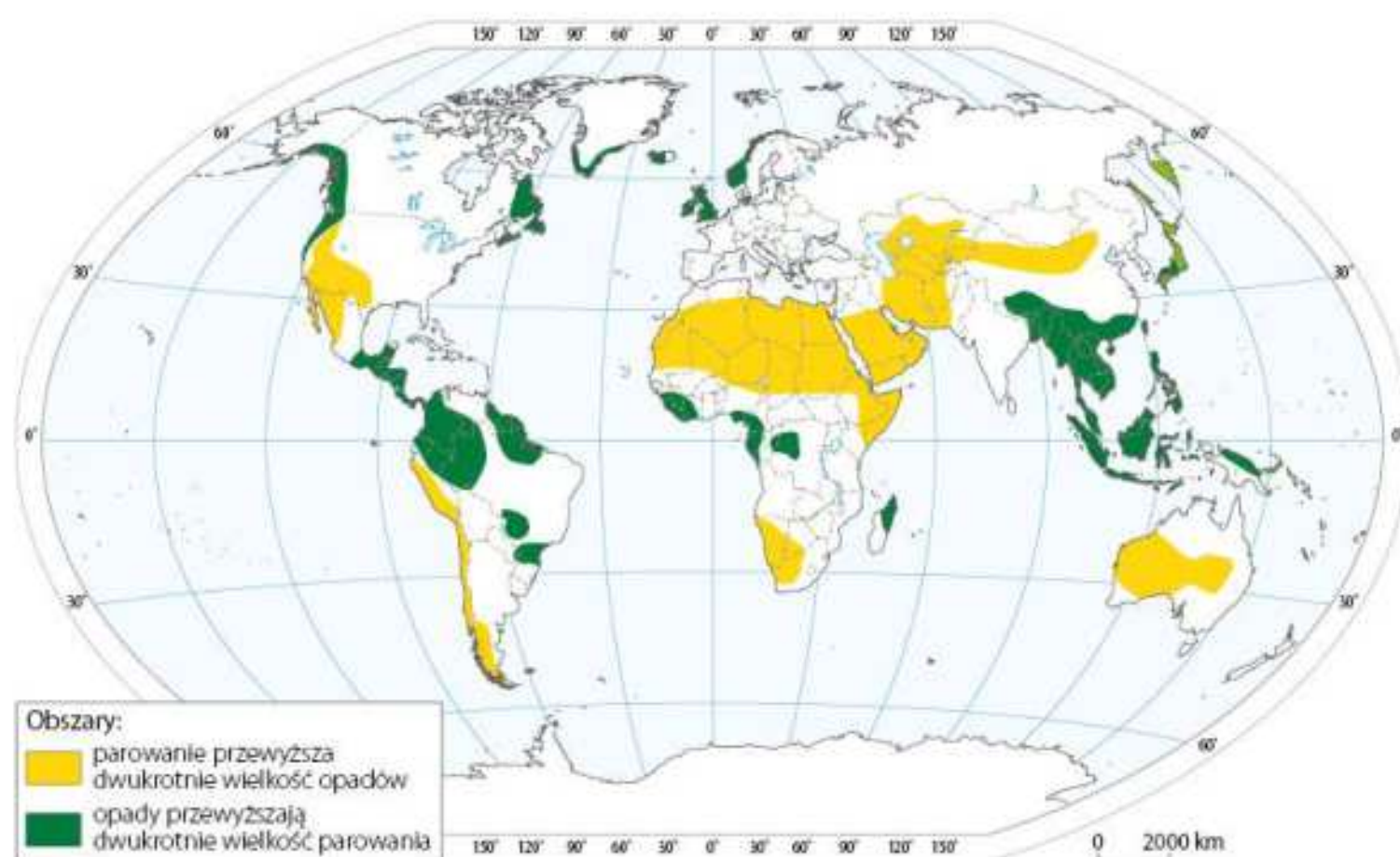
Ryc. IV.1.1. Rozmieszczenie gleb wykorzystywanych rolniczo na świecie.

Stosunki wodne są również istotnymi czynnikami dla rozwoju rolnictwa. Obejmują one zarówno głębokość zalegania wód gruntowych, jak i dostępność wód powierzchniowych. Dla gospodarki rolnej niekorzystny jest zarówno nadmiar, jak i niedobór wody. Na obszarach suchych działalność rolnicza może być prowadzona głównie za pomocą sztucznego nawadniania (zraszacze, kanały, sztuczne

zbiorniki wodne). Natomiast na terenach podmokłych, zbyt wilgotnych wykonuje się zabiegi melioracyjne prowadzące do uregulowania stosunków wodnych (np. osuszanie bagien). Rośliny charakteryzują się różnymi wymaganiami wodnymi – na przykład ryż potrzebuje dużo wody w czasie dojrzewania, a jedną z jego odmian uprawia się w płytkiej wodzie.

Ryc. IV.1.2. Uprawa tarasowa ryżu w Tajlandii.

Ryc. IV.1.3. Ekstremalnie suche i mokre obszary na Ziemi.

W uprawie roli należy brać pod uwagę **rzeźbę terenu i jego ekspozycję**. Rolnictwu sprzyjają tereny nizinne o niewielkim nachyleniu, umożliwiającym odpływ wód. Duże nachylenie utrudnia prowadzenie prac polowych i sprzyja deszczowej

erozji gleb (spłukiwanie). Ekspozycja stoków wpływa na nasłonecznienie i dostawę energii cieplnej – na naszej półkuli stoki południowe otrzymują więcej ciepła i światła.

Pozaprzyrodnicze czynniki rozwoju rolnictwa

Struktura własnościowa ziemi decyduje o prawie do jej użytkowania. Wyróżniamy następujące formy własności:

- wspólnotową,
- indywidualną (prywatną),
- spółdzielczą,
- państwową,
- dzierżawę.

Własność wspólnotowa – rozwinęła się w społeczeństwach plemiennych. Obecnie nadal jest charakterystyczna dla państw o niskim poziomie rozwoju gospodarczego, głównie w Afryce. Prawo do korzystania z gruntów ma cała społeczność.

Własność indywidualna – występuje przede wszystkim w państwach o wysokim poziomie rozwoju gospodarczego (Australii, Nowej Zelandii, Japonii, krajach Europy i Ameryki Północnej). Ten rodzaj własności najbardziej sprzyja rozwojowi rolnictwa, gdyż mobilizuje właścicieli do dbania o uprawy i zaangażowania się w produkcję, aby osiągać jak najwyższe zyski.

Własność spółdzielcza – forma współpracy grupy rolników indywidualnych, wnoszących do spółdzielni wkład w postaci kapitału, maszyn i ziemi, którą wspólnie uprawiają. Spółdzielnie takie rozwinęły się w ustroju komunistycznym, między innymi w Związku Radzieckim, gdzie powstały tzw. kolchozy.

Własność państwowa – dotyczy obszarów, których właścicielami są agencje państwowe. Ta forma własności występuje dziś między innymi: w Rosji, Chinach, Mongolii, Korei Północnej i na Kubie. W czasach PRL tą formą własności objęto Państwowe Gospodarstwa Rolne, czyli PGR.

Dzierżawa – polega na odstąpieniu przez właściciela ziemi w użytkowanie dzierżawcy w zamian za podzielenie się częścią dochodów. Dzierżawa daje możliwość gospodarowania ziemią bez konieczności jej zakupu. System taki występuje między innymi w Indiach.

Ryc. IV.1.4. Średnia wielkość gospodarstwa w Stanach Zjednoczonych wynosi 180 ha.

Na wydajność produkcji rolnej wpływa **wielkość gospodarstw**. Do pracy w dużych gospodarstwach (powyżej 100 ha) opłaca się używać nowoczesnych maszyn i urządzeń. Można dzięki nim wytworzyć więcej produktów przy mniejszych nakładach pracy.

Gospodarstwa o największej powierzchni występują w Ameryce Północnej, Ameryce Południowej oraz Australii. Gospodarstwa średnie (10–50 ha) dominują w Europie Zachodniej, a gospodarstwa małe (poniżej 10 ha) – w Europie Środkowej, Europie Południowej oraz Afryce i Azji.

Istnieją dwa podstawowe systemy produkcji rolniczej – **intensywny** i **ekstensywny**, z którymi wiążą się odmienne style gospodarowania. Różnią się one między innymi stopniem mechanizacji, nakładami pracy i wysokością plonów.

Rolnictwo intensywne – wyróżnia się wysokimi nakładami pracy i kapitału oraz dużym stopniem towarowości i specjalizacji produkcji; jest ukierunkowane na osiągnięcie maksymalnych zysków.

Rolnictwo ekstensywne – wyróżnia się niskimi nakładami pracy, kapitału oraz niskimi plonami z jednostki powierzchni.

Rolnictwo intensywne jest skupione na osiągnięciu maksymalnej wydajności. Cechuje je wysoki poziom mechanizacji, duże zużycie nawozów sztucznych i chemicznych środków ochrony roślin, wysokie plony, duża produkcja mleka i mięsa.

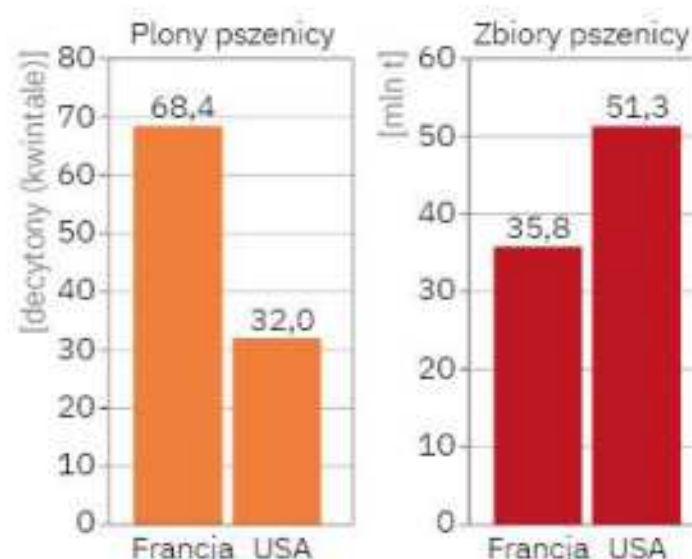
Rolnictwo ekstensywne występuje zarówno w państwach wysoko rozwiniętych, jak i rozwijających się. Na przykład w Stanach Zjednoczonych, zasobnych w ziemię, dominuje rolnictwo ekstensywne o gospodarstwach wielkopowierzchniowych, niskim zatrudnieniu, średnim poziomie nawożenia i mechanizacji. Plo-ny (w przeliczeniu na jednostkę powierzchni) są tu niskie, ale zbiory bardzo duże ze względu na dużą powierzchnię gospodarstw.

Udział zatrudnionych w rolnictwie na świecie jest zróżnicowany. W krajach, w których dominuje rolnictwo intensywne, występuje niski stopień zatrudnienia, często nieprzekraczający kilku procent ogółu zatrudnionych w gospodarce. Jest to charakterystyczne dla obszarów zamożnych, o wysokiej gęstości zaludnienia i dużym rynku zbytu (np. w Europie Zachodniej). W państwach słabiej rozwiniętych, o bardzo niskim poziomie mechanizacji, w których rolnictwo stanowi podstawę gospodarki, odsetek zatrudnionych jest wysoki i przekracza często kilkadziesiąt procent. Zasoby siły roboczej są istotnym czynnikiem wpływającym na rolnictwo przy uprawie pracochłonnych roślin, na przykład ryżu.

Poziom kultury rolnej obejmuje stopień mechanizacji rolnictwa, stosowanie nawożenia i środków ochrony roślin oraz metody gospodarowania. Stopień mechanizacji rolnictwa określa się wykorzystaniem maszyn i urządzeń na jednostkę powierzchni gospodarstwa rolnego. Mechanizacja rolnictwa zwiększa wydajność pracy ludzkiej i prowadzi do zmniejszenia zatrudnienia. Najwyższy poziom mechanizacji osiągają państwa o **rolnictwie intensywnym** z Europy Zachodniej.

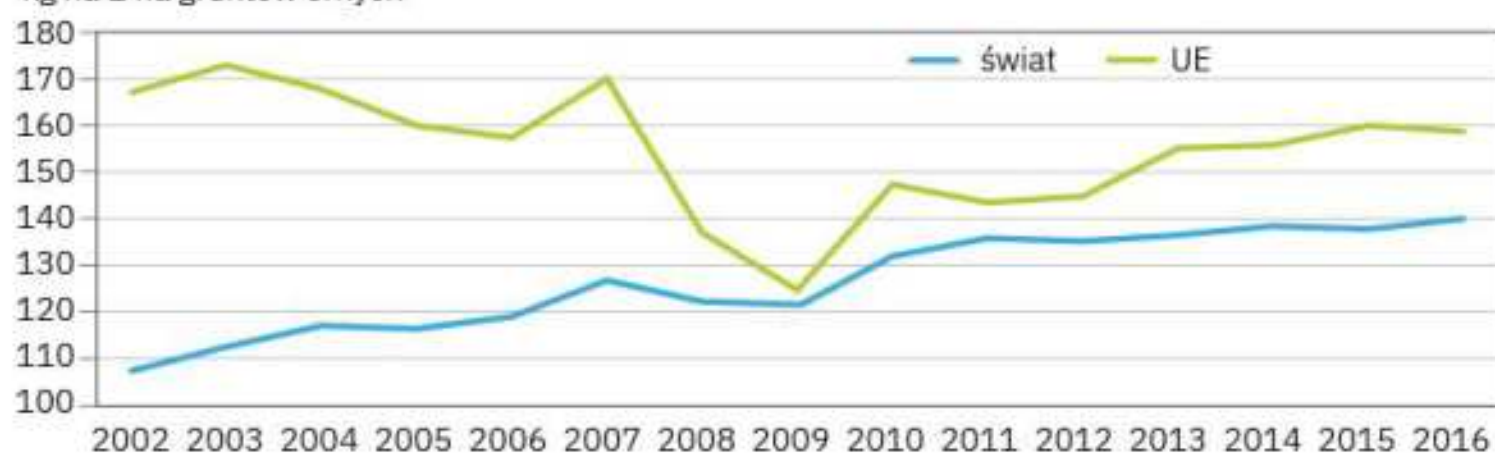
Jednym ze wskaźników poziomu mechanizacji rolnictwa jest liczba ciągników rolniczych przypadająca na powierzchnię gruntów ornych. Najwięcej takich maszyn (ponad 50 na 1000 ha) używa się w Japonii, Nowej Zelandii, krajach Europy Zachodniej i Północnej, w Polsce, Grecji i we Włoszech.

Zużycie nawozów sztucznych na świecie wzrasta głównie dzięki państwom rozwijającym się. W państwach wysoko rozwiniętych poziom zużycia nawozów sztucznych zmniejszył się ze względu na bardziej precyzyjny dobór dawek nawożenia i ich aplikowanie oraz wskutek wzrostu świadomości ekologicznej społeczeństwa i wzrost znaczenia produkcji zdrowej żywności. Na spadek zużycia nawozów wpłynął także światowy kryzys gospodarczy w latach 2007–2009, zwłaszcza w krajach Unii Europejskiej (ryc. IV.1.6.). Największe zużycie nawozów (ryc. IV.1.7.) występuje w państwach azjatyckich (np. Malezja, Chiny, Katar, Kuwejt, Bahrajn, Zjednoczone Emiraty Arabskie), a najmniejsze w naj słabiej rozwiniętych państwach afrykańskich (Niger, Gambia, Republika Środkowoafrykańska).

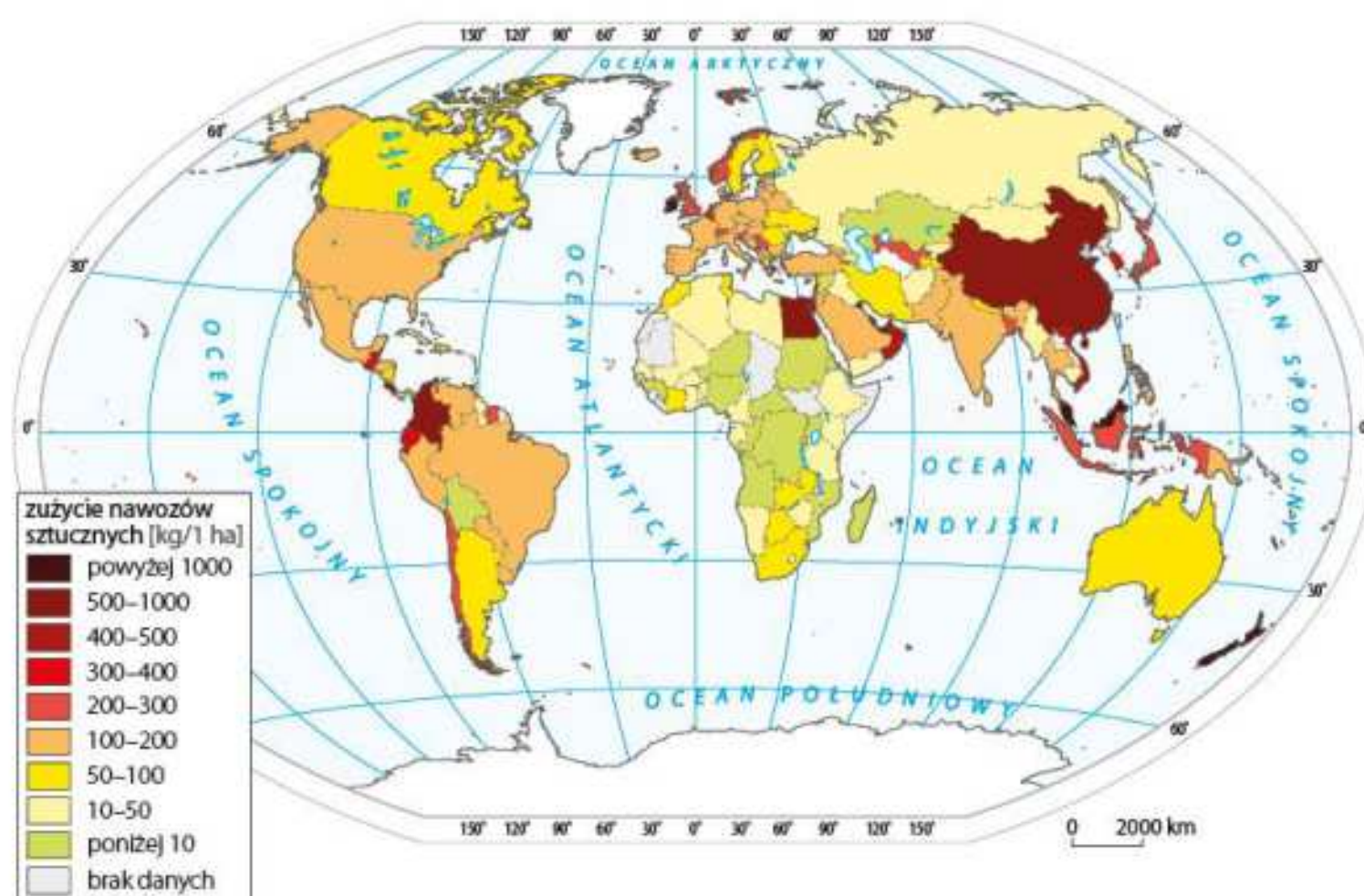
Ryc. IV.1.5. Porównanie rolnictwa intensywnego (Francja) i ekstensywnego (USA) na podstawie plonów i zbiorów pszenicy.

kg na 1 ha gruntów ornych

Ryc. IV.1.6. Zużycie nawozów sztucznych (kg na 1 ha gruntów ornych) w latach 2002–2016 na świecie i w UE.

Źródło: Dane Banku Światowego

Ryc. IV.1.7. Przestrzenne zróżnicowanie zużycia nawozów sztucznych w 2016 r. na świecie.

Źródło: Dane Banku Światowego

Państwo może prowadzić taką politykę rolną, która pomaga w sprzedaży własnych towarów rolnych na rynkach międzynarodowych. Stosuje wówczas zasady **protekcjonizmu**: udziela dofinansowania, czyli **subwencji**, do własnych produktów rolnych, organizuje skup towarów, aby zapobiec stratom rolników, a także wprowadza wysokie cła i zakaz, czyli **embargo**, importowania płodów rolnych.

PYTANIA I POLECENIA

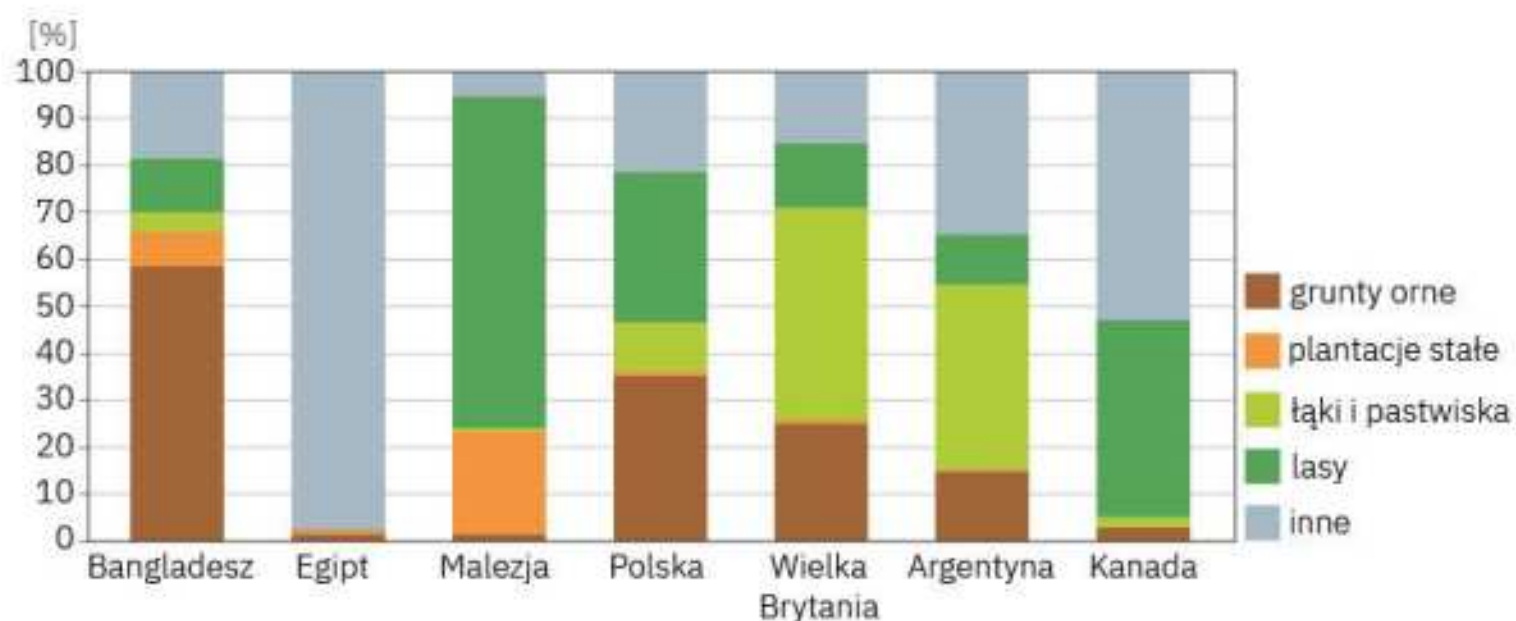
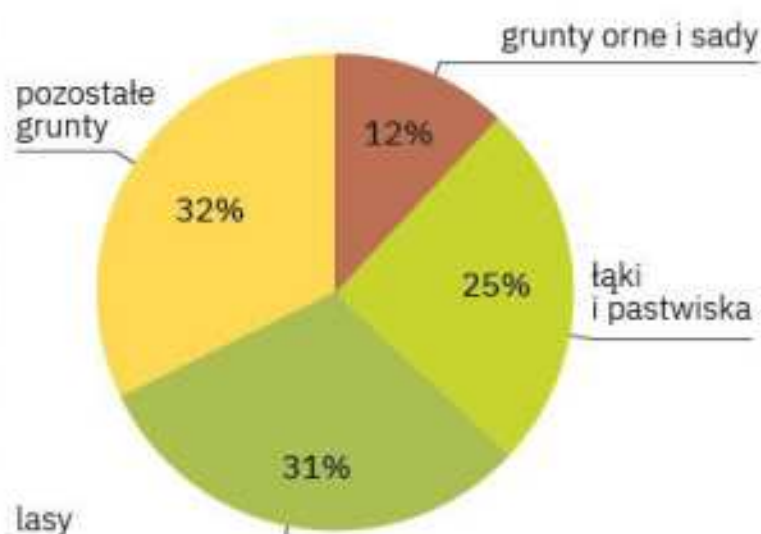
1. Wymień czynniki przyrodnicze i pozaprzyrodnicze, które wpływają na produkcję rolniczą w twoim regionie.
2. Porównaj wykresy z ryciny IV.1.5. i wyjaśnij, jakie są powody stosowania rolnictwa intensywnego we Francji i ekstensywnego w Stanach Zjednoczonych.
3. Wyjaśnij, dlaczego bardzo suche i bardzo mokre obszary są mało przydatne dla rolnictwa. Przedstaw sposoby zwiększania przydatności tych terenów dla rozwoju produkcji rolnej.

2. Główne uprawy roślinne i chów zwierząt na świecie

Powierzchnia użytków rolnych na świecie w 2017 r. wynosiła 4 miliardy 828 milionów hektarów. Stanowiło to 37% obszarów lądowych na Ziemi. Spośród użytków rolnych największy udział miały użytki zielone, czyli łąki i pastwiska – 25% powierzchni lądów.

Ryc. IV.2.1. Struktura użytkowania gruntów na świecie w 2017 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FAO

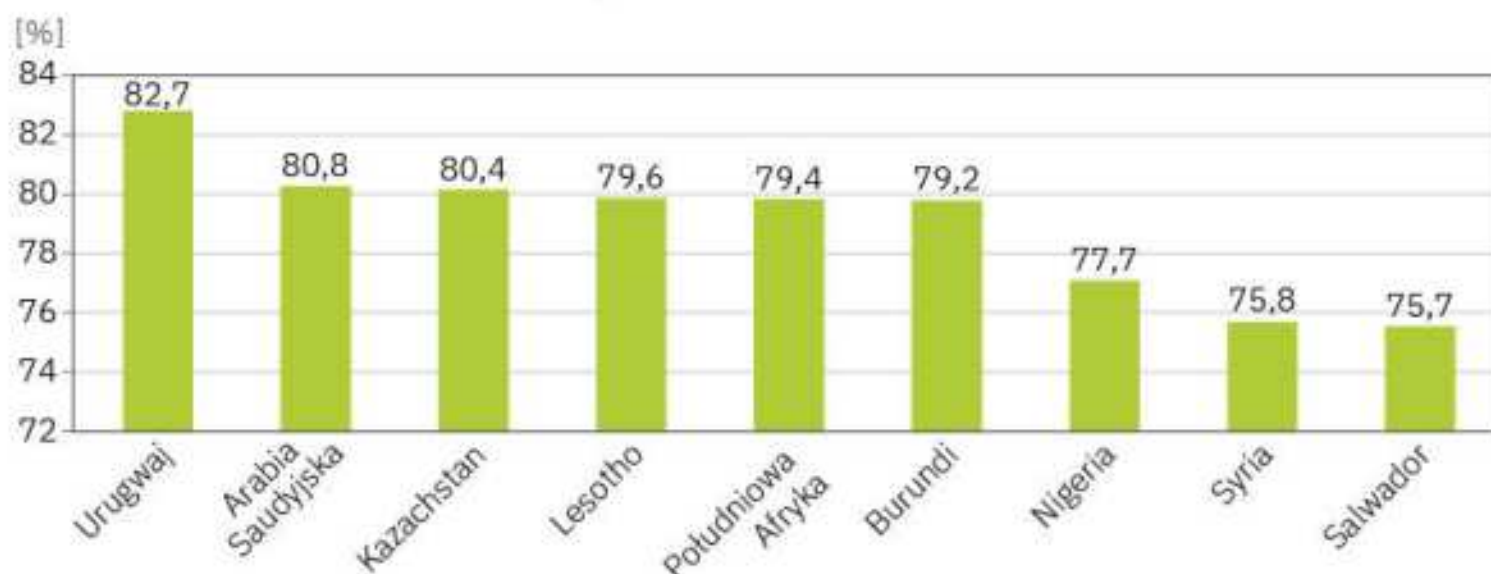

Ryc. IV.2.2. Struktura użytkowania ziemi w wybranych państwach w 2017 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FAO

Zróżnicowanie struktury użytkowania gruntów w poszczególnych krajach i regionach świata zależy od warunków przyrodniczych i społeczno-ekonomicznych. Duży udział użytków rolnych występuje w państwach naturalnie porośniętych trawami (stepami, sawannami) oraz mających urodzajne gleby (np. położonych na nizinach nadrzecznych). Największy udział użytków rolnych w powierzchni ogółem ma Urugwaj (ryc. IV.2.3.), a najmniejszy – państwa położone w strefie lasów równikowych (Surinam, Papua-Nowa Gwinea), na terenach pustynnych (Egipt), w strefie tajgi, tundry i obszarów zlodowaconych (Norwegia, Grenlandia) oraz na terenach zurbanizowanych.

Ryc. IV.2.3. Kraje o największym udziale użytków rolnych w powierzchni ogółem (bez wód śródlądowych) w 2017 r.

Zwróć uwagę na Arabię Saudyjską, w której panuje gorący i suchy klimat pustynny. Choć użytki rolne zajmują aż 80%, to tylko około 2% stanowią grunty orne i uprawy stałe, pozostałą powierzchnię zajmują użytki zielone (głównie suche pastwiska). Kraj jest samowystarczalny w produkcji pszenicy i warzyw, a nadwyżki wysyła na eksport. Wykorzystuje nowoczesne metody produkcji, a do nawadniania gruntów używa odsolonej wody morskiej. Rolnictwo jest finansowane z dochodów ze sprzedaży ropy naftowej.

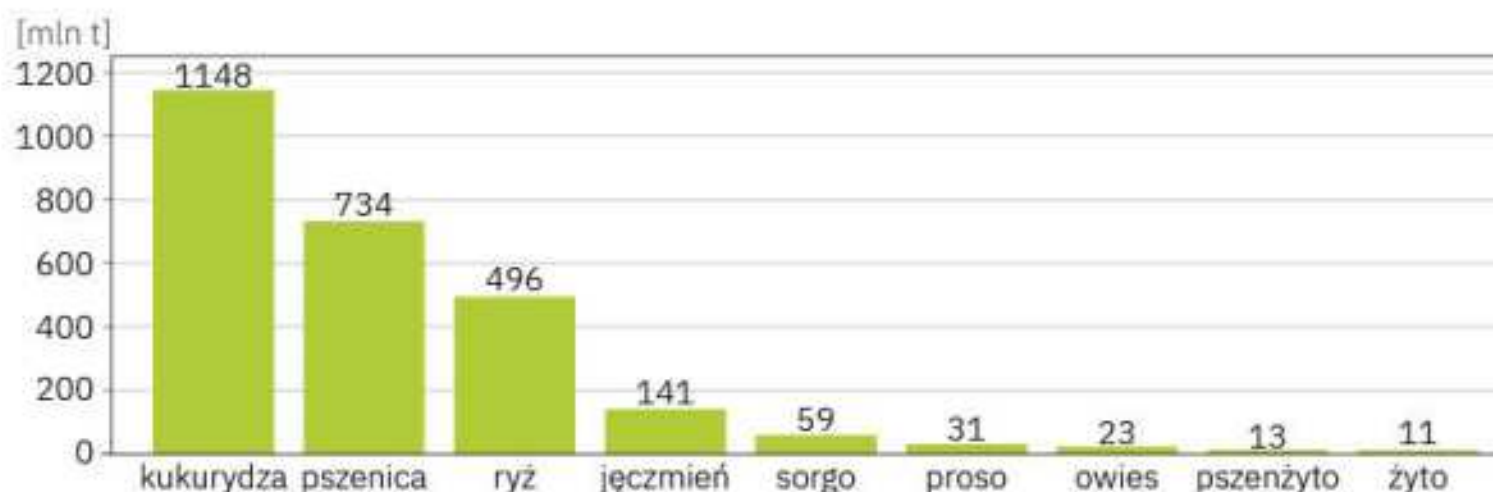
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FAO

Produkcja zbóż

Rośliny uprawne możemy podzielić na: **żywniowe** (stanowiące pożywienie dla człowieka), **pastewne** (pasza dla zwierząt), **przemysłowe** (surowiec dla przemysłu przetwórczego) oraz **używk**i. Do roślin żywieniowych należą: zboża, rośliny bulwiaste, owoce i warzywa, do pastewnych – na przykład: buraki pastewne i koniczyna, do przemysłowych – na przykład: buraki cukrowe, bawełna, rzepak, a do używek – na przykład: kawa, herbata i tytoń.

Zboża dostarczają przede wszystkim ziarna, z którego wytwarza się mąkę. Ponadto są wykorzystywane do produkcji pasz dla zwierząt, a także jako surowiec w przemyśle rolno-spożywczym. Spośród zbóż największe znaczenie na świecie

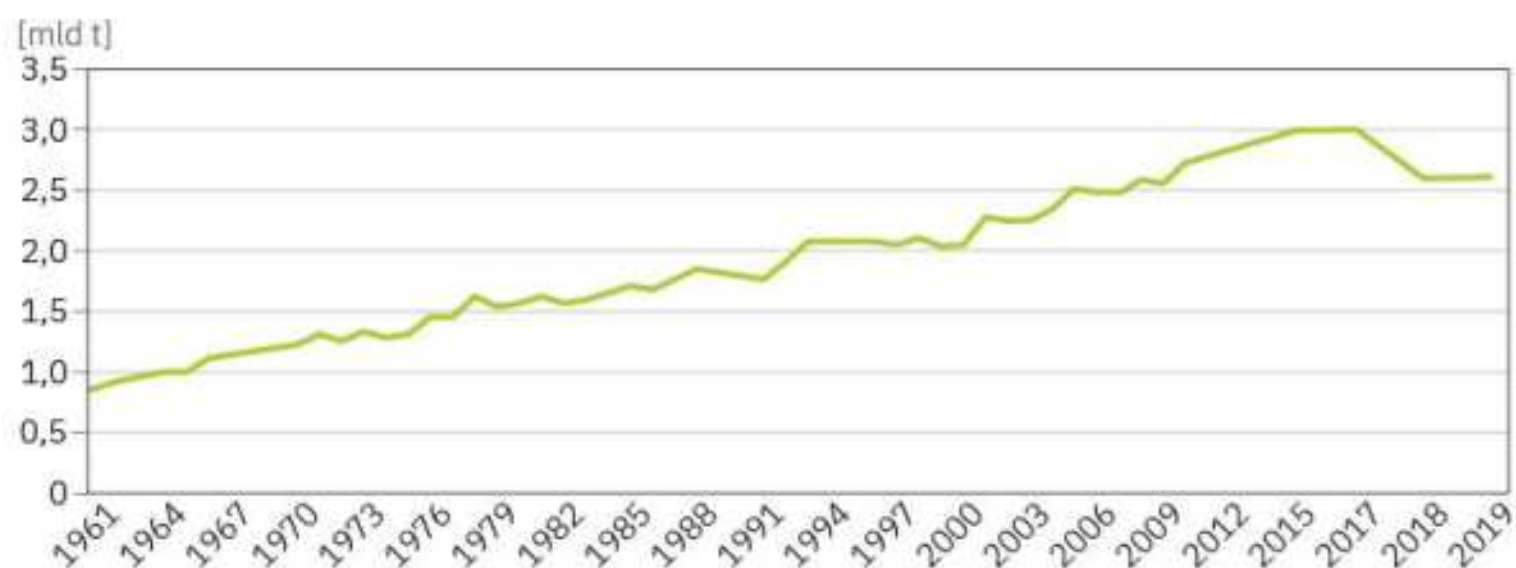
mają: pszenica, ryż, kukurydza, jęczmień, a w niektórych regionach świata również proso, sorgo oraz żyto i owies (ryc. IV.2.4.).

Ryc. IV.2.4. Produkcja najważniejszych zbóż na świecie w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FAO

W latach 1961–2015 produkcja zbóż na świecie wzrosła ponad trzykrotnie z 877 milionów ton do niemal 3 miliardów ton (ryc. IV.2.5.).

Ryc. IV.2.5. Produkcja zbóż ogółem na świecie w latach 1961–2019.

Źródło: „Rocznik Statystyki Międzynarodowej”, GUS, 2019

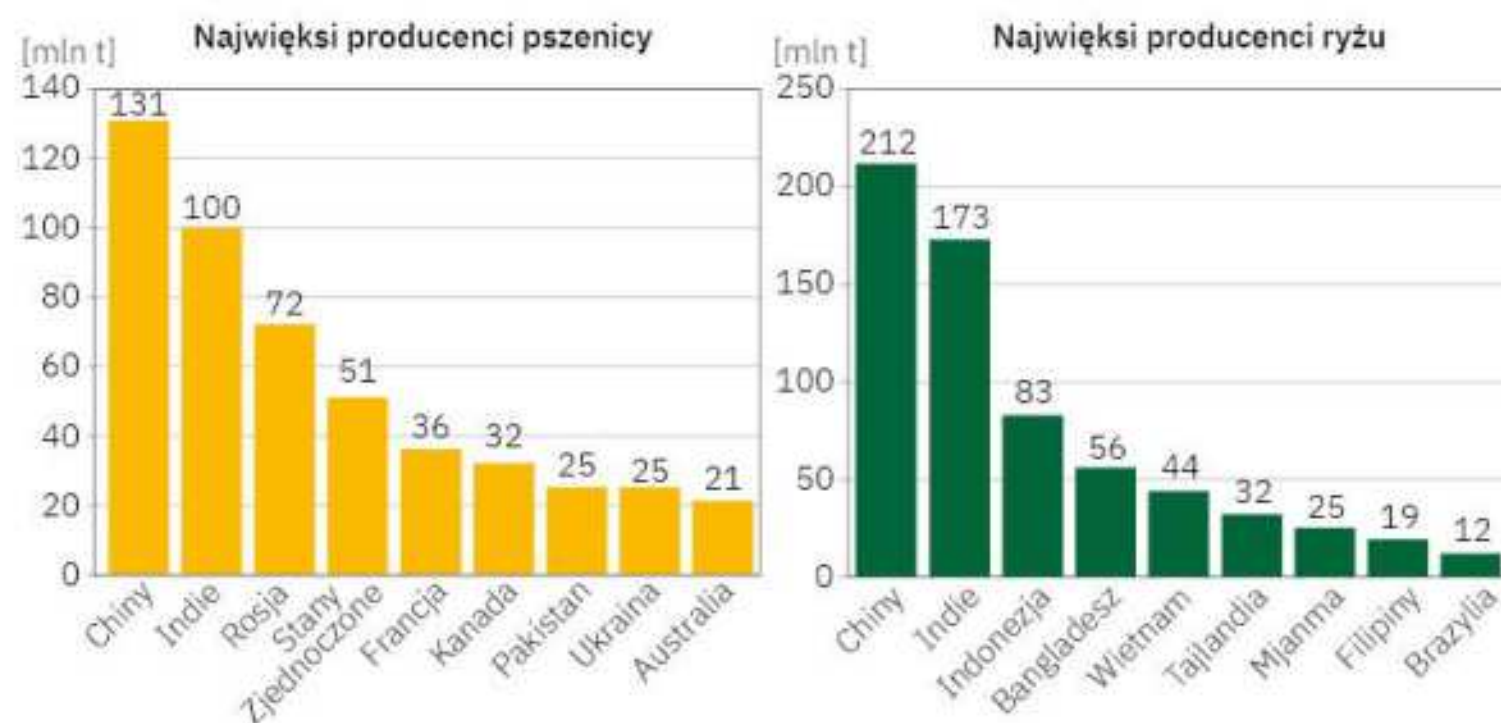
Pszenica to roślina o dużych wymaganiach klimatyczno-glebowych. Najlepiej rośnie na żyznych czarnoziemach wykształconych na lessach oraz glebach aluwialnych (madach rzecznych). Jest głównym zbożem chlebowym na świecie – uprawia się ją w ponad 120 państwach. Stanowi też ważny artykuł handlu międzynarodowego. Największe zbiory tego zboża osiągają Chiny, Indie, Rosja oraz Stany Zjednoczone. Kraje te dostarczają prawie połowę światowej produkcji pszenicy.

Do **głównych obszarów uprawy pszenicy na świecie** należą:

- w Europie: północna Hiszpania, Basen Loary i Basen Paryski we Francji, południowe i środkowe Niemcy, Nizina Padańska we Włoszech, Wielka Nizina Węgierska, stepy Mołdawii, Ukrainy oraz południowa Rosja;

- w Azji: Wyżyna Anatolijska w Turcji, północna część Niziny Mezopotamskiej, Nizina Hindustańska w Pakistanie i Indiach (najwięcej w stanie Pendżab) oraz Nizina Chińska;
- w Ameryce Północnej: Wielkie Równiny w Stanach Zjednoczonych oraz południowo-zachodnie prowincje Kanady;
- w Ameryce Południowej: Nizina La Platy w Argentynie i południowa Brazylia;
- w Afryce: wybrzeże śródziemnomorskie, Kraj Przylądkowy w Afryce Południowej;
- południowa część Australii.

Największe plony pszenicy osiągają Belgia i Niderlandy – ponad 9 t/ha.

Ryc. IV.2.6. Najwięksi producenci pszenicy i ryżu w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FAO

Ryc. IV.2.7. Dojrzałe kłosa ryżu.

Ważne znaczenie dla wyżywienia ludności ma **ryż**. Stanowi podstawowe źródło pożywienia w krajach Azji Południowej, Wschodniej i Południowo-Wschodniej. Jego uprawie sprzyja klimat monsunowy gorący i wilgotny. Najwięksi producenci ryżu to: Chiny, Indie i Indonezja, a w pierwszej dziesiątce producentów ryżu spoza Azji znalazła się Brazylia.

Główne regiony uprawy ryżu obejmują południową część Niziny Indusu w Pakistanie, Nizinę Gangesu, Nizinę Brahmaputry, niziny nadbrzeżne w Indiach, po-

łudniową część Niziny Irawadi w Mjanmie, obszary nizinne Półwyspu Indochińskiego, wyspę Jawę w Indonezji, południową część Niziny Chińskiej, Półwysep Koreański i wyspę Honsiu w Japonii. Poza Azją ryż uprawia się między innymi na Nizinie Zatokowej w Stanach Zjednoczonych, w południowo-wschodniej Brazylii, w dolinie Nilu w Egipcie oraz na Nizinie Padańskiej we Włoszech.

Na trzecim miejscu pod względem powierzchni zasiewów na świecie znajduje się **kukurydza**. Obszar jej upraw ciągle wzrasta (o 50% od 1961 do 2017 r.). Otrzymuje się z niej mąkę, płatki kukurydziane i prażoną kukurydzę. Ponadto kukurydza jest używana jako pasza dla zwierząt. Uprawia się ją przede wszystkim w klimacie podzwrotnikowym i umiarkowanym ciepłym. Głównym producentem i eksporterem tego zboża na świecie są Stany Zjednoczone (doliny rzek Missisipi, Missouri i Ohio). Liczącym się producentem kukurydzy są także Chiny (Nizina Mandżurska, Nizina Chińska, Kotlina Syczuańska). W Europie kukurydza jest uprawiana na południu – najwięcej w basenie Morza Śródziemnego, a także w Rumunii i na Węgrzech.

Rośliny bulwiaste

Rośliny bulwiaste dostarczają skrobi i dają wysokie plony. Zalicza się do nich ziemniaki, maniok, bataty, jam (pochrzyn) i taro (inaczej kolokazja). Nazywa się je często także roślinami okopowymi lub skrobiowymi.

Ryc. IV.2.8. Produkcja roślin bulwiastych na świecie w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FAO

Ziemniaki pochodzą z Ameryki Południowej. Mają największe znaczenie ze wszystkich roślin bulwiastych. Charakteryzują się niewielkimi wymaganiami przyrodniczymi, a najlepiej rosną w klimacie umiarkowanym chłodnym, na lek-

kich glebach wilgotnych. Największy rejon uprawy ziemniaków ciągnie się w Europie od Niziny Francuskiej przez południową Anglię, kraje Beneluksu, Nizinę Niemiecką, Polskę, Litwę, Łotwę, Estonię, Białoruś, po Wyżynę Środkoworosyjską i Nadwołżańską w Rosji oraz Wyżynę Wołyńską na Ukrainie. Ponadto ziemniaki uprawia się na Nizinie Mandżurskiej w Chinach, Nizinie Gangesu w Indiach oraz w północno-zachodniej części Stanów Zjednoczonych. Ziemniaki są wykorzystywane jako źródło pożywienia dla człowieka, pasza dla zwierząt (głównie trzody chlewnej) oraz surowiec w przemyśle (do produkcji spirytusu i mączki ziemniaczanej).

Pozostałe rośliny bulwiaste uprawia się w klimacie gorącym i wilgotnym w strefie równikowej i podrównikowej Ameryki Południowej, Afryki i Azji. Prawie 2/3 światowych zbiorów **manioku** (z którego maki uzyskuje się kaszę zwaną tapioką) pochodzi z Nigerii, Tajlandii, Brazylii, Indonezji, Angoli, Ghany oraz Indii. **Bataty** (nazywane słodkimi ziemniakami) są produkowane głównie w Ugandzie, Indonezji i Indiach. Uprawa **jamu** odgrywa najważniejszą rolę w państwach Afryki Zachodniej, a najwięcej zbiorów uzyskuje się w Nigerii (2/3 światowej produkcji), na Wybrzeżu Kości Słoniowej i w Ghanie.

Rośliny cukrodajne

Zalicza się do nich **trzcinę cukrową** (ryc. IV.2.9.) uprawianą w strefie międzyzwrotnikowej i **buraki cukrowe** w klimacie umiarkowanym. Rośliny cukrodajne zajmują niewiele ponad 2% powierzchni gruntów ornych na świecie, ale ich udział wzrósł prawie dwukrotnie od lat 60. XX w. ze względu na większy popyt na cukier.

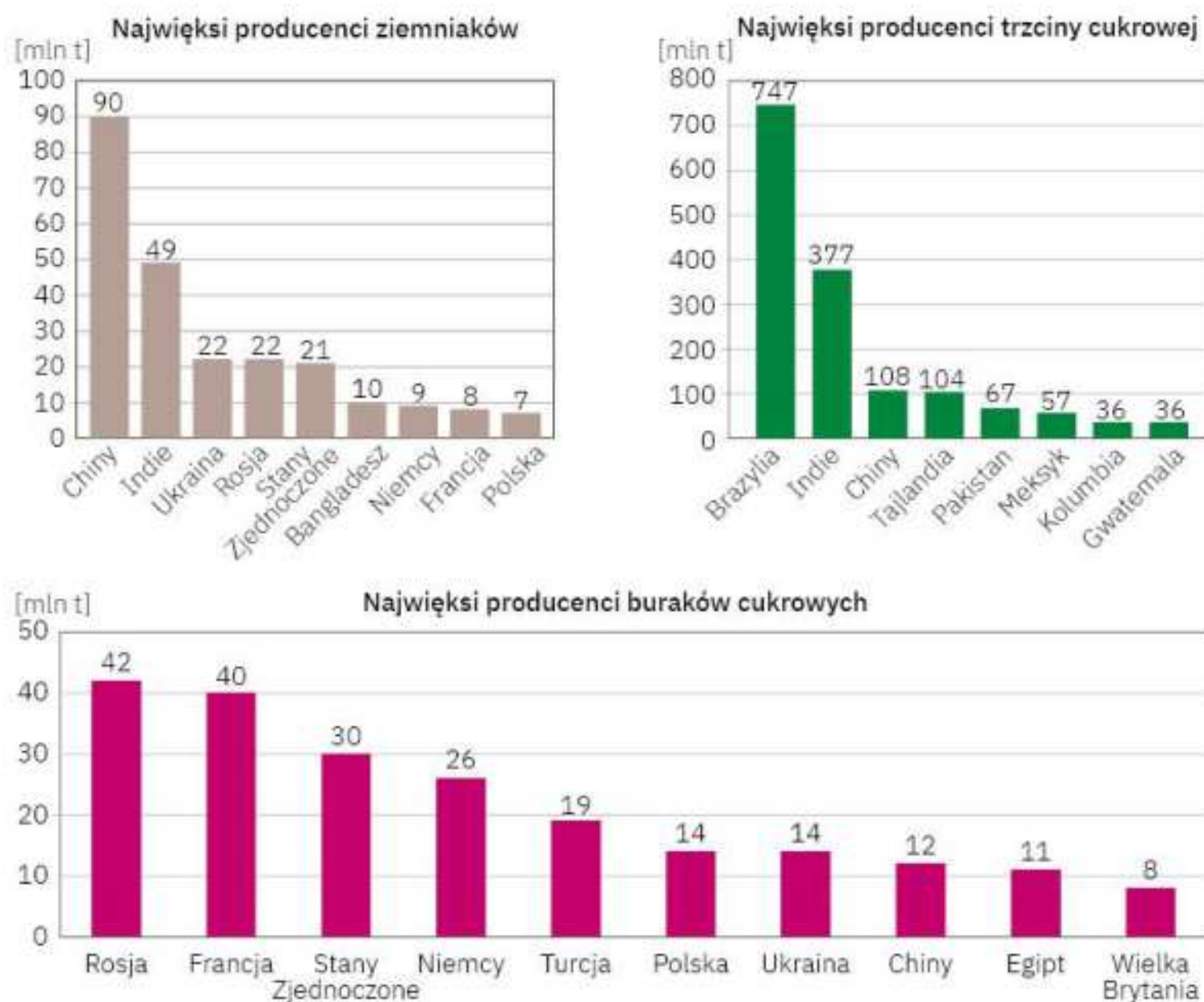
Ponad 40% światowych zbiorów trzciny cukrowej (ryc. IV.2.10.) pochodzi z Brazylii (Wyżyna Brazylijska).

Buraki cukrowe uprawia się na żyznych glebach głównie w Europie – od Francji, poprzez kraje Beneluksu, Niemcy, Polskę, po Ukrainę i Rosję. Poza Europą uprawy buraków cukro-

Ryc. IV.2.9. Zbiór trzciny cukrowej w Queensland (czytaj: klinsland) w Australii i brązowy cukier z trzciny.

wych znajdują się w Chinach (Nizina Mandżurska), Turcji oraz Stanach Zjednoczonych (Wyżyna Kolumbii, północna część Wielkich Równin, Montana, Michigan, Dakota Północna, Nebraska, północna Kalifornia).

Ryc. IV.2.10. Najwięksi producenci ziemniaków, trzciny cukrowej i buraków cukrowych w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FAO

Rośliny oleiste

Do **roślin oleistych** zalicza się między innymi: soję, rzepak, palmę kokosową i oleistą, słonecznik, oliwki, a także orzeszki ziemne i sezam. Dostarczają one tłuszczów roślinnych służących do produkcji oleju jadalnego, margaryny, mydła i kosmetyków. Najważniejszą rośliną oleistą jest **soja**, która zajmuje prawie 40% powierzchni zasiewu wszystkich roślin oleistych. Największe zbiory soi uzyskuje się w Stanach Zjednoczonych (na Nizinach Wewnętrznych, w obrębie pasa kukurydzianego), a od lat 60. XX w. produkcja soi wzrosła tam pięciokrotnie.

Ryc. IV.2.11. Plantacja i strąki soi z nasionami.

Powierzchnia upraw **rzepaku** stanowi około 12% zasiewów wszystkich roślin oleistych. Produkuje się z niego nie tylko olej jadalny, lecz także paszę dla zwierząt oraz biopaliwa. Olej rzepakowy jest mniej ceniony od słonecznikowego i sojowego. Dlatego jego uprawa rozwinęła się na obszarach, na których nie można uprawiać innych roślin oleistych, na przykład w północnej i środkowej Europie, w Kanadzie, na górzystych obszarach Chin i Indii.

Słoneczniki (ryc. IV.2.13.) uprawia się w strefie klimatu umiarkowanego ciepłego, a najważniejszymi producentami jego ziaren są Rosja i Ukraina (łącznie uzyskują niemal połowę produkcji światowej).

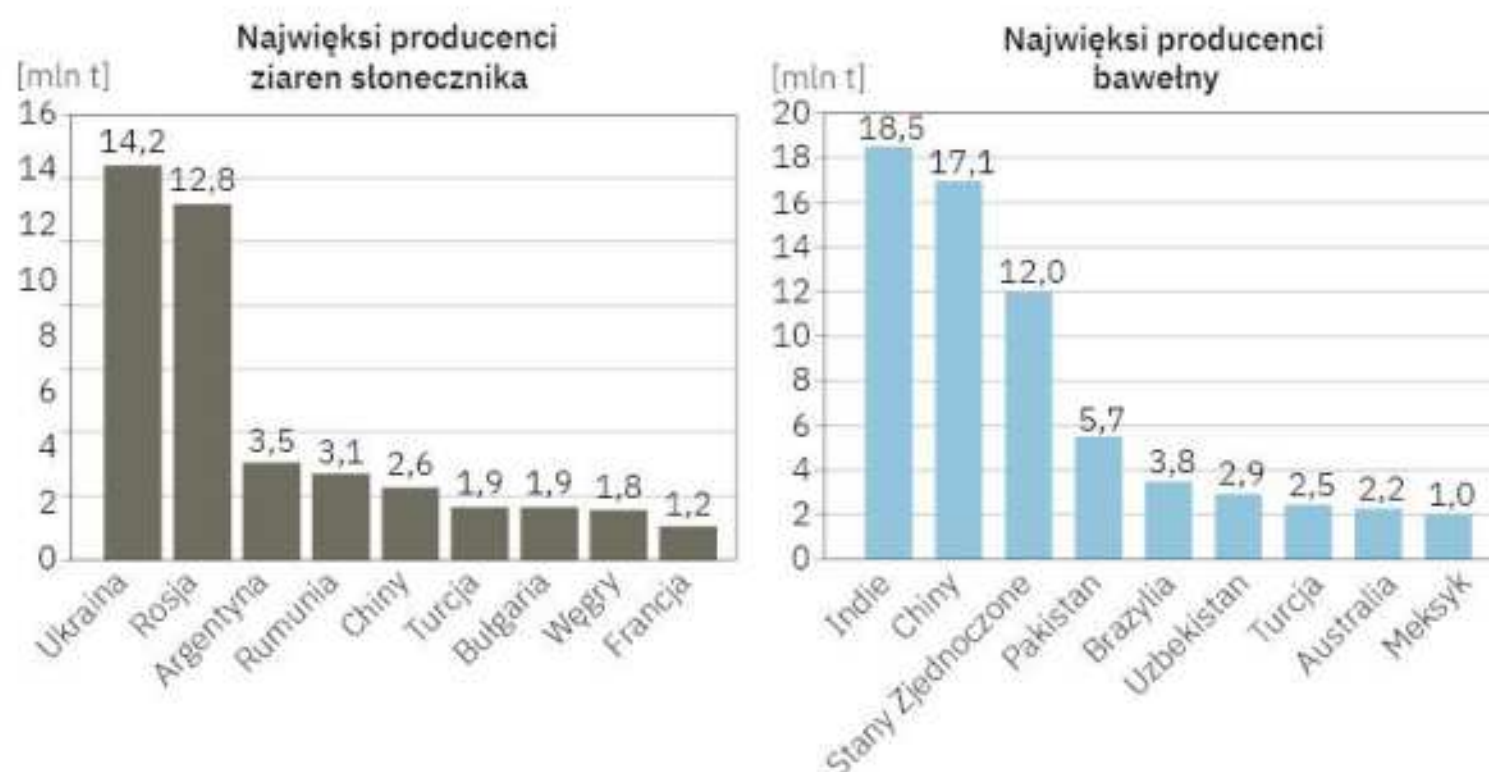
W uprawie **oliwek** przodują państwa śródziemnomorskie, a olej oliwkowy (zwany oliwą) jest najbardziej wartościowy pod względem zdrowotnym i odżywczym ze wszystkich olejów jadalnych. Największymi producentami oliwek są Hiszpania, Włochy i Grecja (łącznie ponad 50% światowych zbiorów).

Rośliny włókniste

Rośliny włókniste dostarczają naturalnych włókien do produkcji odzieży. Wśród tych roślin największe znaczenie mają **bawełna**, len i konopie. Najlepsze zbiory bawełny uzyskuje się w klimacie monsunowym z następującą po sobie porą wilgotną i suchą, w klimacie gorącym wilgotnym oraz gorącym suchym z zastosowaniem sztucznego nawadniania. Z nasion bawełny produkuje się także olej. Największymi producentami bawełny są Indie i Chiny (ryc. IV.2.13.).

Ryc. IV.2.12. Kwiat bawełny.

Ryc. IV.2.13. Najwięksi producenci ziaren słonecznika i bawełny w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FAO

Używki

Do głównych roślin użytkowych zalicza się herbatę, kawę, kakao i tytoń. **Herbatę** uprawia się w klimacie podzwrotnikowym i zwrotnikowym. Wymaga ona regularnych opadów – około 2000 mm rocznie. Zależnie od sposobu fermentacji wyróżnia się herbatę czarną, zieloną i turkusową (oolong lub ulung). Ponad połowa światowych zbiorów herbaty pochodzi z Chin (ryc. IV.2.15.).

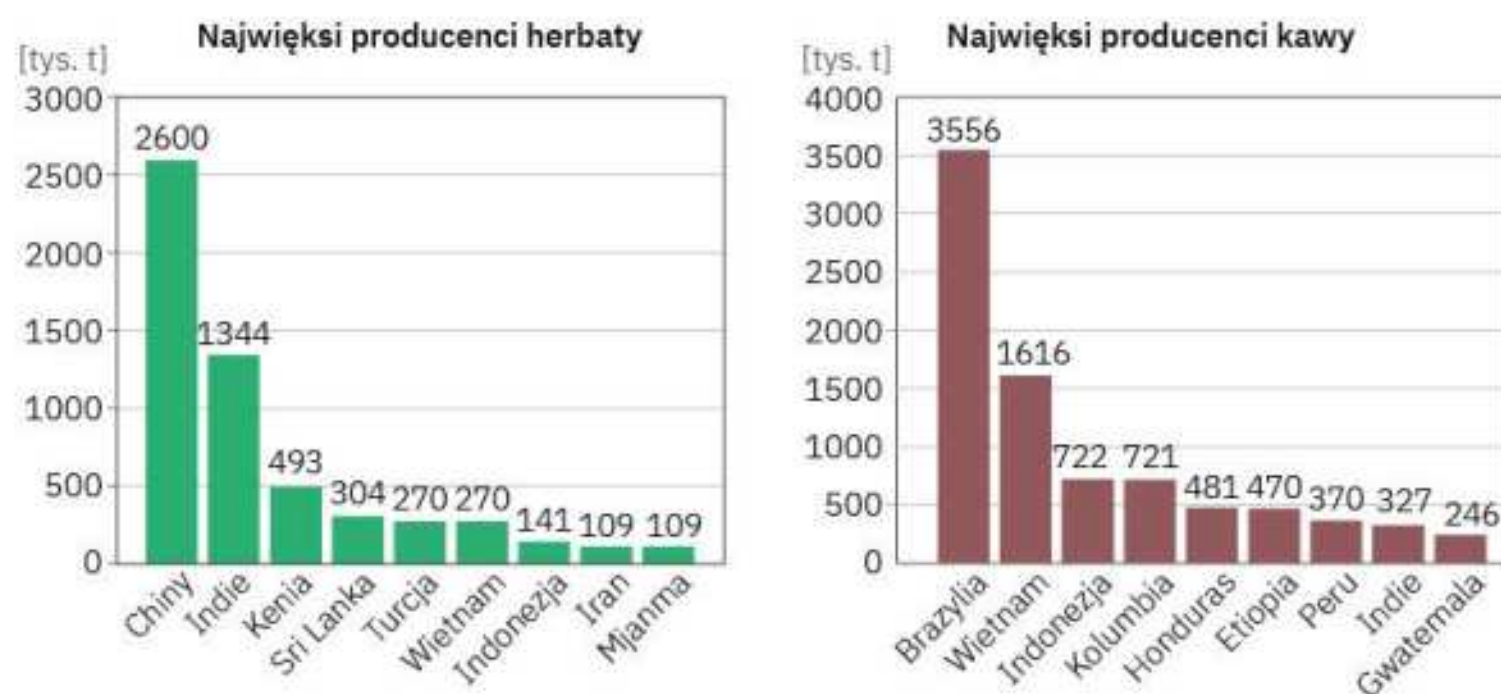
Kawa (kawowiec) jest uprawiana w klimacie zwrotnikowym. W zależności od gatunku wymaga od 500 do 2000 mm opadów. Jej największym producentem jest Brazylia (ryc. IV.2.15.). Kawa stanowi jeden z najważniejszych artykułów handlu międzynarodowego.

Ryc. IV.2.14. Plantacja kawy w Brazylii.

Kakao (drzewo kakaowca) jest rośliną uprawianą w klimacie gorącym wilgotnym w strefie równikowej. Prawie połowa światowej produkcji kakao pochodzi z Afryki Zachodniej (Wybrzeże Kości Słoniowej, Nigeria, Kamerun), ale duże jego ilości pozyskuje się także w Indonezji oraz w Ameryce Południowej (Brazylia, Ekwador, Kolumbia, Peru).

Tytoń, zależnie od gatunku, uprawia się w różnych strefach klimatycznych (od klimatu umiarkowanego chłodnego do gorącego wilgotnego). Najwięcej tytoniu produkują Chiny (ponad 40% produkcji światowej), następnie Brazylia, Indie, Stany Zjednoczone i Argentyna.

Ryc. IV.2.15. Najwięksi producenci herbaty i kawy w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FAO

Owoce i warzywa

Owoce i warzywa dostarczają człowiekowi witamin i soli mineralnych. Mają duże znaczenie w prawidłowym odżywianiu. Korzystnymi warunkami ich uprawy charakteryzuje się region śródziemnomorski. Uprawia się tu między innymi owoce cytrusowe, winorośl, morele, brzoskwinie oraz pomidory, bakłażany i cebulę. Inne ważne regiony uprawy warzyw i owoców to: Floryda i Kalifornia w Stanach Zjednoczonych, Wyżyna Brazylijska, Nizina La Platy oraz Nizina Chińska. Chiny są największym na świecie producentem jabłek, brzoskwiń i nektarynek oraz pomidorów, kapusty i marchwi. W skali lokalnej warzywa i owoce, których nie można przewozić na dalsze odległości, uprawia się w okolicy miast zapewniających duży rynek zbytu. W klimacie suchym jest uprawiana palma daktylowa, a najwięcej daktyli produkują Egipt, Algieria, Irak i Sudan.

Owoce i warzywa mogą być spożywane na surowo lub po ugotowaniu, a także jako różnego rodzaju przetwory. Niektóre owoce wykorzystuje się także w przemyśle

do produkcji na przykład wina. Największe znaczenie w handlu międzynarodowym mają winogrona, owoce cytrusowe i banany.

Zróżnicowanie produkcji zwierzęcej na świecie

Produkcja zwierzęca, obok roślinnej, stanowi podstawowy rodzaj działalności rolniczej. Dochody z tej produkcji są wyższe w państwach bardziej rozwiniętych, ponieważ zamożniejsze społeczeństwa spożywają więcej mięsa, mleka i jego przetworów oraz jaj. Wraz z rozwojem gospodarczym pojawiają się nadwyżki w produkcji roślinnej, które przeznacza się na pożywienie dla zwierząt gospodarskich.

Na rozwój produkcji zwierzęcej wpływają **warunki naturalne** (udział łąk i pastwisk, skład gatunkowy roślin, rzeźba terenu oraz klimat). Na przykład owce mogą być hodowane w warunkach klimatu półsuchego o nikłych zasobach wodnych oraz na stromych stokach górskich (w przeciwieństwie do bydła). Na obszarach suchych, o ubogich siedliskach roślinności trawiastej, hoduje się kozy, osły i wielbłądy. Znaczenie mają także **czynniki kulturowe** oraz **religijne**. Wierprzowiny nie jedzą wyznawcy islamu, judaizmu i hinduizmu (którzy nie spożywają także wołowiny). W niektórych państwach nie jest rozpowszechnione spożywanie baraniny i koniny (np. w Polsce).

Chów zwierząt polega na utrzymywaniu pogłowia zwierząt w celu zaspokojenia potrzeb człowieka. Natomiast **hodowla zwierząt** jest pojęciem węższym – oznacza ogół zabiegów mających na celu udoskonalenie poszczególnych ras i odmian w wyniku krzyżowania bądź selekcji.

W państwach wysoko rozwiniętych chów zwierząt ma charakter **intensywny** (zagrodowy, oborowy). Odbywa się w specjalnie przystosowanych do tego fermach hodowlanych, o zmechanizowanym procesie produkcji – od pojenia i karmienia do usuwania odchodów, a w przypadku bydła mlecznego także udoju. W regionach słabiej rozwiniętych stosuje się **chów ekstensywny**. Zwierzęta przez większą część roku są wypasane na naturalnych pastwiskach.

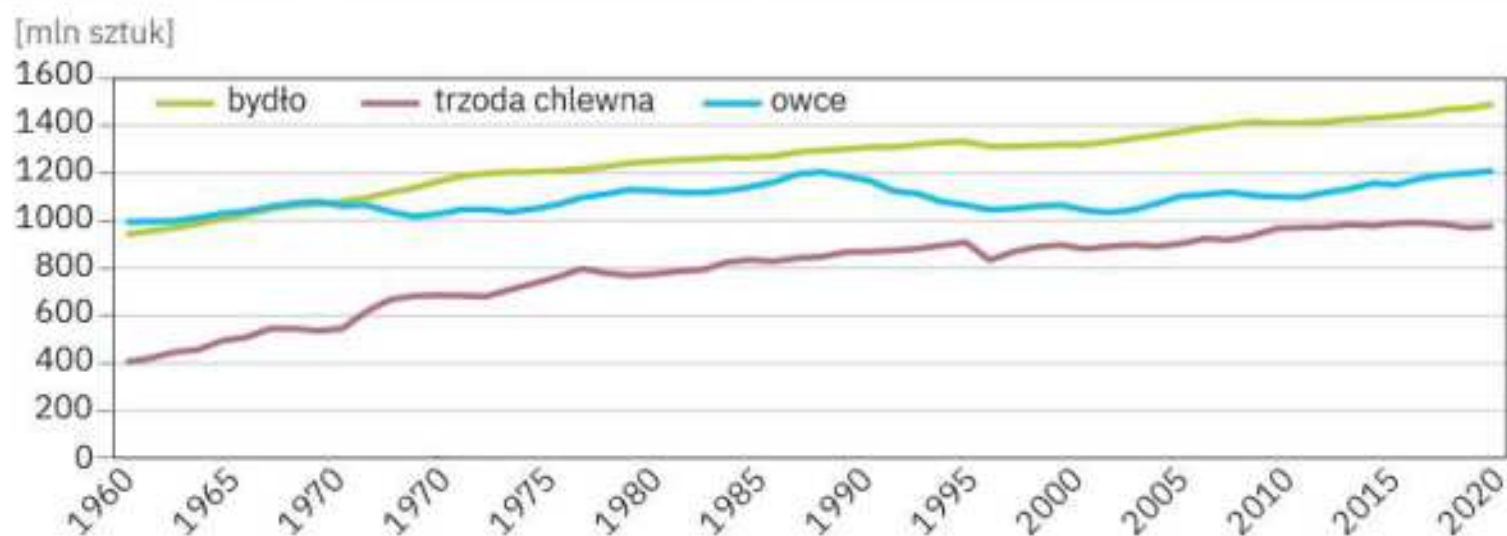

Ryc. IV.2.16. Zautomatyzowany udoj krów na farmie w Stanach Zjednoczonych.

Ryc. IV.2.17. Wypas owiec w Gruzji na Kaukazie. Owce mogą być wypasane nawet na stromych stokach górskich.

Na świecie największe znaczenie spośród wszystkich zwierząt gospodarskich ma **bydło** – obecnie występujące prawie na całym świecie. Szacuje się, że liczy ono 1 miliard 492 miliony sztuk, a od lat 60. XX w. wzrost pogłowia tych zwierząt wyniósł prawie 60%. Największe pogłowie bydła ma Brazylia (14% światowego pogłowia), a głównym regionem chowu jest Wyżyna Brazylijska. W Indiach (12% światowego pogłowia) bydło ma znikome znaczenie gospodarcze i jest wykorzystywane głównie do pozyskiwania nawozu do użyźniania pól, a także na opał po wysuszeniu. Drugim pod względem pogłowia gatunkiem zwierząt gospodarskich są **owce** – 1 miliard 202 miliony sztuk. Największe doświadczenie w chowie tych zwierząt ma Australia, a najliczniejsze pogłowie owiec występuje w Chinach. Ponad dwukrotnie wzrosło pogłowie **trzody chlewnej** (obecnie 967 milionów sztuk). Prawie połowa światowego pogłowia świń pochodzi z Chin (ryc. IV.2.20.). W Stanach Zjednoczonych głównym obszarem chowu tych zwierząt jest pas kukurydziany, od Nebraski po Ohio (ryc. IV.2.19.).

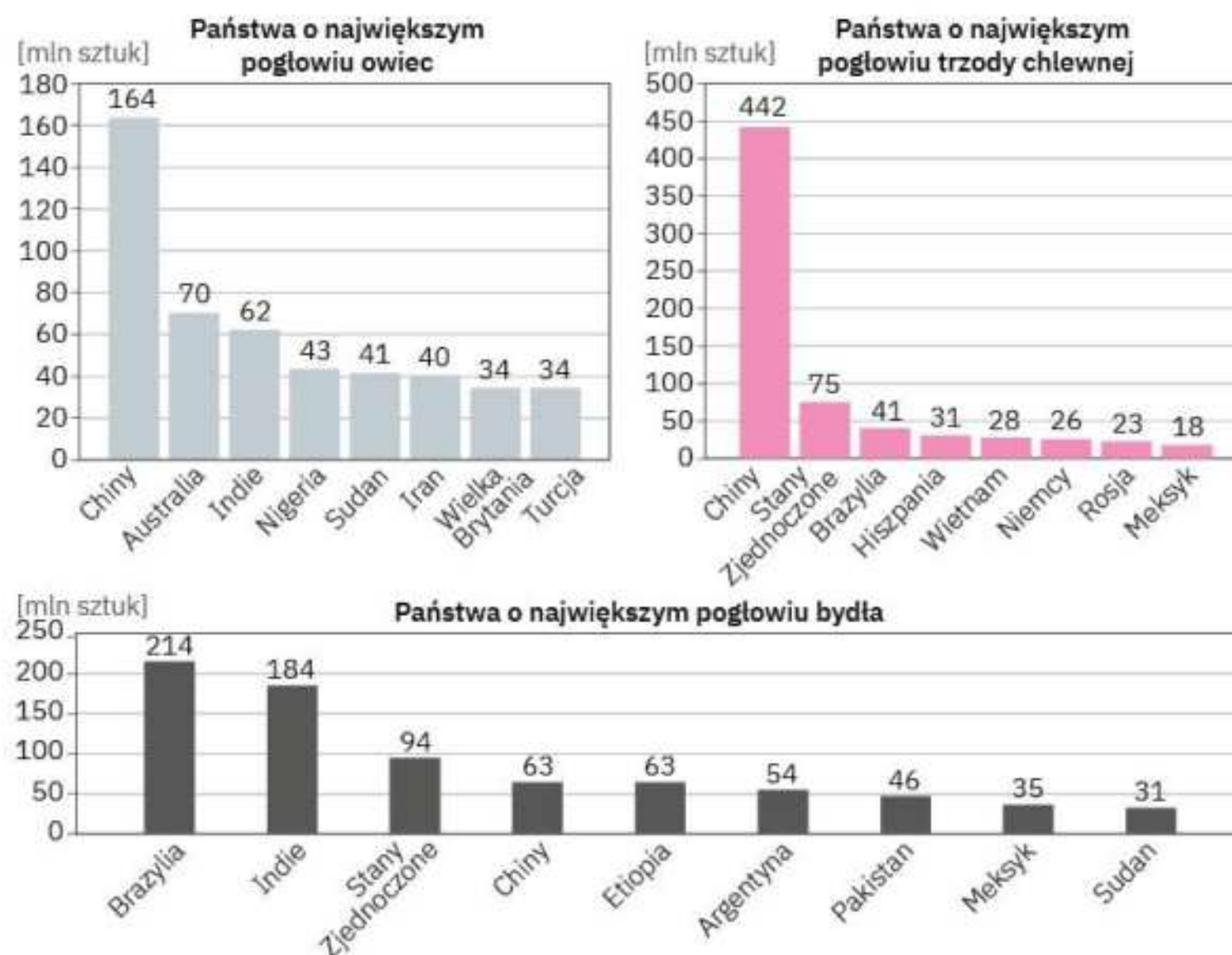
Ryc. IV.2.18. Zmiany w pogłowie wybranych zwierząt gospodarskich na świecie w latach 1961–2020.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FAO

Ryc. IV.2.19. Regiony rolnicze w Stanach Zjednoczonych.

Źródło: F.P. Stutz, B. Warf, *The World Economy. Resources, Location, Trade and Development*, Pearson Education, 2007.

Ryc. IV.2.20. Najwięksi producenci pogłowia owiec, trzody chlewnej i bydła w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FAO

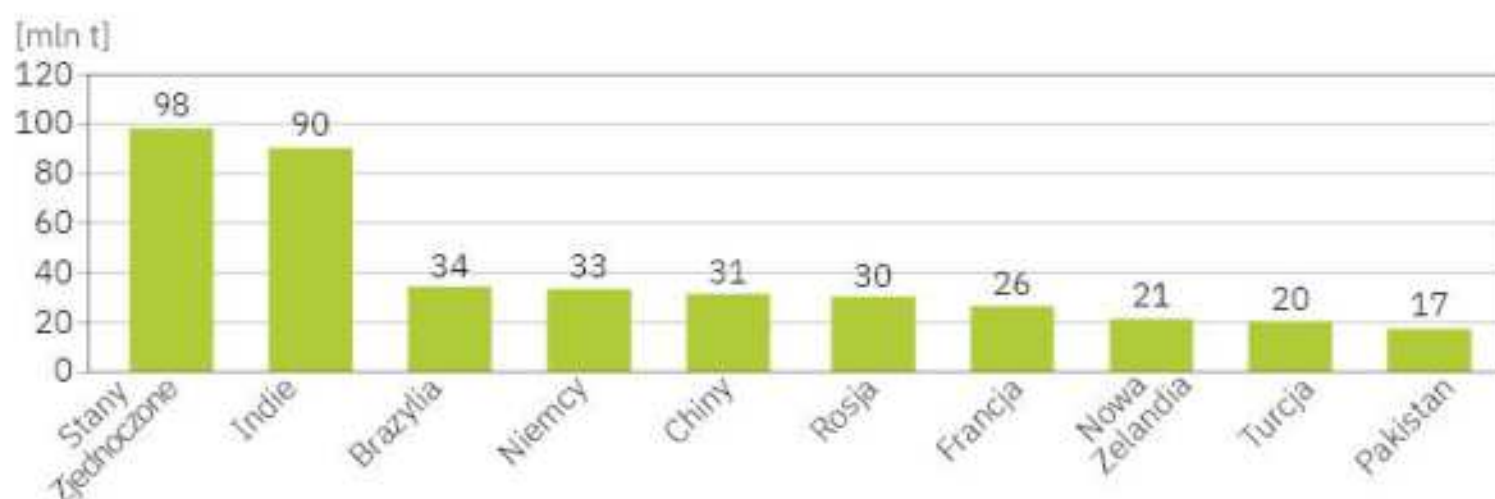
W regionach słabiej rozwiniętych nadal używa się zwierząt jako siły pociągowej do pracy na roli oraz przewozu towarów i osób. Wśród wykorzystywanych w ten sposób zwierząt są konie, osły, lamy, wielbłądy i słonie.

Zwierzęta gospodarskie dostarczają wielu produktów (ryc. IV.2.21.). W niektórych krajach (np. w Mongolii, Kirgistanie) popularne jest spożywanie kumysu, czyli sfermentowanego mleka klaczy konia.

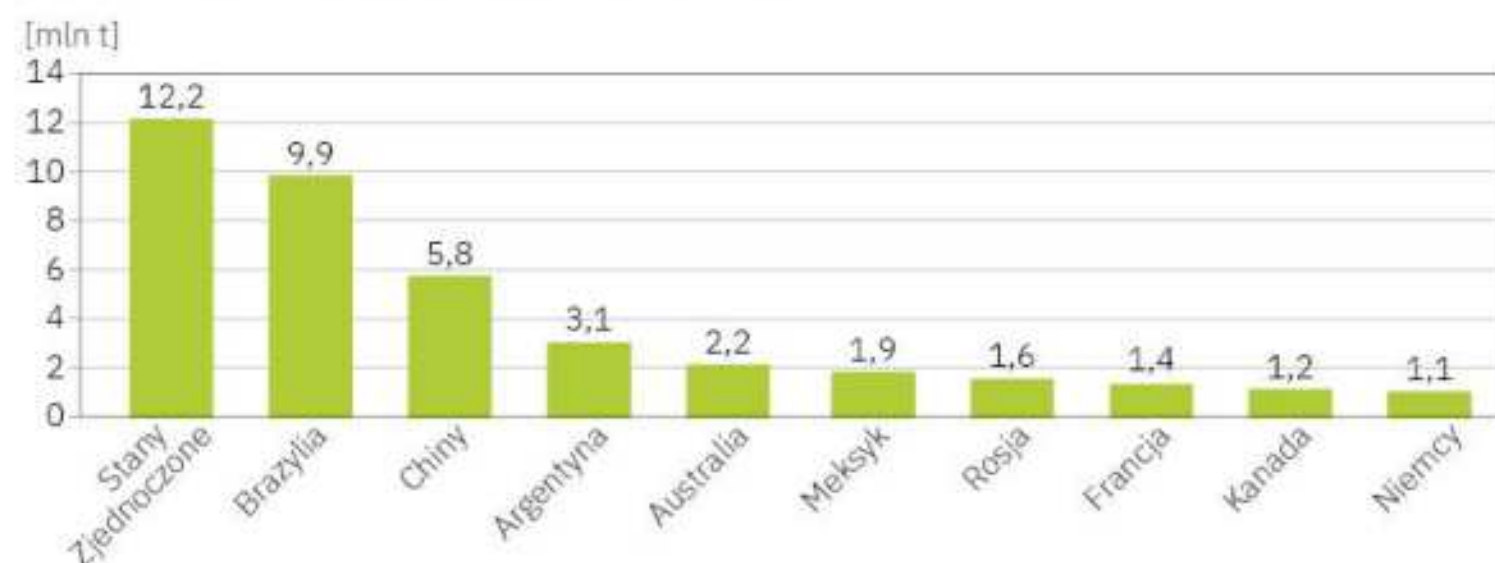
Ryc. IV.2.21. Produkty pochodzenia zwierzęcego.

Pierwsze miejsce na świecie pod względem produkcji **mleka krowiego** zajmują Stany Zjednoczone (ryc. IV.2.22.). Najwięcej bydła mlecznego hoduje się w tym kraju w regionie Wielkich Jezior i w północno-wschodniej jego części. Jest to również główny region chowu bydła mięsnego (ryc. IV.2.19.).

Ryc. IV.2.22. Najwięksi producenci mleka krowiego w 2018 r.

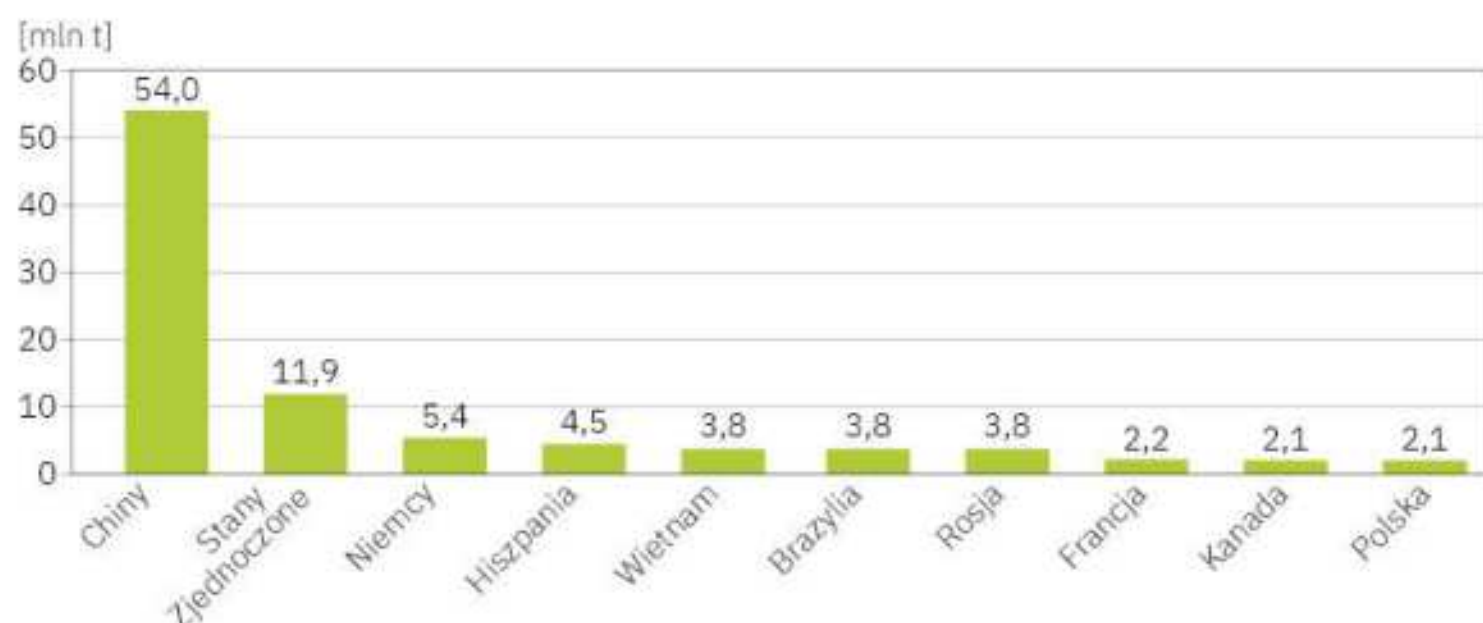
Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FAO

Ryc. IV.2.23. Najwięksi producenci mięsa wołowego w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FAO

Owce dostarczają **mleka** (służącego do wyrobu serów owczych) oraz **wełny** i **skór** (do wyrobu swetrów, futer i kozuchów). W produkcji wełny, a także barani-
ny przodują Chiny, Australia i Nowa Zelandia. Owce stanowią główne źródło po-
żywienia w krajach muzułmańskich oraz Indiach. Z kolei niemal 50% produkcji
wieprzowiny wytwarza się w Chinach (ryc. IV.2.24.).

Ryc. IV.2.24. Najwięksi producenci wieprzowiny w 2018 r.

Źródło: Opracowanie na podstawie danych FAO

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień rośliny uprawiane w twoim regionie zamieszkania oraz gleby, na których występują.
2. Na podstawie atlasu geograficznego i innych dostępnych źródeł informacji wyjaśnij na wybranych przykładach, jakie czynniki wpłynęły na wysoki udział użytków rolnych, gruntów ornych oraz użytków zielonych w państwach przedstawionych na rycinie IV.2.2.
3. Wymień zboża, które są podstawą żywienia w Azji Południowo-Wschodniej oraz w Afryce Środkowej.
4. Omów zależność chowu wybranych zwierząt gospodarskich na świecie od czynników przyrodniczych, kulturowych i ekonomicznych.
5. Wyszukaj w dostępnych źródłach informacje o miejscu hodowli jedwabników, mułów, osłów, jaków, lam i reniferów. Wyjaśnij, w jakim celu hoduje się te zwierzęta.

3. Lesistość i gospodarka leśna

Występowanie lasów na świecie zależy od szerokości geograficznej i klimatu. Największe obszary leśne (ok. 12 mln km²) znajdują się na półkuli północnej w strefie klimatu umiarkowanego chłodnego. Tworzą one zwarte kompleksy **tajgi**

Ryc. IV.3.1. Tajga syberyjska.

w północnej Rosji (Syberia) i krajach skandynawskich oraz w Kanadzie. Rosną tam sosny, świerki, jodły, modrzewie, limby z domieszkami brzoź, olch i osik.

W klimacie umiarkowanym ciepłym (odmianie morskiej) przeważają **lasy liściaste**, złożone z dębów, buków, grabów, klonów i olch, oraz **lasy mieszane**. Przeważają one w Europie Zachodniej i Środkowej, Stanach Zjednoczonych oraz Japonii.

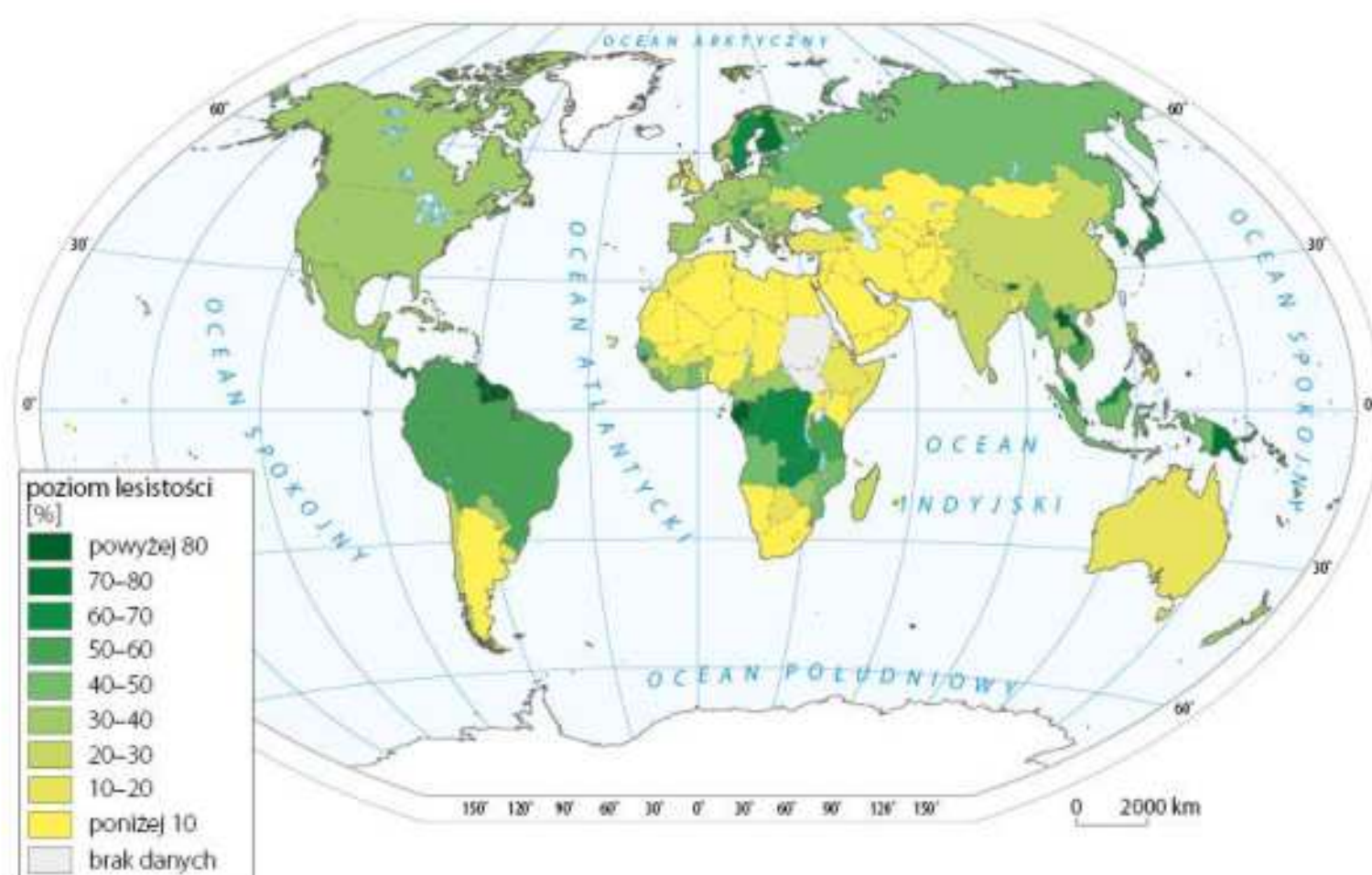
W klimacie podzwrotnikowym i zwrotnikowym udział obszarów leśnych maleje. Z jednej strony jest to spowodowane działalnością gospodarczą człowieka, a z drugiej – suchym klimatem i jego kontynentalizmem.

Udział lasów jest wysoki w strefie równikowej i podrównikowej w klimacie gorącym i wilgotnym (ryc. IV.3.2.). Ze względu na obfitą ilość opadów oraz duże nasłonecznienie drzewa tych zbiorowisk leśnych nie zrzucają liści (lasy wiecznie zielone). Nazywa się je **lasami deszczowymi, monsunowymi** lub **tropikalnymi**. Cechują się olbrzymim bogactwem gatunkowym, a do najcenniejszych gatunków z punktu widzenia gospodarczego wykorzystania należą: mahoń, heban, palisander, drzewo tekowe, araukaria czy balsa. Najwyższe drzewa sięgają 60–80 m, a w niższych warstwach występują liczne liany, paprocie drzewiaste oraz storczyki. Ze względu na małą ilość światła dochodzącą do dna lasu warstwy runa leśnego i ściółki są słabo wykształcone. Lasy równikowe występują w Kotlinie Konga, na Nizinie Amazonki oraz na Archipelagu Malajskim.

Lasy zajmują obecnie około 4 miliardów ha, co stanowi 31% powierzchni lądów na świecie. Na jednego mieszkańca przypada 0,5 ha obszarów leśnych.

Lesistość – udział powierzchni leśnych w stosunku do powierzchni (np. kraju, województwa, powiatu) ogółem wyrażony w %.

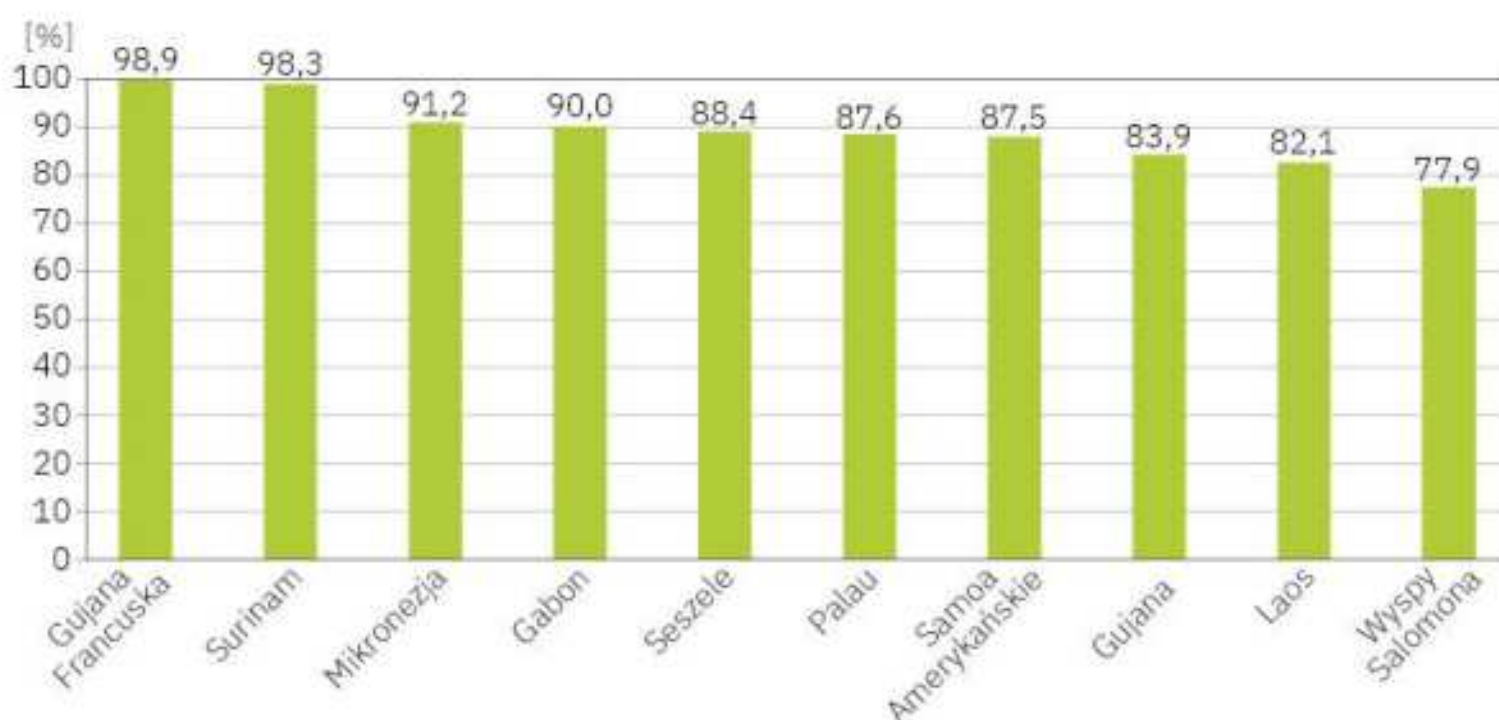

Ryc. IV.3.2. Poziom lesistości w państwach świata w 2017 r.

Źródło: Dane FAO

Na obszarze pięciu państw: Rosji, Brazylii, Kanady, Stanów Zjednoczonych i Chin znajduje się ponad 50% wszystkich obszarów leśnych świata. Lasy w ogóle nie występują w 10 państwach i terytoriach (np. San Marino, Katar, Oman, Gibraltary, Grenlandia), a w dalszych 54 stanowią poniżej 10% gruntów. Największą **lesistością** charakteryzują się państwa o małej powierzchni, położone w strefie lasów równikowych (np. Gujana i Surinam, Gabon, Mikronezja; ryc. IV.3.3.).

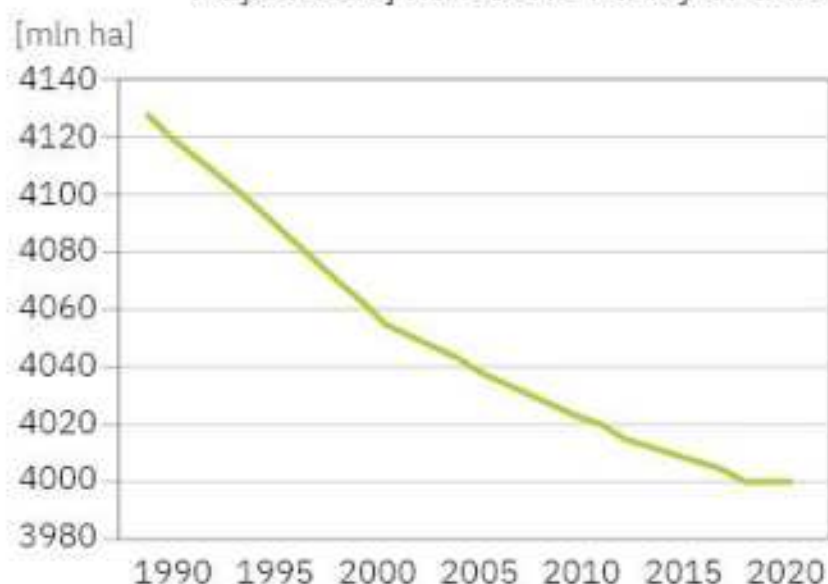
Ryc. IV.3.3. Państwa i terytoria o największej lesistości w 2017 r.

Źródło: Dane FAO

Zmiany powierzchni lasów na świecie

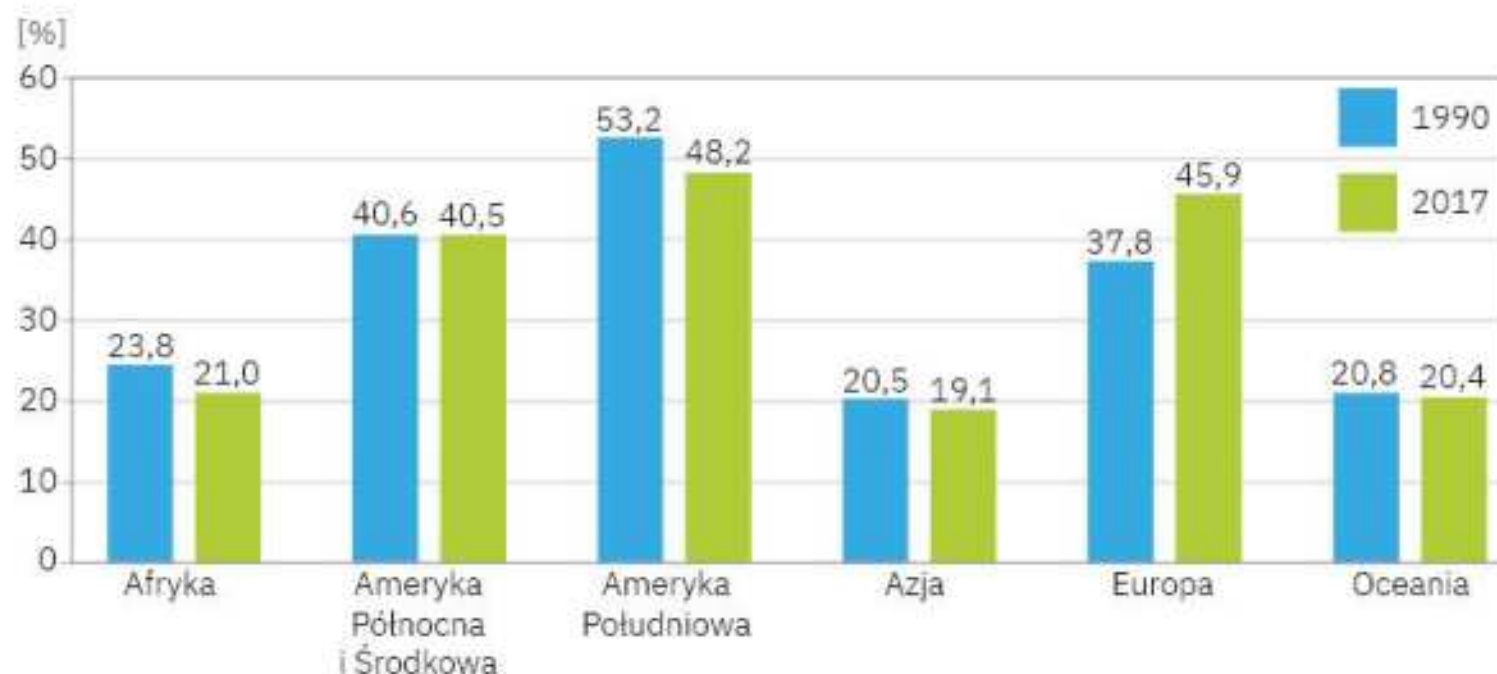
Spośród wszystkich kontynentów w 2010 r. największą lesistością wyróżniała się Ameryka Południowa. Jednak w stosunku do 1990 r. lesistość zmniejszyła się tam o 4 punkty procentowe. W okresie 2000–2010 w stosunku do lat 90. tempo spadku powierzchni lasów się zmniejszyło, ale pozostało nadal na poziomie 4 milionów ha rocznie. W Europie i Azji nastąpił wzrost połaci lasów. W Azji było to spowodowane wzrostem powierzchni zalesień w Chinach oraz redukcją wycinania lasów w Indonezji.

Największym zagrożeniem dla lasów jest **wylesianie**, czyli usuwanie lasów z danego terytorium. Może ono wynikać z przekształcania terenów leśnych w użytki rolne, pod zabudowę (również budowę dróg) bądź tereny przemysłowe. Lasy mogą zmniejszać swoją powierzchnię w sposób naturalny, na przykład w wyniku pożarów. Najbardziej narażone na wycinanie są lasy równikowe. Uzyskane w ten sposób tereny przeznacza się pod uprawę roślin plan-
tacyjnych (bananów, kakao, trzciny cukrowej) oraz odkrywkowej eksploatacji złóż (np. rudy cyny w Malezji i Indonezji). W ostatniej dekadzie powierzchnia lasów zmniejszała się rocznie średnio o 13 milionów ha wskutek przekształcania na inne użytki bądź w wyniku pożarów. To nieco mniej niż w latach 90. XX w., gdy ubytek wynosił 16 milionów ha rocznie. **Zalesianie** i naturalna ekspansja zbiorowisk leśnych (np. na tereny odłogowane rolniczo) rekompensują częściowo straty powodowane wylesianiem.

Ryc. IV.3.4. Zmiany w powierzchni obszarów leśnych na świecie w latach 1990–2020.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FAOSTAT

Ryc. IV.3.5. Zmiany w lesistości według kontynentów w latach 1990–2017.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych FAOSTAT

Funkcje lasu i gospodarka leśna

Lasy spełniają funkcje: **gospodarcze, społeczne, ekologiczne i ochronne**. Dla przykładu: produkują duże ilości tlenu w procesie fotosyntezy, regulują stosunki wodne oraz korzystnie wpływają na zdrowie człowieka.

Ryc. IV.3.6. Funkcje lasu.

W państwach wysoko rozwiniętych prowadzi się racjonalną gospodarkę leśną, aby zapewnić przyszłym pokoleniom dostęp do niezmniejszonych i niezniszczonych zasobów leśnych. Zwiększa się powierzchnię lasów i dba o to, aby wyrąb drzew był rekompensowany przez przyrost masy drzewnej.

W państwach rozwijających się ciągle jeszcze funkcjonuje **gospodarka rabunkowa**, polegająca na niekontrolowanym i nieprzemyślanym wycinaniu lasów.

Ryc. IV.3.7. Wycinanie lasów w Malezji.

Odnosi się to zwłaszcza do cennych gatunków drzew wykorzystywanych w przemyśle meblarskim. Wyrąbywane drzewa przeznacza się także na opał. Wśród ludności plemiennej można spotkać jeszcze typ gospodarki żarowo-odłogowej, polegający na paleniu połaci lasów w celu użyczenia gleby.

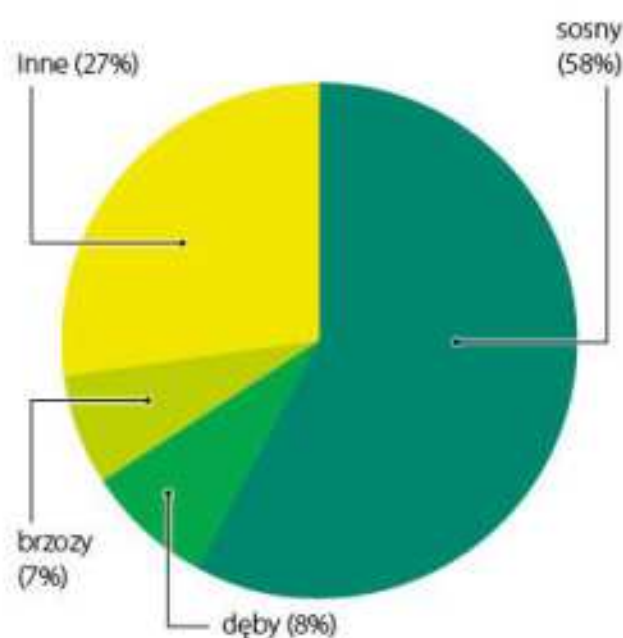
Lasy w Polsce

W Polsce lasy zajmują powierzchnię około 9,2 milionów hektarów, co stanowi 29,6% powierzchni naszego państwa (ryc. IV.3.8.). Najwięcej jest sosen, następnie dębów oraz brzoź (ryc. IV.3.9.). Największą lesistością (ryc. IV.3.10.) wyróżnia się województwo lubuskie (lasa stanowią tam 49% powierzchni), a najmniejszą – województwo łódzkie (22% powierzchni).

Ryc. IV.3.8. Powierzchnia lasów w stosunku do powierzchni Polski w 2018 r.

Źródło: www.lasy.gov.pl/pl/nasze-lasy/polskie-lasy

Ryc. IV.3.9. Struktura gatunków drzewostanów w Polsce.

Źródło: GUS

Ryc. IV.3.10. Poziom lesistości w Polsce.

Źródło: GUS

PYTANIA I POLECENIA

1. Poszukaj w internecie informacji na temat rabunkowej gospodarki leśnej w Amazonii. Wymień dwa kraje, które prowadzą taką gospodarkę. Napisz, czym jest to spowodowane i jakie mogą być tego skutki.
2. Przedstaw propozycje działań z zakresu racjonalnej gospodarki leśnej, aby zapobiec zmniejszaniu się powierzchni lasów.

4. Rybołówstwo i eksploatacja zasobów morskich

Cechy gospodarki morskiej i jej zagrożenia

Ocean światowy i jego zasoby mają duże znaczenie dla wzrostu gospodarczego i zatrudnienia w państwach mających dostęp do morza. Morza stanowią źródło pożywienia (ryby i inne organizmy morskie) oraz energii (podmorskie złoża ropy naftowej i gazu), a także spełniają ważną funkcję w światowym systemie komunikacji (pływająca flota handlowa). W regionach przybrzeżnych rozwija się turystyka, która stanowi ważny sektor gospodarki.

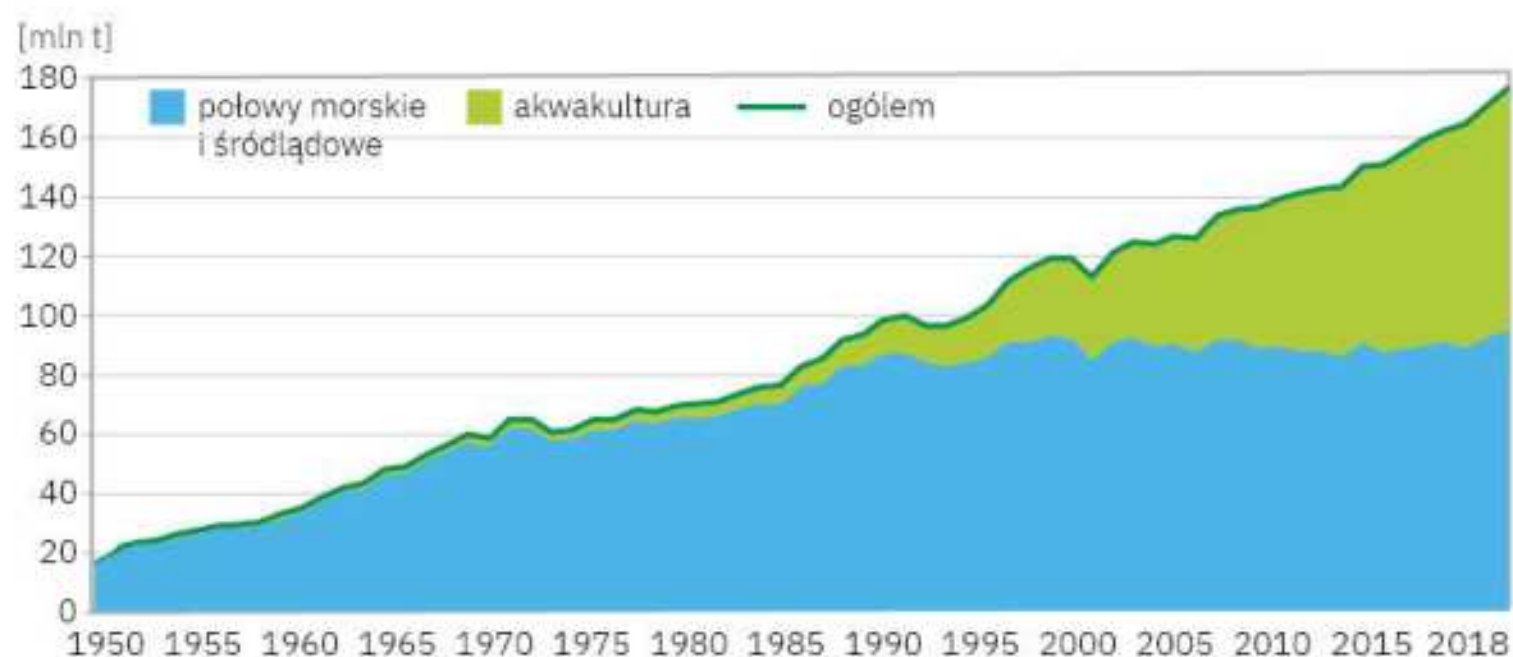
Gospodarka morska odgrywa ważną rolę w Unii Europejskiej – zatrudnia 5 milionów osób. Ponadto około 5% PKB w UE pochodzi z przemysłu i usług sektora morskiego (nie wliczając turystyki). Blisko połowa jej ludności mieszka w regionach przybrzeżnych, które wytwarzają ponad 40% PKB. W państwach należących do wspólnoty znajduje się 1200 portów, a około 90% handlu zagranicznego i 40% handlu wewnętrznego odbywa się drogą morską.

Największym zagrożeniem dla zasobów morskich jest nadmierna eksploatacja łowisk oraz zanieczyszczenie wód morskich i przybrzeżnych ropą naftową w wyniku niewłaściwej jej eksploatacji z dna morskiego bądź awarii tankowców podczas jej transportu.

Ryby są pokarmem o dużych walorach odżywczych. Stanowią cenne źródło białka, tłuszczów, soli mineralnych i witamin. W państwach o niekorzystnych warunkach do rozwoju rolnictwa (np. państwach skandynawskich) ryby to główne źródło pożywienia. Są wykorzystywane do produkcji tranu, lekarstw, paszy dla zwierząt (mączka rybna) oraz nawozów.

Rybołówstwo to dział gospodarki zajmujący się połowem ryb oraz innych zwierząt morskich (skorupiaków, mięczaków) z mórz, rzek, jezior i pozostałych zbior-

ników wodnych w celach konsumpcyjnych i przetwórczych. W obrębie rybołówstwa można wyodrębnić **rybactwo śródlądowe** – obejmujące pozyskiwanie ryb z rzek i jezior oraz **hodowlę ryb** w sztucznych zbiornikach wodnych (stawy rybne).

Ryc. IV.4.1. Połowy morskie, słodkowodne oraz akwakultura w latach 1950–2018.

Źródło: Dane FAO

Rybactwo morskie obejmuje hodowlę ryb w zbiornikach morskich. Do najchętniej poławianych gatunków ryb należą: śledzie, dorsze, łososie i tuńczyki. Oprócz ryb duże znaczenie mają owoce morza, takie jak: głowonogi (np. ośmiornice, kałamarnice), małże (ostrygi, omułki jadalne) czy skorupiaki (krewetki, homary, langusty, kraby).

Ryc. IV.4.2. Hodowla łososia na farmie w Norwegii.

Akwakultura to chów i hodowla gatunków ryb, a także niektórych roślin morskich (glonów, wodorostów) w naturalnych lub sztucznych zbiornikach wodnych (słodko- lub słonowodnych). Ma ona na celu między innymi zwiększenie wydajności gospodarowania zasobami. Przykładem takich hodowli są przybrzeżne farmy łososiowe w Norwegii czy hodowla ostryg jadalnych we Francji. Do akwakultury często wykorzystuje się wielkie pojemniki (klatki) zanurzone w wodzie, które zapewniają hodowanym organizmom dostęp do odpowiedniego pokarmu, natlenionej wody oraz ochronę przed drapieżnikami.

Hodowla glonów i innych osiadłych organizmów polega na zwiększeniu powierzchni uprawy, na przykład przez zawieszanie sieci i sznurów. W Japonii i Chinach uprawia się wodorosty zawierające dużo białka i tłuszczów, które są składnikiem pożywienia w kuchni wschodniej. Glony i inne rośliny morskie (np. brunatnice czy krasnorosty) mogą w przyszłości uzupełniać tradycyjne źródła pokarmu.

Inną formą akwakultury jest **hodowla perłopławów**, z których pozyskuje się perły. W muszli małży umieszcza się ciało obce (np. ziarnko piasku), a małż wytwarza wokół niego masę perłową, z której po kilku latach powstaje perła. W produkcji perel przoduje Japonia. Ponadto perły pozyskuje się na wybrzeżach Morza Czerwonego, Zatoki Perskiej, Cejlonu, Filipin, północnej Australii i Florydy.

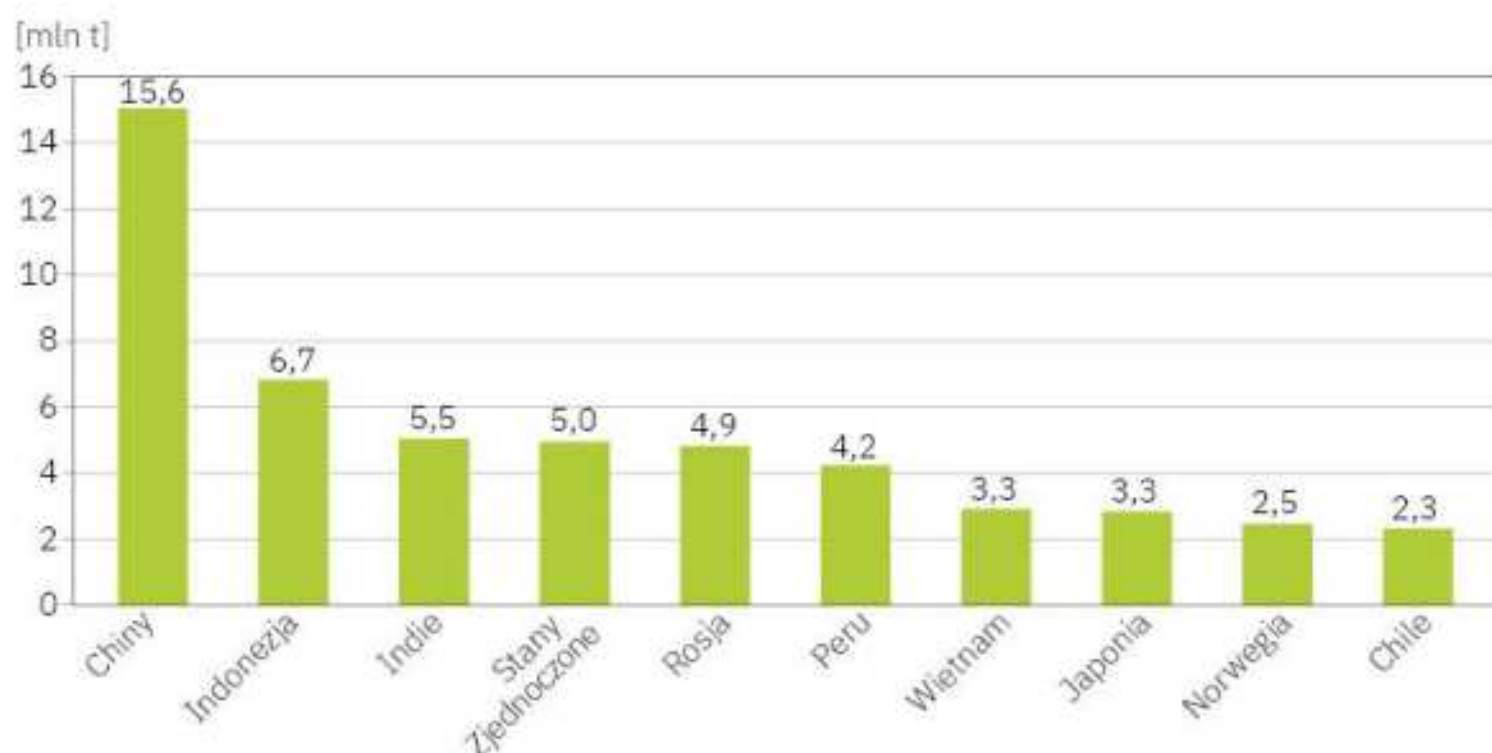
Uprawa morza pozwala na racjonalne gospodarowanie zasobami oceanu światowego, gdyż stwarza korzystne warunki dla zwiększania populacji ryb i innych organizmów morskich. Rozwój akwakultury to alternatywa dla często nadmiernej eksploatacji łowisk morskich, a głównym celem współczesnej polityki rybołówstwa jest znalezienie równowagi między gospodarczym wykorzystaniem zasobów rybnych a zrównoważonym ekosystemem morskim z zachowaniem niezmnieszonej populacji gatunków. Akwakultura przyczynia się również do zwiększenia hodowli ryb skorupiaków i mięczaków przeznaczanych na wyżywienie ludzi.

W 1985 r. Międzynarodowa Komisja Wielorybnicza wprowadziła zakaz połowu wielorybów. Nadmierne poławianie tego ssaka morskiego, zwłaszcza w latach 50. i 60. XX w., doprowadziło do znacznego jego przetrzebienia. Wieloryby były wykorzystywane do produkcji tłuszczu, oleju, tranu, mięsa, fiszbin (stosowanych w wyrobach galanterijnych) oraz ambry służącej do produkcji perfum. Obecnie wieloryby łowi się pod pretekstem badań naukowych, a niektóre państwa domagają się zniesienia zakazu wielorybnictwa (Japonia, Norwegia, Islandia).

Światowe połowy morskie

Najbogatsze łowiska ryb znajdują się na styku ciepłych i zimnych prądów morskich, gdzie zimne wody bogate w tlen mieszają się z wodami ciepłymi, obfitującymi w plankton, będący głównym pożywieniem ryb. Rybołówstwo morskie koncentruje się na szelfach, skąd pochodzi 90% wszystkich połowów morskich. Najważniejsze łowiska są na Atlantyku (w pobliżu Nowej Fundlandii, na Morzu Barentsa, Morzu Norweskim oraz u wybrzeży Namibii i Afryki Południowej). Na Pacyfiku największe łowiska występują na Morzu Ochockim, u wybrzeży Japonii i Korei Południowej oraz w Ameryce Południowej u wybrzeży Peru i Chile, a w Ameryce Północnej u wybrzeży Kalifornii. Spory o dostęp do najzasobniejszych łowisk doprowadziły do podpisania w 1982 r. **Konwencji o prawie morza** ustanawiającej podział wód morskich i specjalnej strefy ekonomicznej o szerokości 200 mil morskich (Mm), w której działalność gospodarcza jest możliwa tylko za zgodą państwa, do którego należy ta strefa.

Światowe połowy morskie i śródlądowe ryb i innych organizmów wzrosły od lat 50. XX w. niemal pięciokrotnie i obecnie kształtują się one na poziomie ponad 96 milionów ton. Natomiast hodowla w przybrzeżnych akwenach morskich i zbiornikach słodkowodnych (akwakultura) przekracza łącznie 82 miliony ton i odznacza się regularnym wzrostem w ostatnich latach. Do największych łowisk należą obszary Pacyfiku północno-zachodniego, południowo-wschodniego oraz środkowo-zachodniego. Największym udziałem w światowych połowach morskich charakteryzowały się w 2017 r. Chiny, Indonezja i Indie. W ostatnich latach nastąpił spadek połowów w Japonii, a zdecydowany wzrost w Chinach.

Ryc. IV.4.3. Połowy (morskie i śródlądowe) w 2017 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FAOSTAT

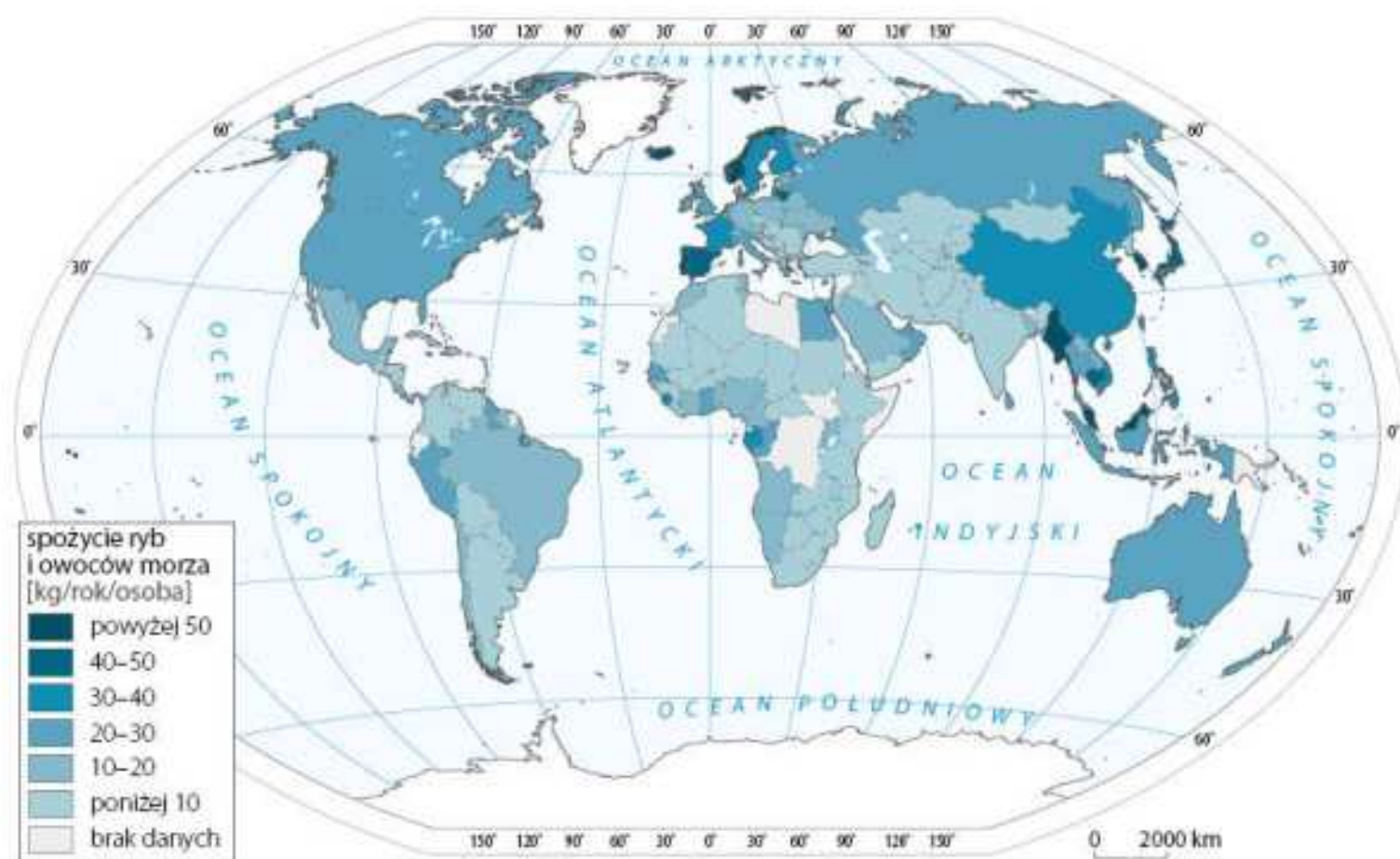
Spożycie ryb na świecie

W okresie 1961–2017 na świecie zanotowano ponad dwukrotny wzrost spożycia ryb i innych organizmów morskich na 1 mieszkańca. Największe spożycie ryb i owoców morza na osobę występuje w państwach wyspiarskich (tab. IV.4.1., ryc. IV.4.4.).

Tab. IV.4.1. Państwa o największym spożyciu ryb i owoców morza na mieszkańca w 2017 r.

Kraj	Spożycie w kg/rok
Malediwy	184,88
Islandia	91,92
Kiribati	72,46
Malezja	58,97
Mjanma	54,39
Portugalia	53,76
Antigua i Barbuda	53,36
Korea Południowa	52,78
Norwegia	52,08
Japonia	48,60
Polska	12,52

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FAOSTAT

Ryc. IV.4.4. Spożycie ryb i owoców morza na mieszkańca w kg/rok w 2017 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie FAOSTAT

PYTANIA I POLECENIA

1. Na rycinie IV.4.4. wskaż obszary o dużym i małym spożyciu ryb i innych organizmów morskich na 1 mieszkańca. Wyjaśnij, z czego wynikają różnice między wyróżnionymi regionami.
2. Znajdź w dostępnych źródłach (np. w internecie) informacje, jak gospodarczo wykorzystuje się zasoby biologiczne wód śródlądowych. Przygotuj się do dyskusji na lekcji.
3. Na podstawie dostępnych źródeł informacji podaj przykłady zagrożeń wynikających z nadmiernej eksploatacji zasobów morskich.

PRZEMYSŁ I BUDOWNICTWO

1. Czynniki lokalizacji przemysłu

Przemysł – dział gospodarki zajmujący się wydobywaniem i pozyskiwaniem surowców oraz przetwarzaniem ich na środki produkcji (maszyny, urządzenia dalej wykorzystywane w procesie pracy) i środki konsumpcji (przedmioty materialne zaspakajające potrzeby ludności, np. żywność, odzież, sprzęt AGD).

Produkcja przemysłowa charakteryzuje się nierównomiernym rozmieszczeniem na świecie. Wynika to z różnorodnych czynników lokalizacji przemysłu – **przyrodniczych** i **pozaprzyrodniczych**. Lokalizację zakładu przemysłowego wybiera się w taki sposób, aby koszty produkcji były jak najmniejsze, a zyski możliwie największe.

Tab. V.1.1. Czynniki lokalizacji przemysłu

Czynniki przyrodnicze	Czynniki pozaprzyrodnicze	
	techniczno-ekonomiczne	społeczno-polityczne
• baza surowcowa • dostęp do wody • ukształtowanie terenu • walory krajobrazowe • czynniki klimatyczne • bariery ekologiczne	• baza energetyczna • rynek zbytu • zasoby siły roboczej • kwalifikacje pracowników • zaplecze naukowo-badawcze • infrastruktura techniczna • rynek kapitałowy	• polityka państwa • czynniki społeczne • czynniki strategiczne • preferencje inwestorów

Przyrodnicze czynniki lokalizacji

W przemyśle wydobywczym i paliwowo-energetycznym ważnym czynnikiem lokalizacji jest **baza surowcowa**. Na przykład elektrownie ciepłne opalane węglem brunatnym znajdują się najczęściej blisko kopalń tego surowca (lub w miejscach dobrze z nimi skomunikowanych), rafinerie ropy naftowej – często (choć nie zawsze) w miejscach jej wydobycia, huty miedzi – również w pobliżu złóż tego surowca. W branżach przemysłu zużywających wodę w procesie technologicznym ważny jest **dostęp do zasobów wodnych**. Dotyczy to przemysłu chemicznego, celulozowo-papierniczego, włókienniczego, spożywczego oraz energetycznego.

Ukształtowanie terenu i walory krajobrazowe również są brane pod uwagę w przypadku lokalizacji zakładów przemysłowych. Obiekty przemysłowe powstają na terenach płaskich, o dużej wytrzymałości gruntu na nacisk ciężkich konstrukcji. Otwartą przestrzeń i lokalny układ wiatrów bierze się pod uwagę

przy wyborze lokalizacji farm wiatrowych. Zakłady przemysłu wysokich technologii (np. elektronicznego) wymagają terenów o czystym powietrzu, a wykwalifikowane kadry są przyciągane przez atrakcyjne walory krajobrazowe (np. położenie w pobliżu wybrzeży).

Klimat ma obecnie mniejsze znaczenie niż dawniej. Zakładów przemysłowych nie buduje się w klimacie ekstremalnie zimnym ani gorącym. Wyjątkiem może być wydobywanie surowców na Syberii lub na Alasce oraz umiejscowienie elektrowni słonecznych na pustyniach. Ograniczeniem w wyborze lokalizacji są **bariery ekologiczne** w postaci występowania terenów chronionych czy dużej koncentracji ludności w przypadku zakładów uciążliwych dla środowiska (np. emitujących zanieczyszczenia do atmosfery).

Ryc. V.1.1. Zakłady przemysłu wydobywczego powstają w miejscu występowania surowca.

Ryc. V.1.2. Turbiny wiatrowe wytwarzające energię elektryczną.

Ryc. V.1.3. Panele słoneczne w Furnace Creek w Dolinie Śmierci – odnotowano tu najwyższą w historii temperaturę powietrza (56,7°C, 13 lipca 1913 r.).

Pozaprzrodnicze czynniki lokalizacji

Baza energetyczna jest ważnym czynnikiem lokalizacji w przypadku zakładów energochłonnych, gdyż przesyłanie energii elektrycznej na znaczne odległości może przynosić straty. Do zakładów przemysłowych pobierających duże ilości energii elektrycznej należą między innymi hutnictwo metali kolorowych czy zakłady przemysłu chemicznego.

Bliskość **rynku zbytu** ma znaczenie dla lokalizacji zakładów przemysłu zaspokajającego podstawowe potrzeby ludności (np. przemysł spożywczy) oraz takich, w których transport gotowych produktów na zbyt duże odległości się nie opłaca (np. wyroby przemysłu budowlanego). Ze względu na rynki zbytu przemysł z reguły jest najbardziej rozwinięty w pobliżu dużych aglomeracji.

Bardzo ważnym czynnikiem lokalizacji przemysłu są również **zasoby siły roboczej** – zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym. Dużą rolę odgrywa wykształcenie i umiejętności siły roboczej – wykwalifikowana kadra pracownicza. Przemysł wysokiej technologii wymaga często dostępu do **zaplecza naukowo-badawczego**, aby wdrażać patenty i nowe rozwiązania technologiczne powstałe we współpracy z instytucjami badawczymi i wyższymi uczelniami. Zakłady przemysłowe lokuje się także na obszarach, gdzie już istnieje **infrastruktura techniczna**: sieć transportowa, energetyczna, ciepłownicza, gazownicza, wodna i kanalizacyjna oraz światłowodowa. Obniżenie kosztów wznoszenia i funkcjonowania obiektów przemysłowych na obszarach z rozwiniętą infrastrukturą techniczną, gdzie znajdują się inne zakłady przemysłowe, potencjalne rynki zbytu i zasoby siły roboczej, nazywamy **korzyściami aglomeracji**. **Rynek kapitałowy** obejmuje dostęp do instytucji finansowych, możliwości uzyskania kredytów, dostęp do funduszy regionalnych, unijnych i innych programów wsparcia finansowego czy ulg podatkowych.

Ryc. V.1.4. Strefa przemysłowa w Pilźnie (Czechy).

Do społeczno-politycznych czynników lokalizacji przemysłu należy przede wszystkim **polityka gospodarcza państwa** realizowana poprzez bezpośrednie inwestycje (np. budowa dróg), koncepcje przestrzennego zagospodarowania oraz tworzenie specjalnych stref ekonomicznych. Powstają one na obszarach o wysokim bezrobociu i mają przyciągać inwestorów ulgami od podatku dochodowego oraz od nieruchomości.

Do innych czynników społeczno-politycznych zalicza się regulacje prawne umożliwiające na przykład szybkie wydawanie decyzji administracyjnych, możliwość napływu kapitału z zagranicy oraz obowiązujący system podatkowy. Oprócz polityki krajowej ważną rolę odgrywają także polityka lokalna (działania władz wobec przedsiębiorców) oraz czynniki historyczno-kulturowe i otwartość społeczności wobec inwestorów. Powyższe działania często powodują powstanie **SSE – specjalnej strefy ekonomicznej**. W Polsce funkcjonuje obecnie 14 SSE.

Szczególną rolę w lokalizacji przemysłu odgrywają czynniki społeczne. Są to na przykład organizacje (np. ekologiczne), które mogą zahamować powstanie i rozwój inwestycji przemysłowej. Istotna jest także infrastruktura społeczna, czyli bliskość na przykład szkół, przychodni czy obiektów sportowych, które wpływają na podniesienie atrakcyjności terenu dla inwestorów. Czynniki strategiczne (wojskowe) nie mają już tak wielkiego znaczenia w lokalizacji przemysłu jak dawniej. Decydują one głównie o lokalizacji przemysłu zbrojeniowego.

PYTANIA I POLECENIA

1. Określ czynniki lokalizacji, które są najważniejsze dla następujących zakładów:
 - a) huty miedzi,
 - b) przemysłu papierniczego,
 - c) przemysłu samochodowego,
 - d) cukrowni.
2. Wybierz jeden zakład przemysłowy funkcjonujący w pobliżu twojego miejsca zamieszkania lub nauki. Podaj, czym się zajmuje i co wpłynęło na jego lokalizację na tym obszarze.
3. Znajdź w internecie spis specjalnych stref ekonomicznych w Polsce. Wybierz jedną z nich i przedstaw korzyści, jakie oferuje inwestorom i przedsiębiorcom, czyli co powoduje, że jest to obszar dla nich atrakcyjny.

2. Przemysł tradycyjny i przemysł wysokich technologii

Wraz ze zwiększaniem się roli usług w gospodarce zmienia się **struktura produkcji przemysłu**. Mniejszą rolę odgrywają tradycyjne, energochłonne i materiałochłonne gałęzie przemysłu, jak górnictwo i hutnictwo, natomiast rozwijają się te tzw. naukochołonne, określane jako **przemysł wysokiej technologii**. Są to gałęzie wymagające znacznych zasobów wiedzy, a podstawę ich rozwoju sta-

nowią postęp w dziedzinie badań naukowych oraz duże nakłady na działalność badawczo-rozwojową (ryc. V.2.1.).

Ryc. V.2.1. Cechy przemysłu wysokiej technologii.

Przemysł wysokich technologii (*high technology*, *hi-tech*, czytaj: haj teknołodży, haj-tek) obejmuje produkcję między innymi: samolotów i statków kosmicznych, sprzętu i urządzeń radiowych, telewizyjnych i telekomunikacyjnych, komputerów, automatów, robotów przemysłowych, wyrobów farmaceutycznych, aparatury medycznej, maszyn biurowych i urządzeń, przyrządów pomiarowych i sprzętu optycznego, włókien i tworzyw sztucznych.

Proces produkcji w przemyśle wysokiej technologii składa się z dwóch faz – innowacji oraz masowej produkcji. W **fazie innowacji** ogromną rolę odgrywają badania naukowe i zaplecze naukowo-badawcze. Opracowuje się dzięki nim nowe koncepcje technologiczne i testuje próbne produkty. Dlatego są one lokowane w pobliżu ośrodków uniwersyteckich i instytutów rozwojowo-badawczych. Ponadto ważnym czynnikiem jest czyste środowisko przyrodnicze, gdyż produkcja półprzewodników wymaga czystego powietrza, a do wytwarzania krystalicznego krzemu jest potrzebna czysta woda. Lokalizacja tych zakładów w środowisku krajobrazowo atrakcyjnym do zamieszkania dodatkowo ma przyciągać wysokiej klasy specjalistów i fachowców. W **fazie produkcji masowej** decydującą rolę odgrywają niskie koszty pracy, dlatego z reguły montownie wyrobów wysokich technologii lokuje się w państwach rozwijających się, zasobnych w tanią siłę roboczą (np. w Azji Południowo-Wschodniej). Państwa te charakteryzują się największym udziałem wyrobów wysokich technologii w stosunku do ogółu wyrobów przemysłowych w eksporcie.

Formy przestrzenne przemysłu wysokich technologii

Przemysł wysokich technologii tworzy nowoczesne formy koncentracji przestrzennej działalności przemysłowej:

- **parki technologiczne** – skupiska instytucji naukowo-badawczych i przedsiębiorstw, między którymi odbywa się transfer wiedzy i technologii, a wyniki badań naukowych i prac rozwojowych są przekształcane w innowacje technologiczne i przygotowywane do wdrażania do produkcji;
- **parki naukowe** – zespoły instytucji naukowo-badawczych, mające na celu tworzenie innowacji i zarządzanie procesem przepływu wiedzy i technologii między uczelniami i przedsiębiorstwami;
- **technopolia** – współczesne okręgi przemysłowe charakteryzujące się wysoką koncentracją parków naukowych i technologicznych z dużym udziałem przemysłów wysokich technologii;
- **dystrykty przemysłowe** – skupiska zakładów przemysłowych, współpracujących ze sobą i powiązanych z lokalnym rynkiem pracy; charakteryzują się specjalizacją określonej fazy procesu produkcyjnego, korzystają ze wspólnej infrastruktury, zatrudniają wysoko wykwalifikowane kadry;
- **klastry przemysłowe** – skupiska firm, instytucji i organizacji w ramach tego samego sektora gospodarczego (lub pokrewnych sektorów), dzielące ze sobą technologie i infrastrukturę; w ich obrębie przedsiębiorstwa konkurują ze sobą, a jednocześnie się uzupełniają dzięki skoncentrowanej na danym obszarze sieci producentów, dostawców i usług.

Przykłady lokalizacji przemysłu wysokich technologii

Przykładami współczesnych obszarów koncentracji przemysłu wysokich technologii na świecie są ośrodki w Stanach Zjednoczonych: Dolina Krzemowa (Silicon Valley, czytaj: silikon walej) w Kalifornii, Droga 128 w okolicy Bostonu, Orange County (czytaj: orendź kanty) w Los Angeles, w Wielkiej Brytanii: Silicon Glen w Edynburgu, Silicon Fen w Cambridge (czytaj: kembridż), Korytarz M4 – Londyn–Bristol, we Francji: Sophia-Antipolis (czytaj: sofia-antipolis), Tuluza, Grenoble (czytaj: grenobl), południowa część Ile-de-France (czytaj: il-de-frans), w Niemczech Silikon Bawaria (Monachium), a także Silicon Island Kiusiu w Japonii.

Dolina Krzemowa należy do największych skupisk przemysłu wysokich technologii na świecie. Położona na południe od San Francisco rozciąga się na obszarze 15 km szerokości i 50 km długości. Obecnie w Dolinie Krzemowej funkcjonuje ponad 700 firm teleinformatycznych i elektronicznych, a liczba zatrudnionych przekracza 220 tysięcy. Do największych firm mających tam swoją

siedzibę należą między innymi: Apple (czytaj: apl), Intel, Google, e-Bay, Amazon, Symantec, Yahoo, AMD, Nvidia (czytaj: enwidja), Netflix.

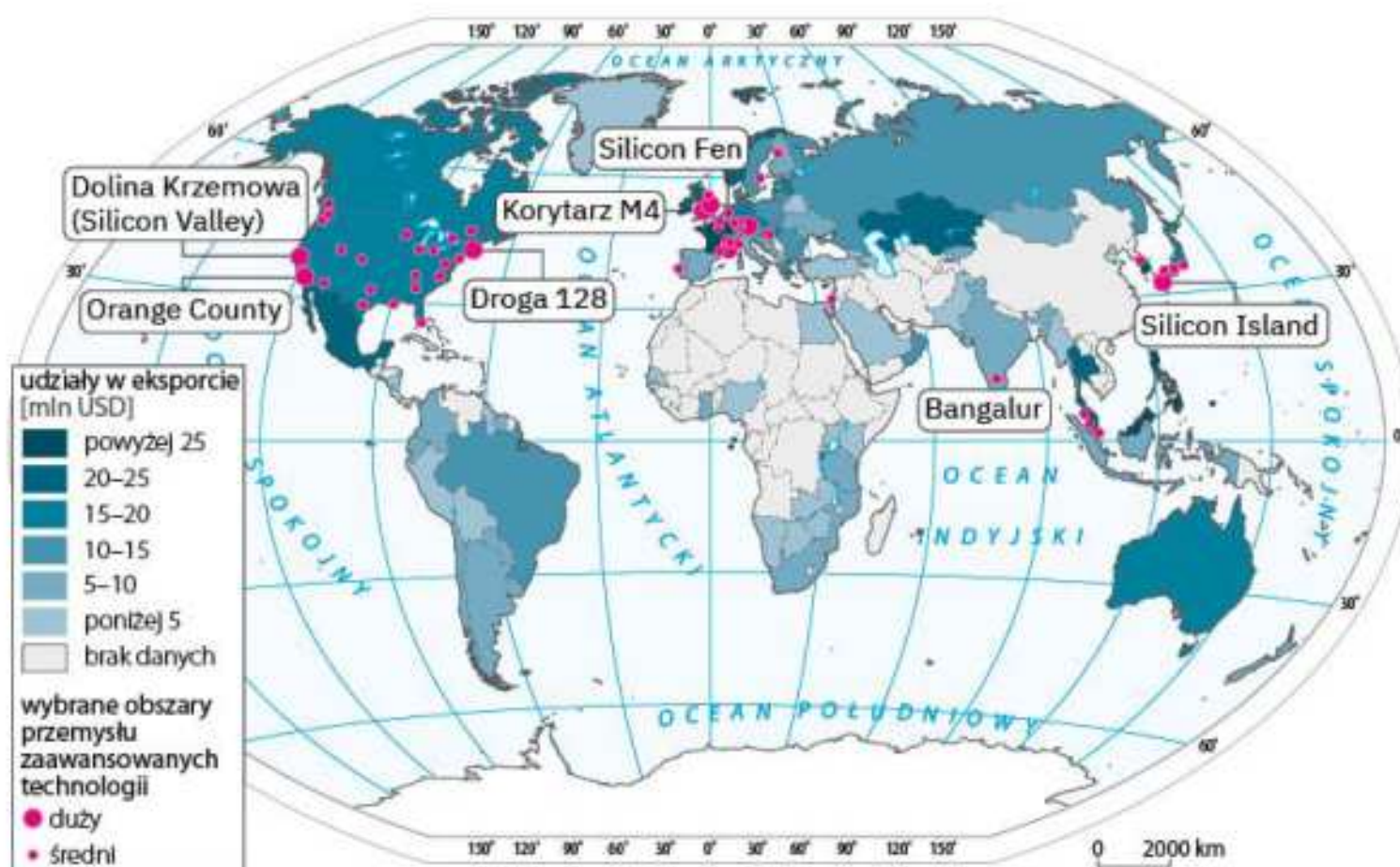

Ryc. V.2.2. Budynki zarządu firmy Google w Dolinie Krzemowej w Kalifornii.

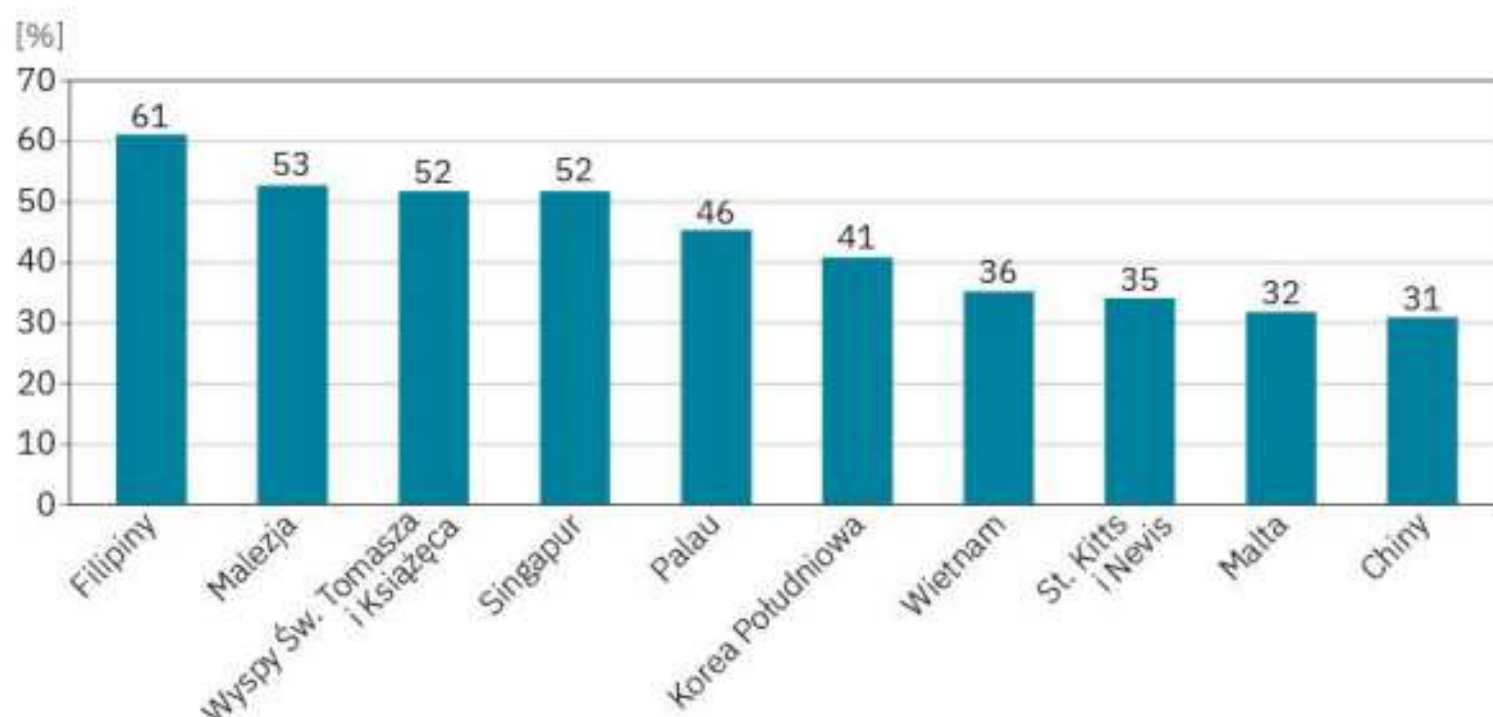

Ryc. V.2.3. Dolina Krzemowa w Kalifornii z lotu ptaka.

We Francji **Tuluza** jest ważnym ośrodkiem przemysłu lotniczego i kosmicznego. Znajduje się tu siedziba koncernu lotniczego Airbus Industrie (czytaj: erbas andustry) oraz centrum badań kosmicznych Centre National d'Études Spatiales (czytaj: santr nasjonal detiud spasjal) założone w 1961 r.

Ryc. V.2.4. Największe skupiska przemysłu wysokich technologii i udział ich produktów w eksporcie w 2018 r.

Ryc. V.2.5. Państwa o największym udziale produktów przemysłu wysokich technologii w ogóle wyrobów przemysłowych w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych Banku Światowego

PYTANIA I POLECENIA

1. Porównaj cechy przemysłu tradycyjnego i przemysłu wysokich technologii na przykładzie hutnictwa żelaza i przemysłu elektronicznego.
2. Wyszukaj informacje (np. w internecie) o dwóch wybranych obszarach wysokich technologii. Przedstaw ich najważniejsze cechy: lokalizację, profil produkcji, zaplecze naukowo-badawcze.
3. Na podstawie dostępnych informacji (np. w internecie) wskaż gałęzie przemysłu wysokich technologii występujące w twoim województwie.
4. Wymień po trzy gospodarcze i społeczne korzyści rozwoju nowoczesnego przemysłu.

5. Omów perspektywy rozwoju technopolii w Polsce na przykładzie Doliny Lotniczej (www.dolinalotnicza.pl).

Ryc. V.2.6. Dolina Lotnicza.

3. Procesy deindustrializacji i reindustrializacji

Współczesne przemiany roli przemysłu w gospodarce

W drugiej połowie XX w. w państwach wysoko rozwiniętych nastąpiły zmiany w przemyśle. Zmniejszano zatrudnienie i odchodzono od gałęzi przemysłu opartych na surowcach, a zarazem uciążliwych dla środowiska przyrodniczego (np. górnictwo i hutnictwo). Zwiększyło się zatrudnienie w usługach, a tradycyjny przemysł został przeniesiony do państw rozwijających się, charakteryzujących się bogatą bazą surowcową oraz dużymi zasobami taniej siły roboczej. Nastąpiła **restrukturyzacja**, czyli przebudowa struktury gałęziowej przemysłu, polegająca na rozwoju gałęzi związanych z nowoczesnymi technologiami (np. przemysłu motoryzacyjnego, elektronicznego), a zarazem redukcji przemysłu tradycyjnego (górniczego, hutniczego, włókienniczego).

Oprócz zmian technologicznych restrukturyzacja przemysłu polegała także na zmianach wielkości przedsiębiorstw (zwiększenie roli małych i średnich zakładów), wzroście zapotrzebowania na wysoko wykwalifikowane kadry (np. inżynierów), automatyzację procesu produkcji (zmniejszenie udziału osób obsługujących bezpośrednio taśmy montażowe).

W Polsce po 1990 r., w okresie przechodzenia z gospodarki centralnie sterowanej do gospodarki rynkowej, kluczową rolę w przemianach przemysłu odegrały **prywatyzacja** (proces przekazywania majątku państwowego prywatnym firmom), inwestycje podmiotów zagranicznych oraz poprawa jakości kapitału ludzkiego.

Bardzo ważną cechą współczesnego przemysłu, umożliwiającą uzyskanie przewagi konkurencyjnej na rynku w warunkach globalizacji, jest jego **innowacyjność**. Polega ona na wdrażaniu przez przedsiębiorstwa nowoczesnych rozwiązań technologicznych w procesie produkcji, wprowadzaniu nowych produktów i ulepszaniu już istniejących oraz modyfikowaniu sposobów ich wytwarzania.

Ryc. V.3.1. Wybrane elementy współczesnych przemian w przemyśle.

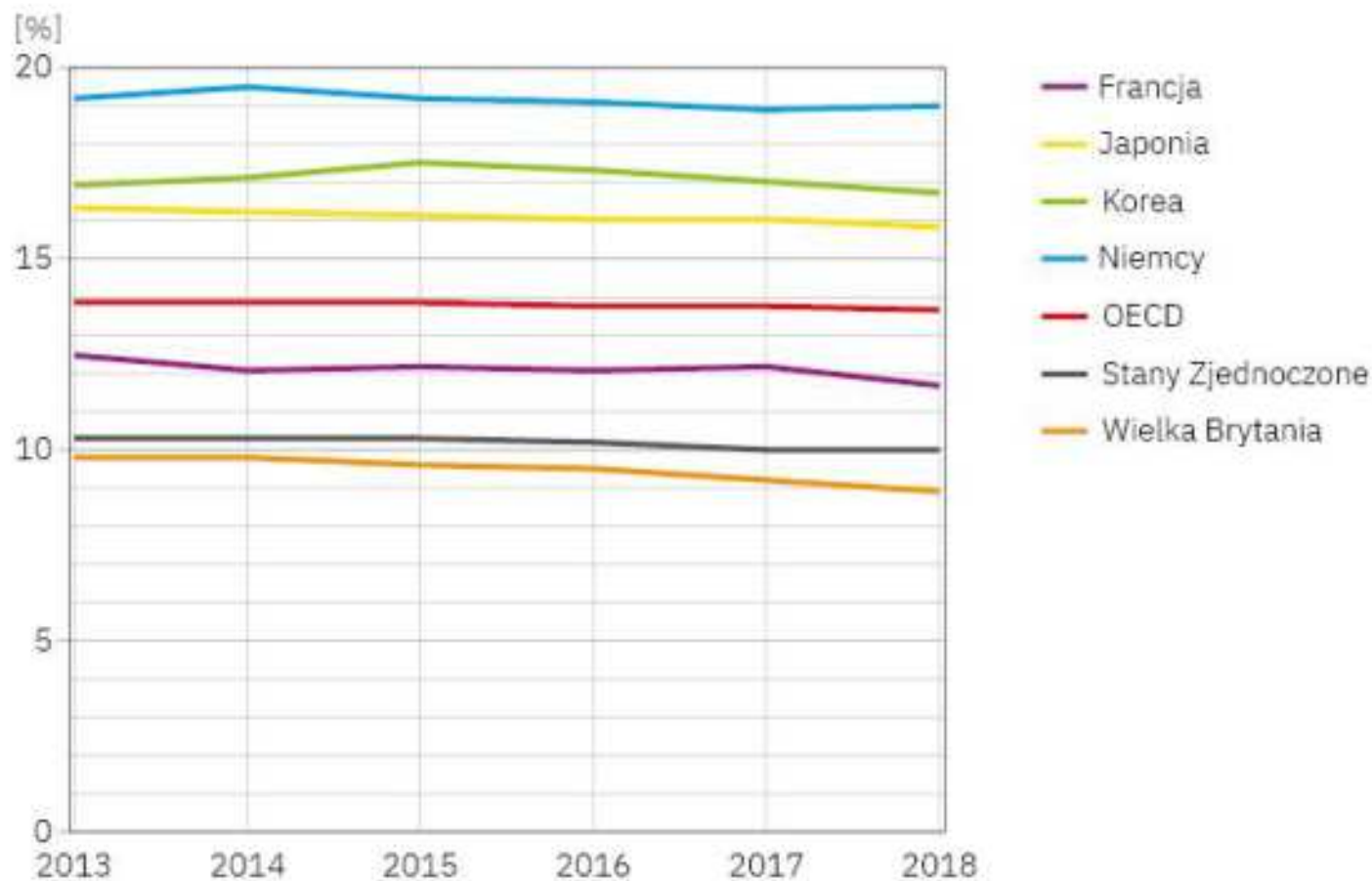
Deindustrializacja

Deindustrializacja to zanik tradycyjnych gałęzi przemysłu (zwłaszcza wydobywczego i hutniczego), spadek zatrudnienia w tych obszarach, a także wzrost znaczenia usług oraz rozwój przemysłu wysokiej technologii (high-tech). Większość gospodarek wysoko rozwiniętych znajduje się w fazie zmian polegających na deindustrializacji, szczególnie w obszarze zmian zatrudnienia. Liberalizacja światowego handlu, która została zapoczątkowana w latach 70. XX w., przyspieszyła zanik tradycyjnych gałęzi przemysłu poprzez przenoszenie produkcji przemysłowej z państw wysoko rozwiniętych do rozwijających się.

W Europie Zachodniej procesy deindustrializacji miały miejsce w drugiej połowie XX w., a w Polsce – dopiero po 1990 r. Deindustrializacja pojawia się też w gospodarkach państw rozwijających się, które rejestrują szybszy wzrost produkcji sektora usług niż sektora przetwórstwa przemysłowego.

Deindustrializację można podzielić na:

- **całkowitą** – oznaczającą zmniejszenie wartości produkcji przemysłowej oraz spadek zasobów kapitałowych, jak również spadek zatrudnienia i eksportu towarów przemysłowych,
- **względna** – polegającą na zmniejszeniu udziału przemysłu w zatrudnieniu kosztem usług.

Ryc. V.3.2. Spadek zatrudnienia w przemyśle przetwórczym w krajach Organizacji Współpracy Gospodarczej i Rozwoju w latach 1970–2012.

Źródło: OECD Science, Technology and Industry Scoreboard, 2015.

Ryc. V.3.3. Tradycyjny krajobraz przemysłowy (Mariupol, Ukraina).

Ryc. V.3.4. Linia produkcyjna we współczesnej fabryce.

Ryc. V.3.5. Współczesne zakłady przemysłu chemicznego Maasvlakte Europoort (czytaj: maszwlakte yroport) w Rotterdamie.

W Polsce w wyniku transformacji gospodarczej zmniejszył się potencjał przemysłowy. Nastąpił ubytek liczby zakładów i zatrudnionych w sektorze przemysłowym, z czego największy w przemyśle lekkim, stoczniovym, górnictwie, hutnictwie, związanym z budową maszyn oraz elektronice. W ujęciu przestrzennym procesy deindustrializacji najbardziej zaznaczyły się w województwach śląskim, mazowieckim, łódzkim i dolnośląskim.

Reindustrializacja

Deindustrializacja wysoko rozwiniętych państw Europy zagroziła ich pozycji na rynkach światowych, ponieważ nastąpił wzrost gospodarczy silnie uprzemysławiających się państw Azji Południowo-Wschodniej (tzw. rynków wschodzących).

Światowy kryzys finansowy spowodował dalsze zmniejszenie zatrudnienia w przemyśle przetwórczym. Aby nie utracić konkurencyjności w stosunku do rynków wschodnich, Unia Europejska zaczęła promować koncepcję **reindustrializacji**. Polega ona na ponownym zwiększeniu roli przemysłu w gospodarce oraz zachęcaniu przedsiębiorstw do przeniesienia z powrotem do Europy swojej działalności z państw rozwijających się. Reindustrializacja przejawia się stopniowym przechodzeniem od gałęzi kapitałochłonnych, czyli o dużym zapotrzebowaniu na surowce, energię i siłę roboczą, do gałęzi opartych na wiedzy, wymagających współpracy z instytucjami naukowo-badawczymi oraz wykwalifikowanej kadry. Istotą reindustrializacji jest dostosowanie przemysłu i jego struktury do najbardziej nowoczesnych technologii informacyjnych, a cały proces przekształceń jest określany mianem **cyfrowej rewolucji przemysłowej**.

Coraz częściej mówi się o reindustrializacji w Polsce jako jednym ze sposobów przyspieszenia wzrostu gospodarczego w kraju. Największe szanse w reindustrializacji związane ze zwiększeniem innowacyjności i wzrostem zatrudnienia w przemyśle upatruje się w nowoczesnym przemyśle elektronicznym, biotechnologii, przemyśle lotniczym, zbrojeniowym, a także w tradycyjnym przemyśle spożywczym.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij różnice między reindustrializacją a deindustrializacją.
2. Jakie branże przemysłu były likwidowane i organiczane w Polsce po 1990 r. w ramach deindustrializacji, a jakie są rozwijane w ramach reindustrializacji? Podaj co najmniej po cztery przykłady.
3. Posługując się „Rocznikiem Statystycznym Przemysłu” GUS (dostępnym na stronie www.stat.gov.pl), wymień sektory produkcji przemysłowej w Polsce, w których zanotowano wzrost zatrudnienia.

4. Rola budownictwa w gospodarce Polski

Budownictwo rozumiane jako działalność człowieka polegająca na wznoszeniu i konserwacji obiektów budowlanych można podzielić według miejsca występowania na miejskie i wiejskie, a według przeznaczenia – na mieszkaniowe, przemysłowe, komunikacyjne, rolnicze i użyteczności publicznej.

Budowla – każdy obiekt powstały w wyniku działalności budowlanej i połączony z gruntem.

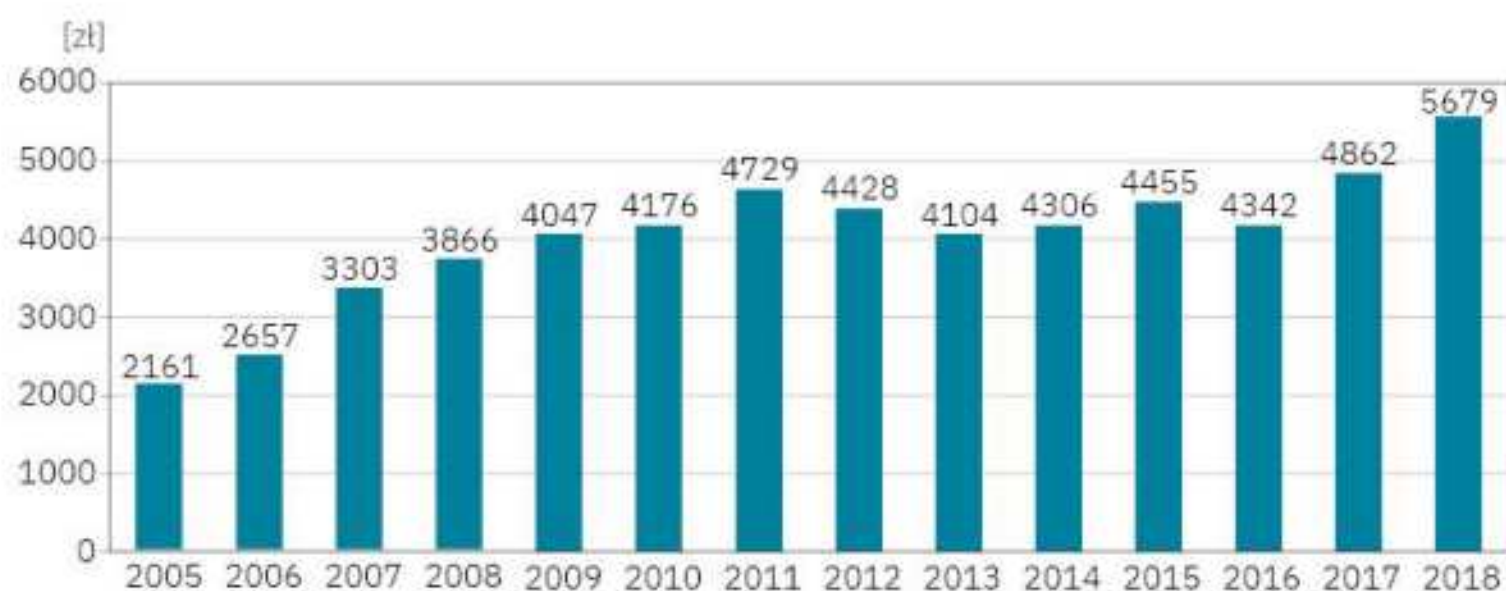

Ryc. V.4.1. Przykłady rodzajów budowli.

Ryc. V.4.2. Podział budownictwa ze względu na przeznaczenie.

Sprzedaż wyrobów budowlano-montażowych w okresie 2005–2018 wzrosła ponad dwukrotnie na mieszkańca (ryc. V.4.3.). Według danych GUS udział budownictwa w strukturze PKB kształtuje się na poziomie około 7% (ryc. V.4.5.). Natomiast produkcja materiałów budowlanych oraz usługi budowlane tworzą łącznie około 20% polskiego PKB i prawie 2,6 milionów miejsc pracy.

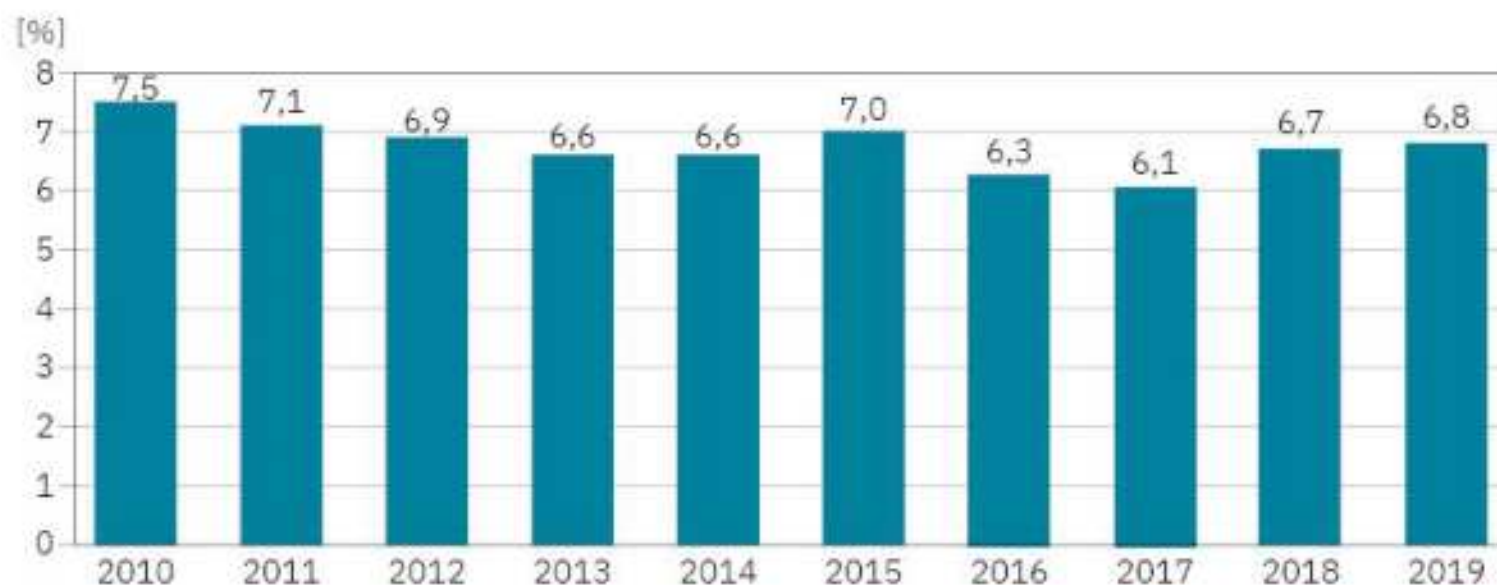

Ryc. V.4.3. Sprzedaż produkcji budowlano-montażowej w Polsce w latach 2005–2018 (oznacza wartość wszystkich sprzedanych robót budowlano-montażowych, obejmujących przygotowanie terenu pod budowę, wznoszenie budynków i budowli, prace montażowe, instalacyjne i wykończeniowe). Podano w cenach bieżących na 1 mieszkańca.

Źródło: GUS

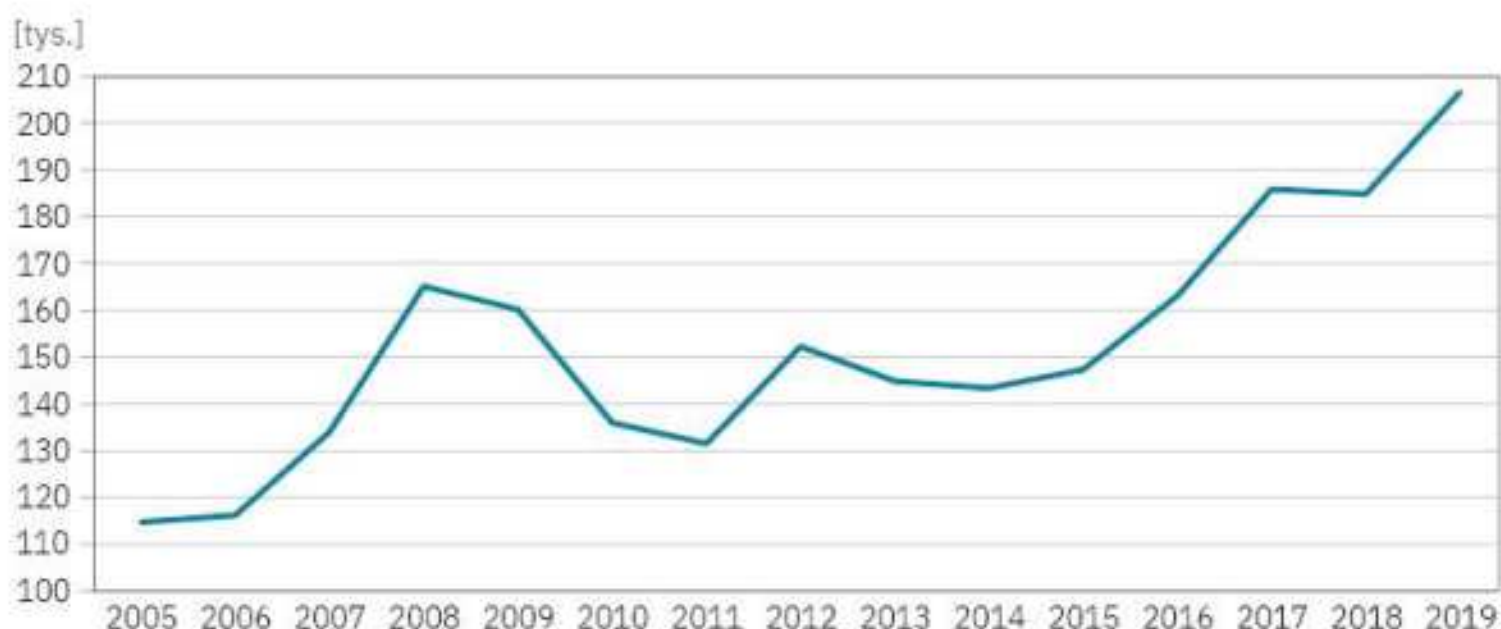
Ryc. V.4.4. Budownictwo wpływa na inne działy gospodarki poprzez tworzenie nowych miejsc pracy i zwiększanie popytu.

Ryc. V.4.5. Zmiany udziałów budownictwa w strukturze PKB w Polsce w latach 2010–2019.

Źródło: GUS

Jednym z ważnych efektów działalności budownictwa jest **budowa mieszkań**. Liczba mieszkań oddanych do użytku wzrastała po wejściu Polski do Unii Europejskiej – w związku z dobrą koniunkturą gospodarczą oraz dużą dostępnością kredytów. W wyniku światowego kryzysu finansowego, który miał miejsce w latach 2007–2009, liczba oddawanych mieszkań zmalała, jednak w ostatnich latach znów wzrosła (ryc. V.4.6.).

Ryc. V.4.6. Liczba mieszkań oddanych do użytku w latach 2005–2019.

Źródło: GUS

Surowców dla branży budowlanej dostarcza **przemysł materiałów budowlanych**. Obejmuje on pozyskiwanie kamienia budowlanego (przemysł kamieniarski – w postaci skały naturalnej lub poddanej obróbce mechanicznej), produkcję cementu, wapna budowlanego, gipsu, betonu i cegieł. Najwięcej kamieniołomów znajduje się w Sudetach, na Przedgórzu Sudeckim oraz na Wyżynach Polskich, co ma związek z budową geologiczną tych obszarów. W Polsce znajduje się 14 cementowni zlokalizowanych głównie w Polsce południowej, między innymi: cementownia GóraŹdże koło Opola, OŹarów koło Tarnobrzega, Sitkówka–Nowiny i Małogoszcz niedaleko Kielc. Polskie cementownie produkują około 18 milionów ton cementu rocznie (500 kg na mieszkańca), co daje nam trzecie miejsce w Europie.

Budownictwo mieszkaniowe charakteryzuje się dużą różnorodnością stylów. Inne jest budownictwo w miastach (często wielokondygnacyjne), a inne na terenach podmiejskich (np. zabudowa bliźniacza i szeregową) czy na wsi (domy jednorodzinne). W krajobrazie wiejskim ważne jest dostosowanie się do krajobrazu, aby nie zakłócić **ładu przestrzennego**.

Ład przestrzenny – sposób zagospodarowania przestrzeni tworzący harmonijną całość.

Na przykład w Tatrach i na Podhalu dominującym stylem zabudowy jest styl góralski (zakopiański). Charakterystyczne dla tego stylu są domy zbudowane z płazów, czyli drewnianych pni przeciętych wzdłuż na pół, ze stromymi dachami krytymi drewnianymi gontami. Budynki góralskie są piętrowe, a ich podmurówki wysokie, wykonane z łamane-go kamienia. Ważnym elementem są także odkryte werandy, budowane zwykle od południowej strony.

Na północy Polski (na Pomorzu i Mazurach) możemy spotkać domy zbudowane z wykorzystaniem konstrukcji takich jak mur pruski i szachulec. Ich ściany są białe lub czerwone, a ze względu na drewnianą konstrukcję przypominają szachownicę.

Ryc. V.4.7. Tradycyjny dom w stylu góralskim.

Mur pruski – drewniana konstrukcja budynków wypełniona czerwoną cegłą. Ściany są otynkowane zwykle na biało, poprzecinane ciemnymi belkami, ułożonymi w kratownicę.

Szachulec – typ konstrukcji ściany, w której drewniany szkielet jest wypełniony gliną.

Ryc. V.4.8. Dom zbudowany z wykorzystaniem konstrukcji zwanej murem pruskim.

Ryc. V.4.9. Dom szachulcowy.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wymień najważniejsze według ciebie inwestycje budowlane w twojej okolicy. W jaki sposób wpłyną one na życie twojej miejscowości lub całej okolicy?
2. Jaki wpływ ma rozwój budownictwa mieszkaniowego na gospodarkę (np. na produkcję, usługi, rynek pracy)? Podaj trzy przykłady.
3. Uzasadnij, dlaczego styl budownictwa należy dostosować architektonicznie do regionu i krajobrazu.

5. Surowce energetyczne na świecie. Produkcja energii elektrycznej i zmiany w strukturze jej zużycia

Ilość zużycia energii jest podstawowym czynnikiem rozwoju gospodarczego i cywilizacyjnego. Energia ma szerokie zastosowanie w gospodarstwach domowych oraz w przemyśle i transporcie.

Źródła energii

Źródła energii dzielimy na **nieodnawialne** i **odnawialne**. Wśród źródeł nieodnawialnych największe znaczenie mają paliwa kopalne: ropa naftowa, gaz ziemny, węgiel kamienny i brunatny, torf, łupki bitumiczne oraz uran i tor (pierwiastki promieniotwórcze, z których powstaje energia jądrowa). Do odnawialnych źródeł należą między innymi alternatywne źródła energii, takie jak: energia wiatrowa,

Ryc. V.5.1. Podział odnawialnych źródeł energii.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: A. Wrzosek, *Geografia energetyki świata*, Warszawa 1977.

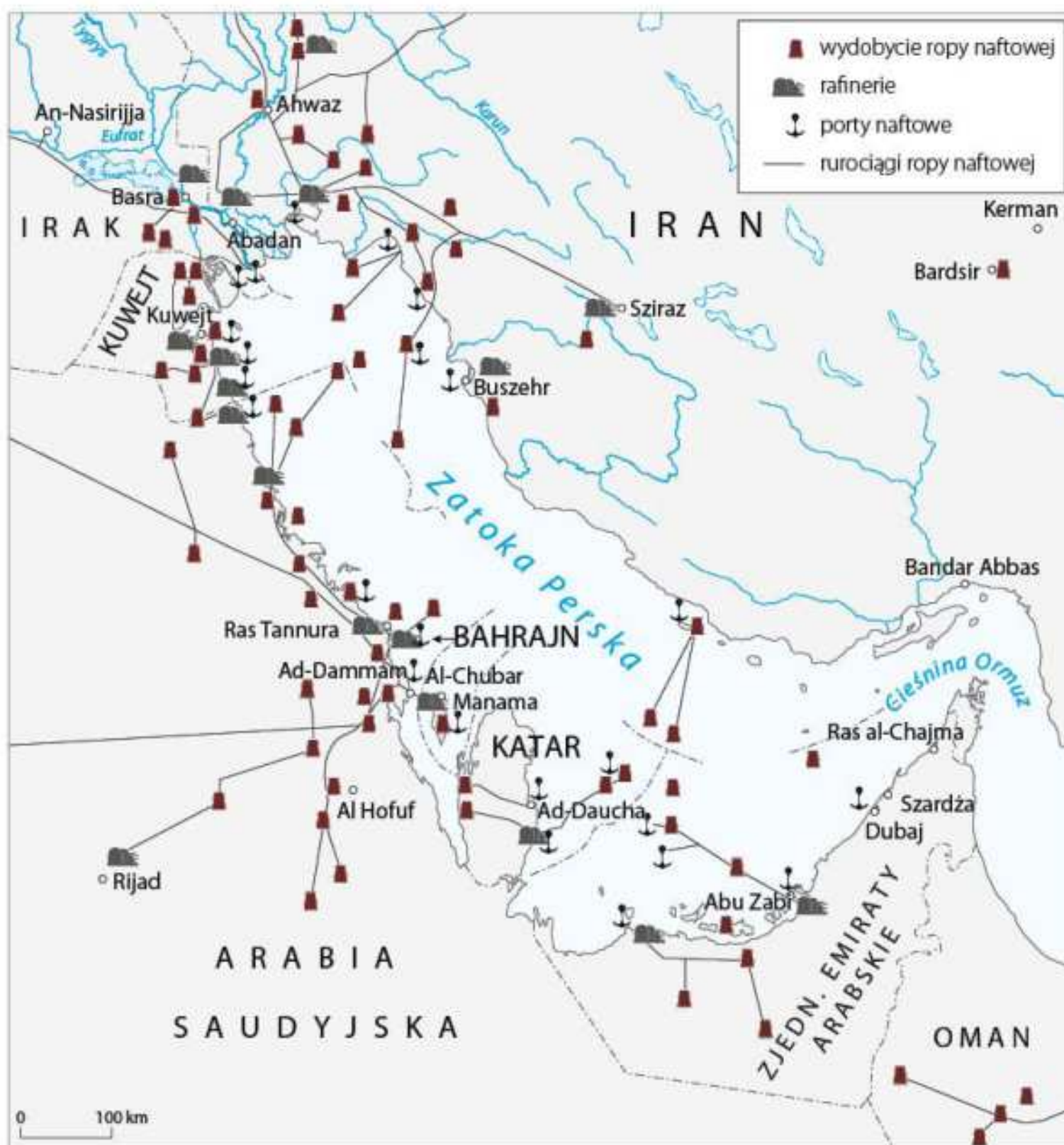
słoneczna, geotermalna, energia biomasy (pozyskiwana z roślin energetycznych służących do produkcji biopaliw) oraz hydroenergetyka, wykorzystująca siłę wód lądowych, a także energetyka wód morskich.

Do połowy XIX w. najważniejszym źródłem energii było drewno, wykorzystywane do ogrzewania pomieszczeń, przygotowywania posiłków czy kucia żelaza. Od XIX w. podstawowym surowcem energetycznym stał się węgiel kamienny, wykorzystywany między innymi do napędu maszyn parowych (np. w rozwijającym się wówczas szybko transporcie kolejowym). Rozpoczęcie na szeroką skalę eksploatacji złóż ropy naftowej spowodowało zwiększenie znaczenia tego surowca jako źródła energii, na przykład do napędu statków oraz w silnikach samochodowych i w przemyśle petrochemicznym. W drugiej połowie XX w. wzrosło znaczenie wykorzystania gazu ziemnego, produkcji energii jądrowej oraz alternatywnych źródeł energii pochodzących z odnawialnych zasobów środowiska przyrodniczego.

Ropa naftowa

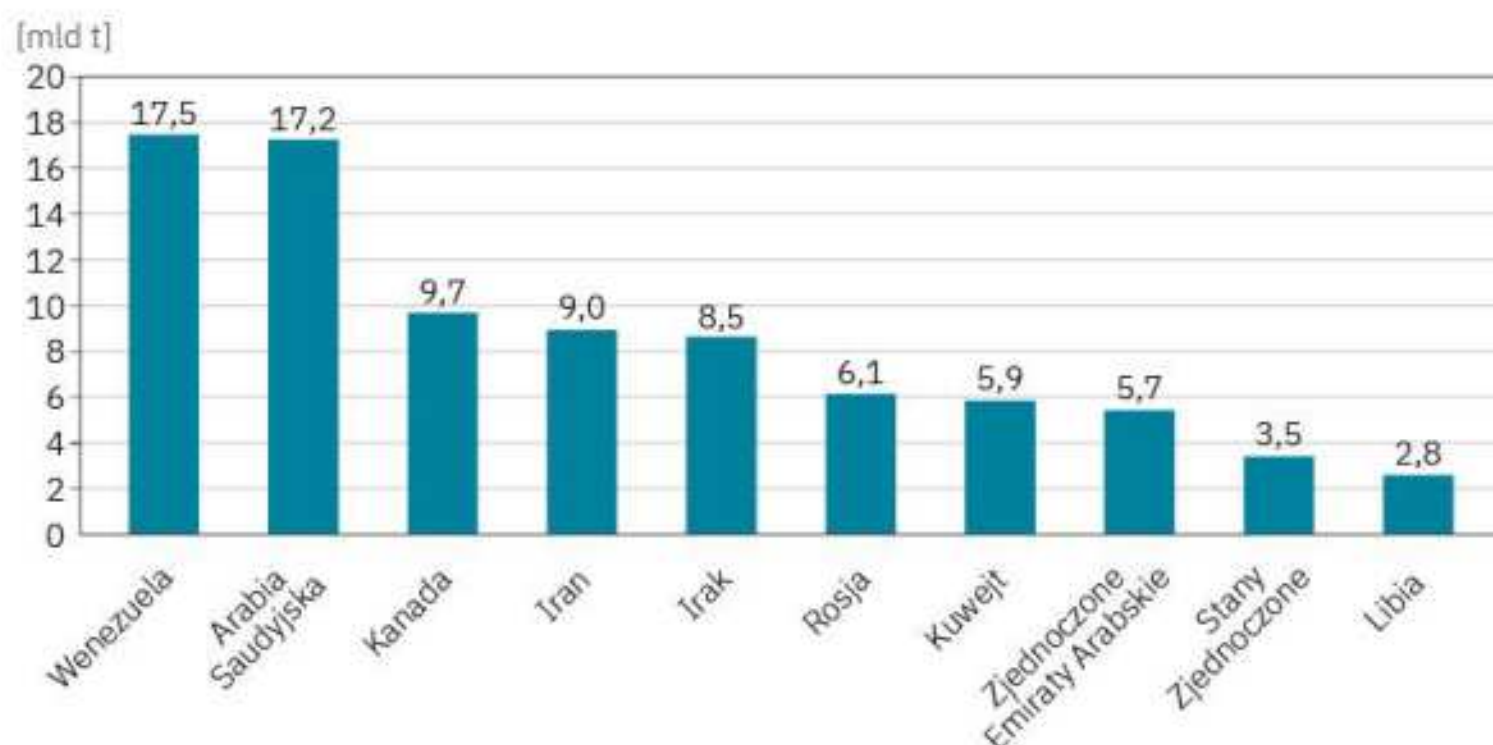
Ropa naftowa jest obecnie najważniejszym surowcem energetycznym i ma strategiczne znaczenie dla gospodarki. Wydobycie ropy naftowej zostało zapoczątkowane w połowie XIX w. w Karpatach, na Zakaukaziu oraz w Stanach Zjednoczonych (w stanie Pensylwania). Na początku XX w. odkryto bogate pokłady tego surowca w rejonie Zatoki Perskiej. W 1960 r. powołano Organizację Krajów Eksportujących Ropę Naftową (Organization of the Petroleum Exporting Countries, czytaj: organizacja krajów eksportujących ropę naftową, OPEC), której założycielami były Irak, Arabia Saudyjska, Iran, Kuwejt oraz Wenezuela.

Wydobycie ropy naftowej w rejonie Zatoki Perskiej odgrywa znaczącą rolę w gospodarce światowej. Dlatego też często dochodzi na tym obszarze do konfliktów (np. wojna między Irakiem a Iranem w latach 1980–1988, agresja Iraku na Kuwejt w latach 1990–1991, inwazja Stanów Zjednoczonych na Irak w latach 2003–2005). Efektem tych konfliktów są wahania poziomu wydobycia ropy, na przykład wskutek pożaru szybów naftowych w Kuwejcie po agresji Iraku w 1990 r. czy nałożenia na Irak embarga na wydobycie i eksport ropy naftowej przez ONZ. Ropa naftowa jest transportowana za pomocą rurociągów lub dzięki specjalnie przystosowanym do tego statkom – tankowcom. W rejonie Zatoki Perskiej jej eksport odbywa się przez cieśninę Ormuz. Alternatywą jest ropociąg Wschód–Zachód przebiegający w poprzek Półwyspu Arabskiego, łączący Abqaiq (czytaj: abkajk) z Morzem Czerwonym. Transport ropy naftowej tankowcami stanowi duże zagrożenie dla środowiska ze względu na niebezpieczeństwo wycieku do morza i utworzenia się plam ropy, które mogą spowodować wyginiecie wielu zwierząt morskich.

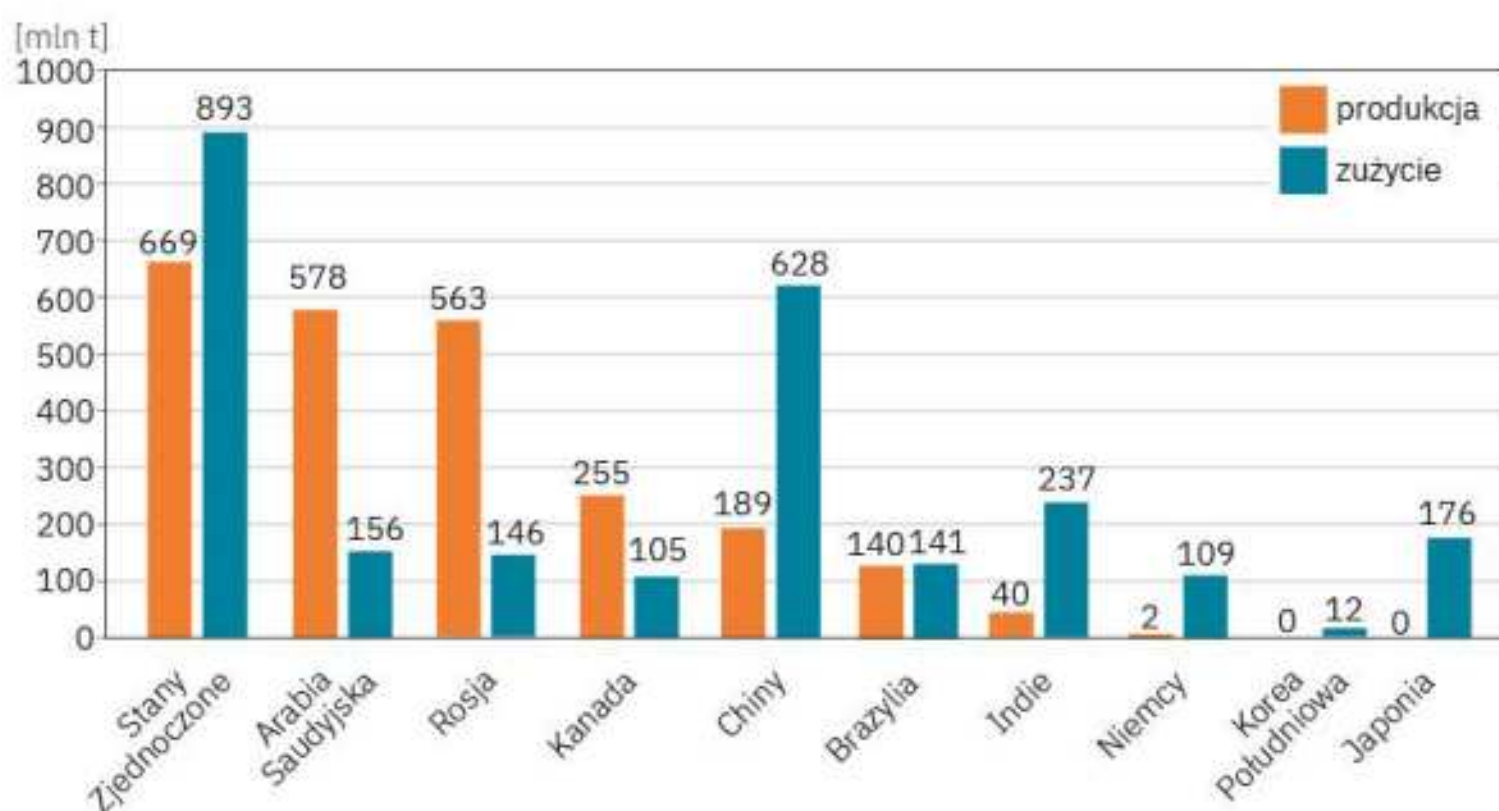
Ryc. V.5.2. Wydobycie ropy naftowej w rejonie Zatoki Perskiej.

Światowe zasoby ropy naftowej oceniane są na 244 miliardy ton, z czego prawie 75% przypada na kraje zrzeszone w OPEC. Na Bliskim Wschodzie koncentruje się 48% światowych złóż tego surowca (113 mld t). Wzrost zasobów ropy naftowej nastąpił w regionie Ameryki Południowej i Środkowej (nowo odkryte złoża w Wenezueli – Orinoco Belt – oraz u wybrzeży Brazylii). Przez wiele lat największymi rezerwami ropy naftowej dysponowała Arabia Saudyjska, a obecnie takie zasoby ma Wenezuela (ryc. V.5.3.).

Ryc. V.5.3. Państwa o największych zasobach ropy naftowej na świecie w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Statistical Review of World Energy 2018*

Ryc. V.5.4. Zależność między produkcją a zużyciem ropy naftowej w wybranych krajach świata w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Statistical Review of World Energy 2018*

Najwięcej ropy naftowej wydobywa się w regionie Bliskiego Wschodu (blisko 1,5 mld t w 2018 r.), co stanowi jedną trzecią światowej produkcji (ryc. V.5.6.). Obszary koncentracji ropy naftowej na świecie nie pokrywają się z regionami o największym zużyciu tego surowca (ryc. V.5.4.). Ponad 50% pozyskiwanej ropy naftowej jest przedmiotem międzynarodowego handlu. W większości państw

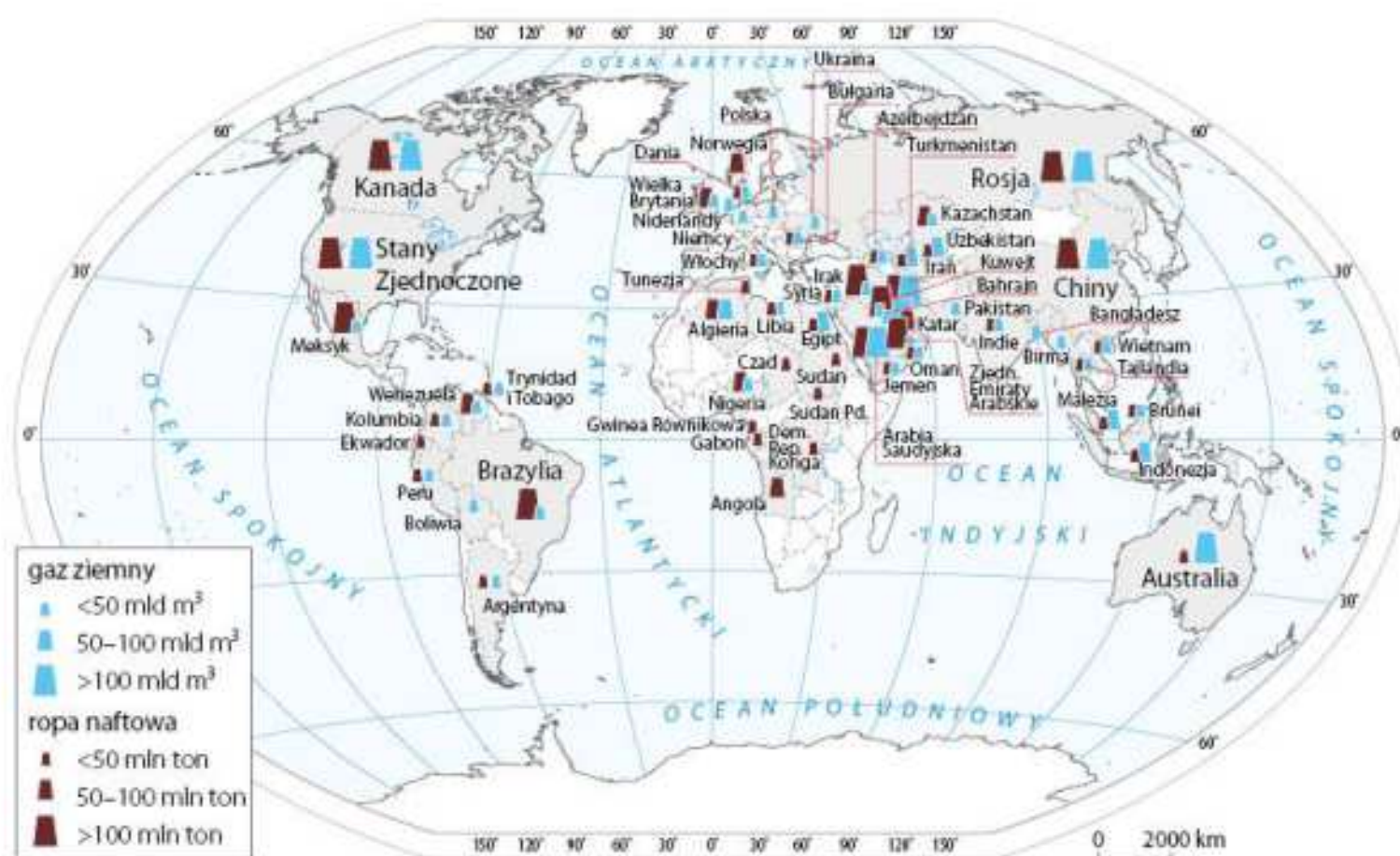
wysoko rozwiniętych własne wydobycie nie pokrywa popytu na ten surowiec. Natomiast nadwyżki ropy naftowej występują w państwach Bliskiego Wschodu, skąd pochodzi prawie połowa światowego eksportu. Ropa jest stamtąd eksportowana do Japonii, Chin, Indii, Europy i Stanów Zjednoczonych oraz innych państw azjatyckich położonych nad Pacyfikiem.

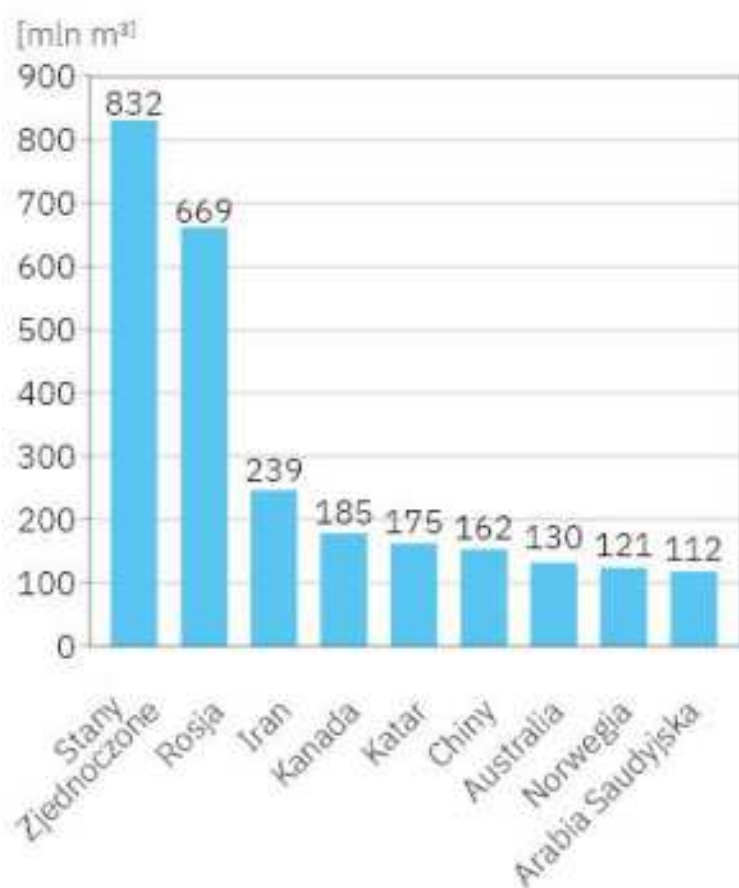
Ryc. V.5.5. Ropę naftową z dna morskiego wydobywa się za pomocą specjalnych platform wiertniczych. Na zdjęciu platforma wiertnicza na Morzu Północnym.

Gaz ziemny

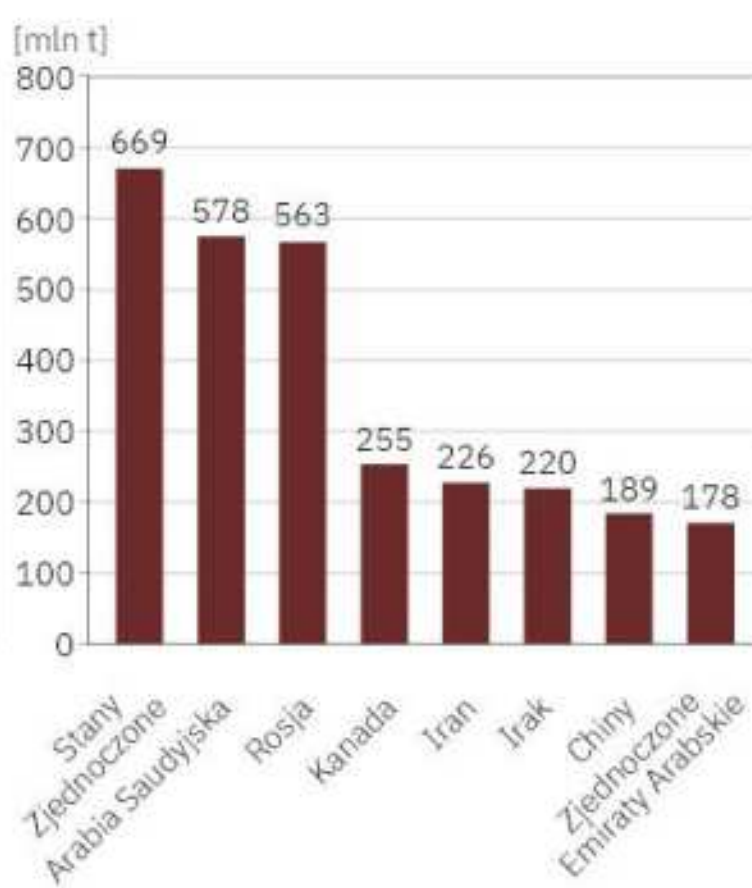
Gaz ziemny jest surowcem energetycznym coraz bardziej zyskującym na znaczeniu ze względu na niskie koszty wydobycia i transportu, wysoką kaloryczność oraz mniejszą ilość zanieczyszczeń emitowanych do środowiska. Największe złoża gazu ziemnego znajdują się na Bliskim Wschodzie (38%) oraz w Europie wraz z Rosją (22%). Wśród państw świata największymi rezerwami gazu ziemnego dysponują Rosja (20% światowych zasobów), Iran (16%) oraz Katar (13%). Złóża gazu ziemnego często towarzyszą zasobom ropy naftowej – tak jest na przykład na Bliskim Wschodzie, w Stanach Zjednoczonych i Kanadzie. Wzrasta znaczenie gazu ziemnego skroplonego (LNG) i porafinacyjnego (LPG), który jest transportowany specjalnie przystosowanymi do tego statkami (gazowcami). Najwięcej tego typu gazu eksportuje się z Kataru, Algierii i Egiptu.

Państwa o największym wydobyciu
gazu ziemnego

Państwa o największym wydobyciu
ropy naftowej

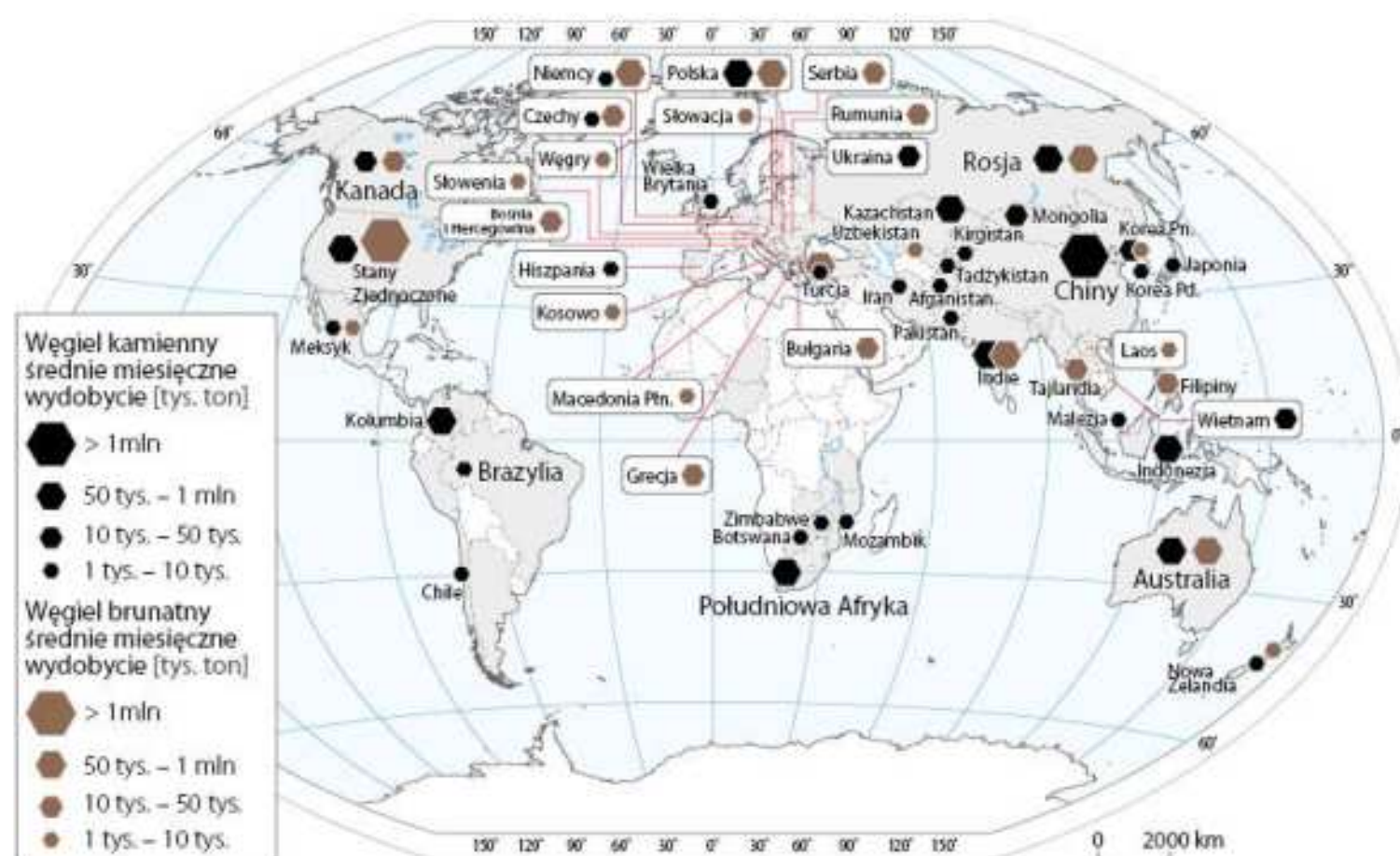
Ryc. V.5.6. Wydobycie ropy naftowej i gazu ziemnego na świecie oraz państwa o największym wydobyciu tych surowców w 2018 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Statistical Review of World Energy 2019*

Węgiel kamienny i brunatny

Węgiel jest najobficiej występującym energetycznym surowcem kopalnym, a jego udokumentowane zasoby szacuje się na 1055 miliardów ton (w tym 735 mld t to węgiel kamienny, a 320 mld t to węgiel brunatny). Z punktu widzenia energetyki najbogatszym rodzajem węgla jest antracyt, który zawiera od 93 do 98% pierwiastka węgla, a jego wartość opałowa sięga 7500 kcal/kg.

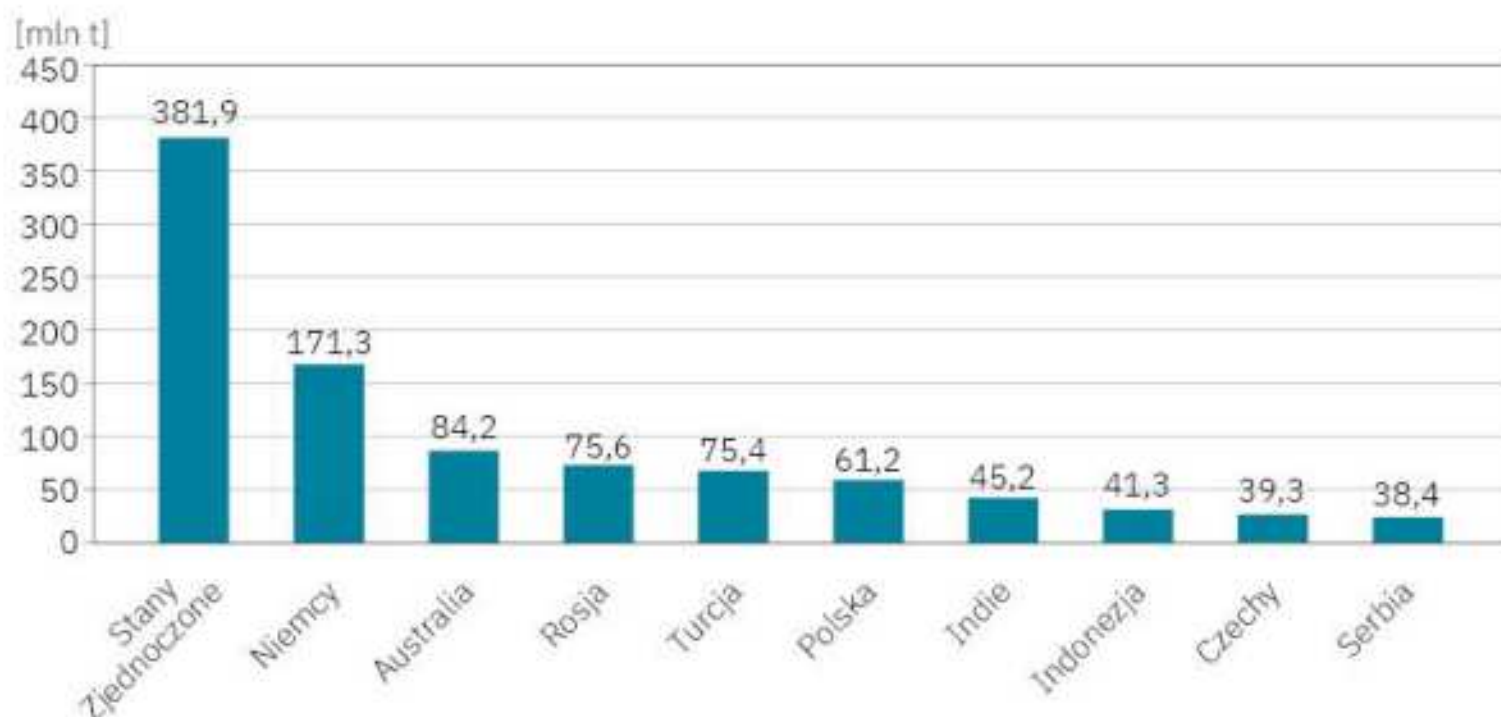
Największe zasoby **węgla kamiennego** znajdują się w Stanach Zjednoczonych (220 mld t), Chinach (131 mld t) i Rosji (70 mld t). Natomiast największe rezerwy węgla brunatnego koncentrują się w Australii (76 mld t), Niemczech (36 mld t) oraz Stanach Zjednoczonych (30 mld t). W 2018 r. największymi producentami węgla kamiennego były Chiny (blisko połowa światowego wydobycia), Indie (10%) i Stany Zjednoczone (9%). W Europie do tradycyjnych zagłębi węglowych należą Zagłębie Ruhry w Niemczech oraz Zagłębie Górnosląskie w Polsce. Jednak w wyniku restrukturyzacji i zamykania nierentownych kopalń wydobycie węgla kamiennego się zmniejszyło. W Wielkiej Brytanii na początku XX w. wydobywano prawie 300 milionów ton węgla (w Zagłębiu Yorkshire, czytaj: jorksze, w rejonie Glasgow, czytaj: glazgoł, oraz Cardiff, czytaj: kardif). Większość kopalń zamknięto w latach 80. Wzrost wydobycia węgla obserwuje się w państwach rozwijających się i silnie uprzemysłowionych (np. w Chinach i Indiach w ciągu ostatnich 40 lat jego wydobycie ogółem wzrosło pięciokrotnie).

Ryc. V.5.7. Wydobycie węgla kamiennego i brunatnego na świecie w 2016 r.

Źródło: UN Energy Statistics Database

Największym producentem **węgla brunatnego** na świecie są Stany Zjednoczone. Węgiel brunatny ma gorszą wartość opałową niż węgiel kamienny (2–4 tys. kcal/kg), jest kruchy, zawiera dużo popiołu i nie opłaca się go transportować na większe odległości. Dlatego z reguły wykorzystuje się go do spalania w pobliskich elektrowniach (np. Zagłębie Bełchatowskie w Polsce).

Ryc. V.5.8. Państwa o największym wydobywaniu węgla brunatnego w 2017 r.

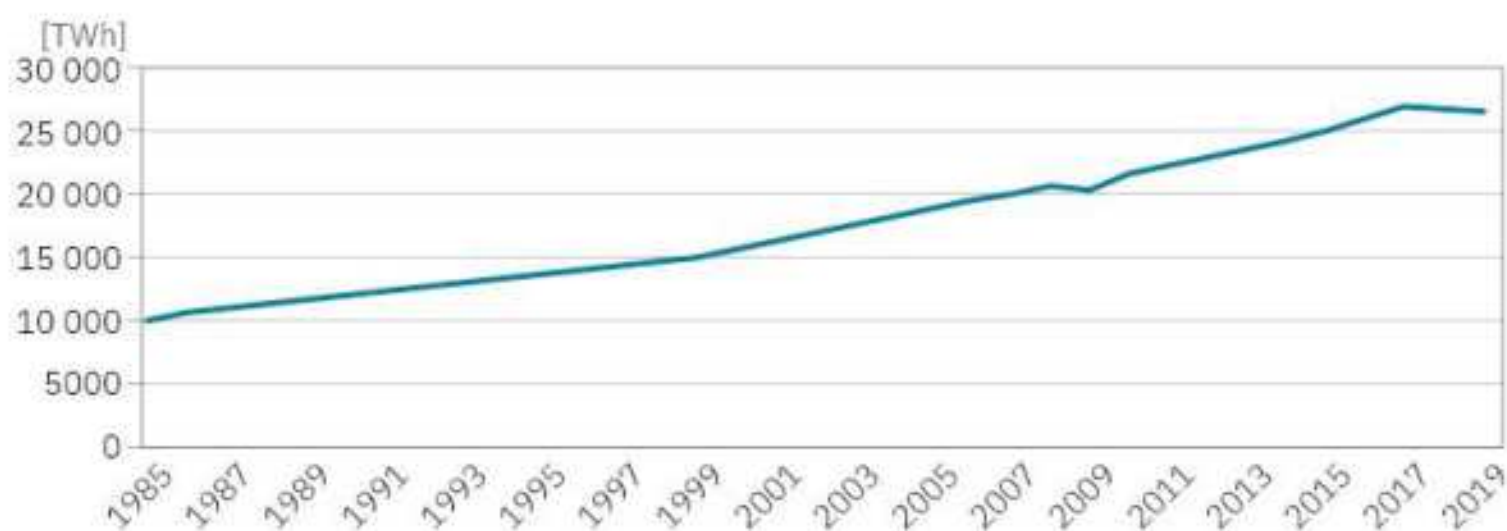
Źródło: Opracowanie własne na podstawie UN Energy Statistics Database

Produkcja energii elektrycznej

We współczesnej gospodarce produkcja energii elektrycznej odgrywa bardzo ważną rolę ze względu na jej powszechne zastosowanie. Światowe zużycie energii elektrycznej ciągle się zwiększa (ponad trzykrotnie w ciągu ostatnich 50 lat) pomimo wytwarzania maszyn i urządzeń o coraz bardziej energooszczędnych technologiach. Najwięcej energii elektrycznej produkują gospodarki dominujące pod względem wielkości PKB ogółem (ryc. V.5.11.). Prawie 75% wytwarzanej energii elektrycznej łącznie pochodzi z Europy (z Rosją), Ameryki Północnej oraz Chin, Japonii i Australii. Najwyższy wzrost produkcji energii elektrycznej w latach 1985–2018 zanotowano w państwach azjatyckich wskutek walki z ubóstwem, intensywnym uprzemysłowieniem i dużym wzrostem gospodarczym (np. Wietnam – 42 razy, Bangladesz i Chiny – 17 razy, Indonezja – 16 razy). Najwięcej energii elektrycznej na jednego mieszkańca produkują państwa wysoko rozwinięte, o słabym zaludnieniu (Islandia, Norwegia, Kanada, Szwecja, Finlandia). Ponadto w tej grupie znajdują się też kraje naftowe (Katar, Kuwejt, Zjednoczone Emiraty Arabskie, Bahrajn), które do produkcji energii elektrycznej wykorzystują głównie ropę naftową.

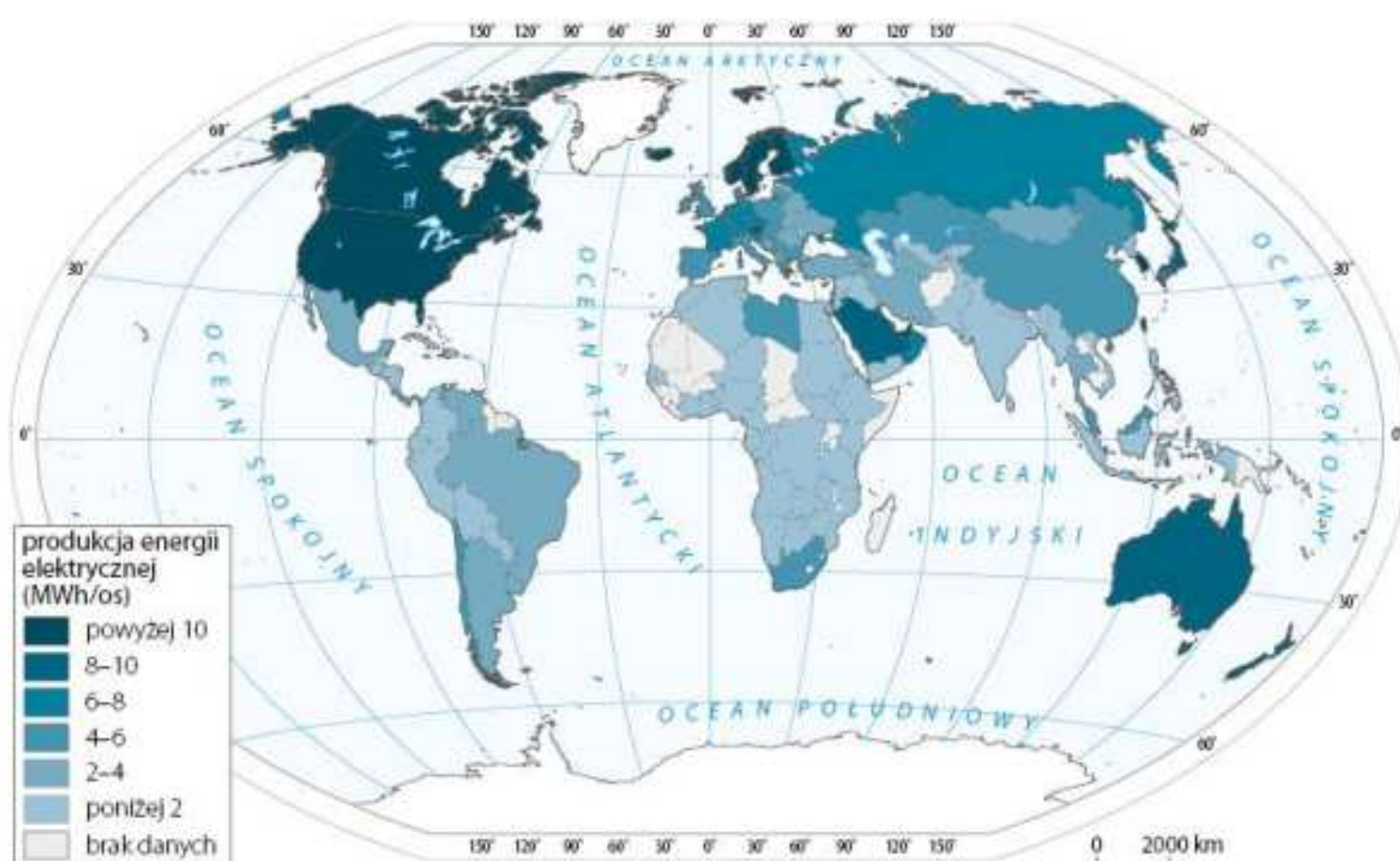

Terawatogodzina (TWh) – 1 TWh = 1000 GWh, 1 GWh (gigawatogodzina) = 1000 MWh, a 1 MWh (megawatogodzina) = 1000 kWh (kilowatogodzina); odpowiada ilości energii, jaką zużywa przez godzinę urządzenie o mocy jednego terawata (jednostki mocy równej 10^{12} wata, tj. 10 do potęgi 12).

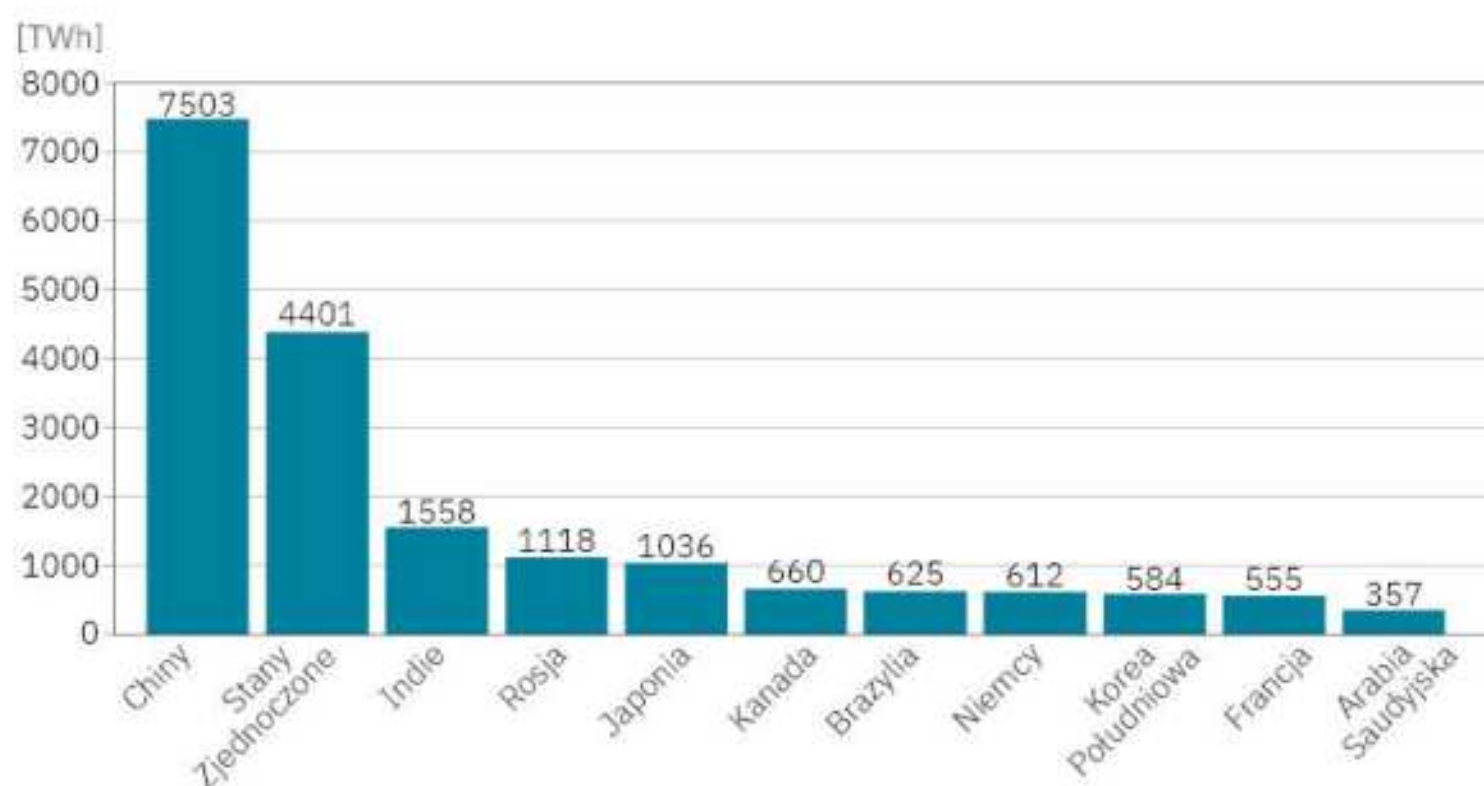
Ryc. V.5.9. Zmiany w produkcji energii elektrycznej na świecie w latach 1985–2019.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Statistical Review of World Energy 2020*

Ryc. V.5.10. Produkcja energii elektrycznej na osobę (MWh *per capita* – megawatogodzin na osobę w 2017 r.).

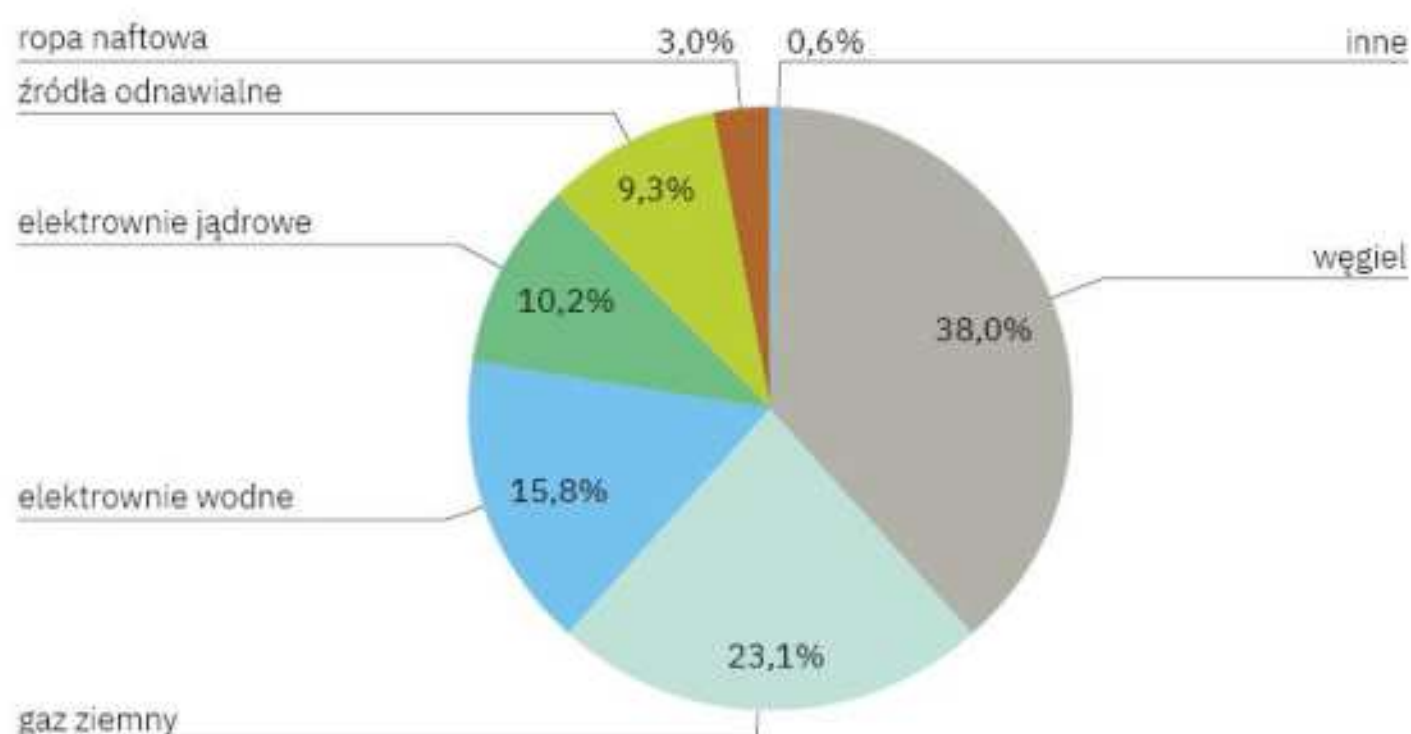
Źródło: Opracowanie własne na podstawie UN Energy Statistics Database

Ryc. V.5.11. Najwięksi producenci energii elektrycznej na świecie w 2019 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Statistical Review of World Energy 2020*

Elektrownie wytwarzające energię elektryczną w zależności od zużywanego źródła energii dzielimy na **konwencjonalne** (cieplne, wodne i jądrowe) oraz **alternatywne** (geotermalne, słoneczne, wiatrowe, biomasy, pływów morskich, spadku wód). Prawie 2/3 wytwarzanej energii elektrycznej pochodzi z elektrowni cieplnych bazujących na paliwach kopalnych – ropie naftowej, węgla kamiennym i brunatnym oraz gazie ziemnym, natomiast elektrownie wykorzystujące alternatywne źródła energii stanowią niespełna 10%.

Ryc. V.5.12. Zróżnicowanie struktury produkcji energii elektrycznej na świecie w 2019 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Statistical Review of World Energy 2020*

Źródła energii elektrycznej

elektrownie ciepłne

- bazują na paliwach kopalnych (głównie węgla kamiennym i brunatnym)
- **wady:** powodują duże zanieczyszczenia środowiska – powietrza (emisja m.in. dwutlenku węgla i siarki oraz tlenku azotu), a także wody (ścieki poprodukcyjne trafiają do rzek), lokalizacja zależna od bliskości surowców
- **zalety:** niskie koszty budowy i produkcji energii

elektrownie jądrowe

- bazują na energii pochodzącej z rozszczepienia jąder atomów
- **wady:** radioaktywność i niebezpieczeństwo promieniowania w przypadku awarii, konieczność zapewnienia maksymalnej ochrony otoczenia przed promieniowaniem, wysoki poziom lęku społecznego, problem składowania odpadów radioaktywnych, wysokie koszty budowy, konieczność zapewnienia dużych zasobów wodnych do chłodzenia reaktora
- **zalety:** największa wydajność spośród wszystkich typów elektrowni, długi okres eksploatacji, niskie koszty wytwarzania energii, brak emisji szkodliwych dla środowiska gazów oraz pyłów, bardzo mała awaryjność, lokalizacja nie jest zależna od miejsca występowania surowców

energetyka alternatywna

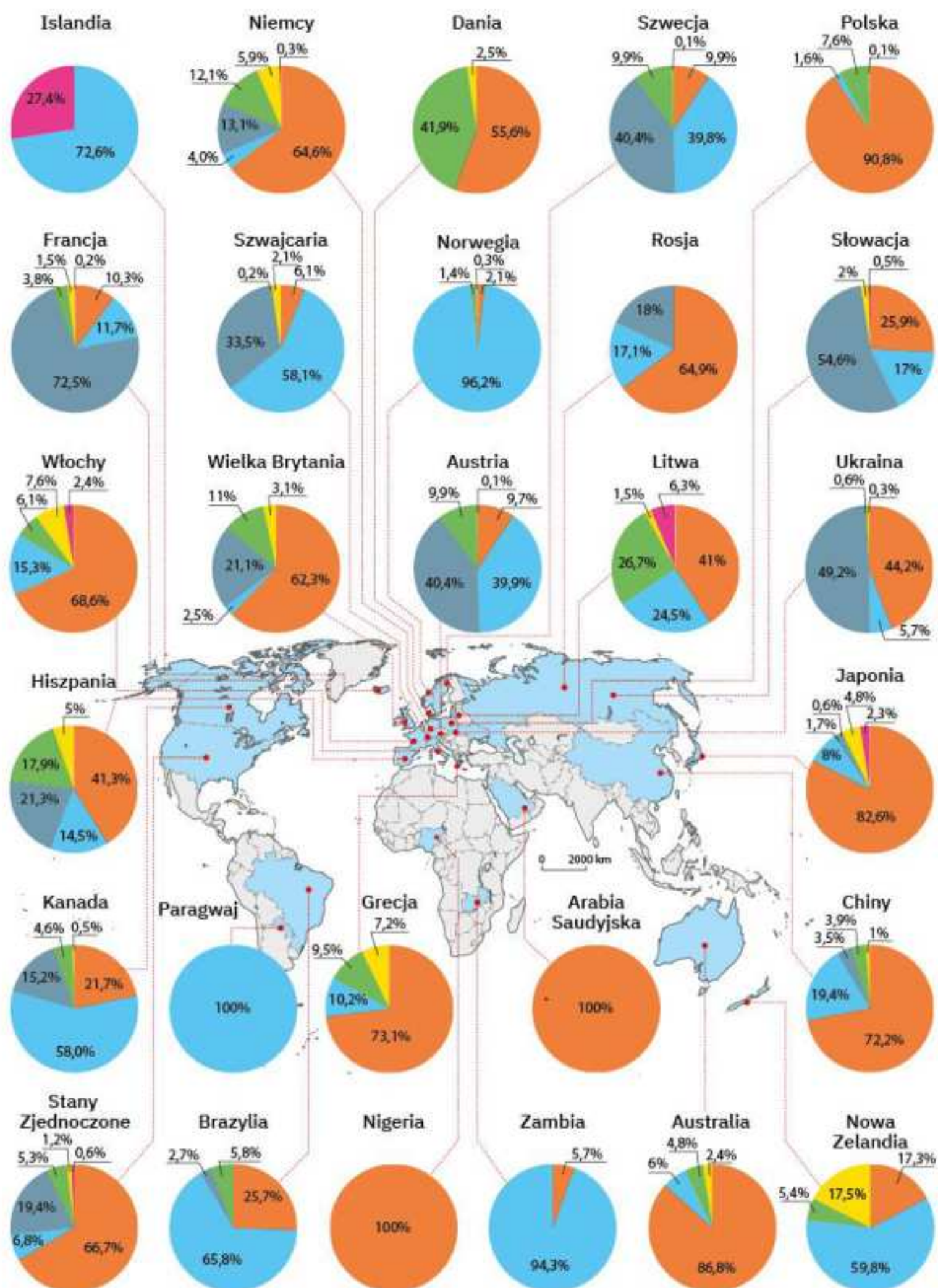
- bazuje na niewyczerpalnych zasobach przyrody z wykorzystaniem np. ruchu wód morskich, przepływu rzek (patrz: *elektrownie wodne*), energii słonecznej, siły wiatru, ciepła z wnętrza ziemi lub biomasy
- **wady:** bariery technologiczne, zależność od warunków naturalnych (klimat, pogoda, pory roku, cykle dobowe), wysokie nakłady na budowę (podnoszące koszt jednostkowy wytwarzania energii elektrycznej), mniej wydajne niż pozostałe
- **zalety:** najbardziej przyjazne środowisku w stosunku do pozostałych typów elektrowni, wykorzystują odnawialne źródła energii, brak odpadów poprodukcyjnych

elektrownie wodne

- bazują na surowcu odnawialnym, wykorzystując naturalny przepływ rzeki bądź spadek wód („biały węgiel”)
- **wady:** wymagają odpowiedniego ukształtowania terenu, duże nakłady na budowę, społeczne i ekologiczne konsekwencje budowy zapór wodnych (przesiedlenia ludności, zmiana mikroklimatu, zmiana fauny i flory, замуłanie zbiorników, degradacja gleb)
- **zalety:** tańsze w eksploatacji niż elektrownie ciepłne, produkcji energii nie towarzyszy zanieczyszczenie środowiska, łatwo w nich zatrzymać i wznowić pracę turbin, co pozwala np. na produkcję energii w czasie jej zwiększonego zapotrzebowania (elektrownie szczytowo-pompowe)

Ryc. V.5.13. Zalety i wady wytwarzania energii elektrycznej z różnych źródeł.

Do państw, w których dominują **elektrownie ciepłne** w strukturze wytwarzania energii elektrycznej, należą między innymi Polska (91% ogółu wytwarzanej energii elektrycznej w 2018 r.), Południowa Afryka (90%), Australia (87%) oraz Chiny (72%), czyli miejsca, gdzie występują duże złoża węgla kamiennego, ale także na przykład Arabia Saudyjska (100%), w której energia elektryczna jest produkowana w elektrowniach opalanych ropą naftową (ryc. V.5.14.). Procentowo najwięcej energii elektrycznej powstającej w **elektrowniach wodnych** wytwarzają państwa dysponujące dużym potencjałem energetycznym rzek (o dużym udziale obszarów wyżynnych i górskich), na przykład: Norwegia, Islandia, Szwajcaria, Kanada, Brazylia.

rodzaje energii:

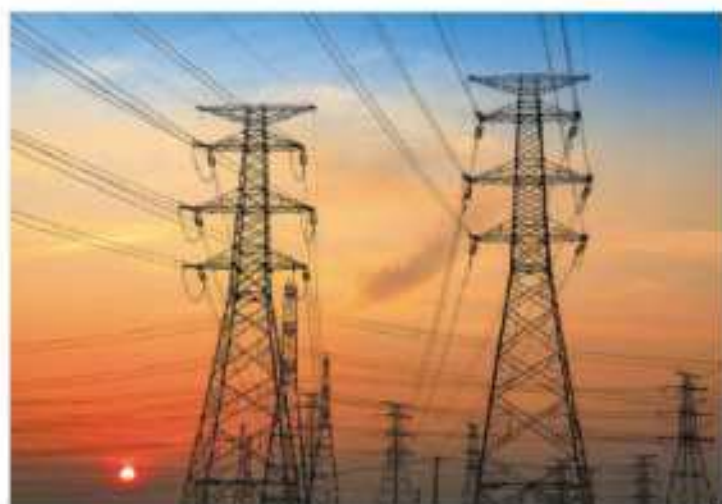
cieplna wodna jądrowa wiatrowa słoneczna inna (w tym geotermalna)

Ryc. V.5.14. Produkcja energii elektrycznej pozyskiwanej według rodzajów elektrowni w 2018 r. w wybranych państwach świata.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Energy Statistics Yearbook 2019*, ONZ.

Największymi producentami **energii jądrowej** na świecie są Stany Zjednoczone, Francja i Chiny (ryc. V.5.19.). We Francji prawie 75% produkcji energii elektrycznej pochodzi z tego typu elektrowni.

Wśród energii pozyskiwanej ze źródeł alternatywnych największe znaczenie mają **energia wiatrowa** (4,8% ogółu produkcji energii elektrycznej na świecie) oraz **energia słoneczna** (2,2%). Mniejsze znaczenie mają pozostałe źródła energii alternatywnej: energia biomasy, geotermalna czy pływów morskich. Najwięcej energii elektrycznej z alternatywnych źródeł energii (ryc. V.5.19.) produkują Chiny, Stany Zjednoczone i Niemcy (ponad połowę produkcji energii odnawialnej na świecie). Niewyczerpalne źródła energii tego typu i całkowite bezpieczeństwo ekologiczne powinny w przyszłości doprowadzić do zwiększenia udziału energii alternatywnej w strukturze produkcji energii elektrycznej ogółem.

Ryc. V.5.15. Słupy energetyczne.

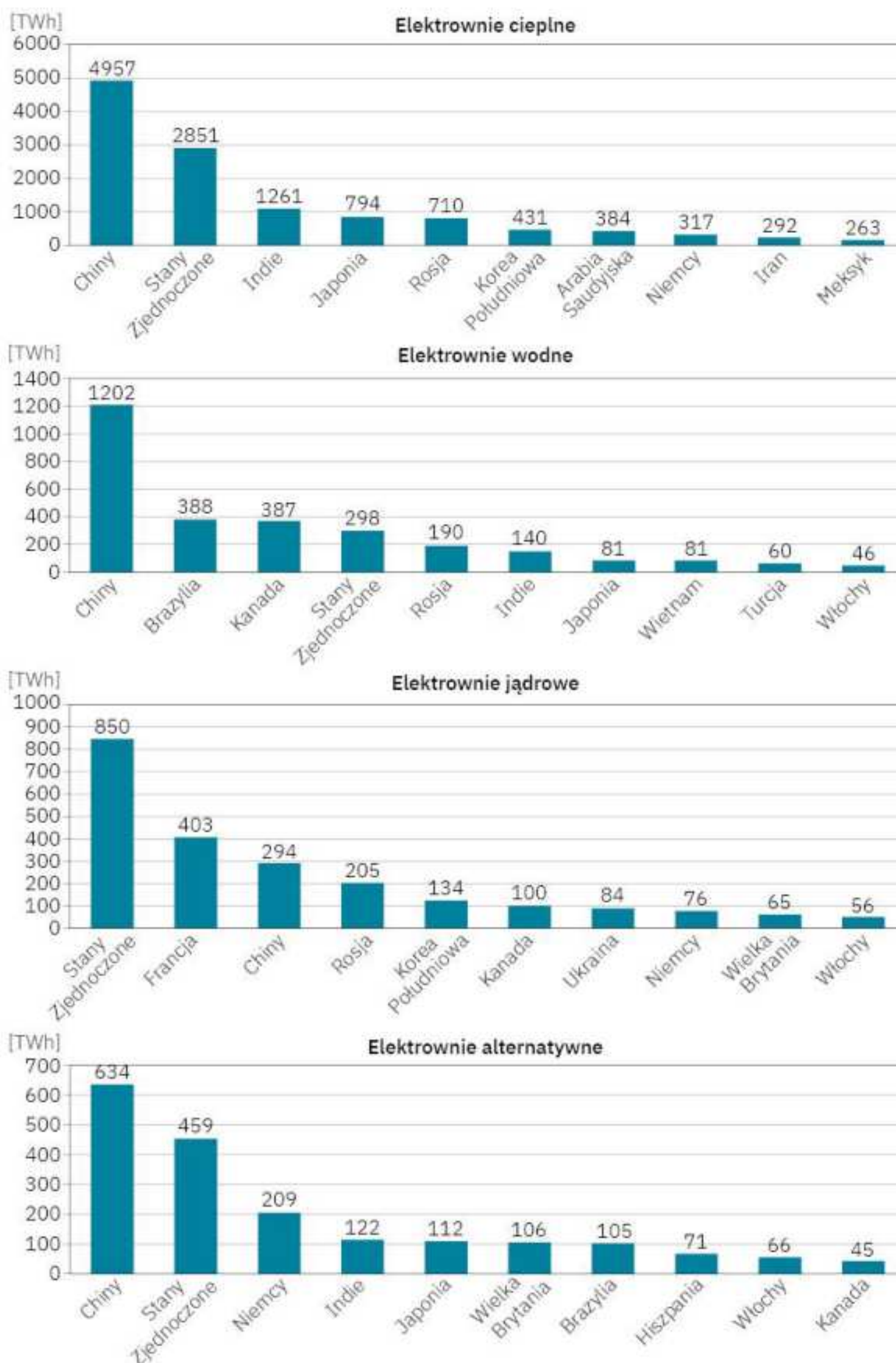
Ryc. V.5.16. Elektrownia ciepła w Nottingham (Wielka Brytania).

Ryc. V.5.17. Elektrownia jądrowa Tihange (czytaj: tianż) w Belgii.

Ryc. V.5.18. Zapora Krasnojarska na rzece Jenisej w Rosji.

Ryc. V.5.19. Państwa o największej produkcji energii (w TWh) w 2018 r. według rodzajów elektrowni.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie *Statistical Review of World Energy 2019*

PYTANIA I POLECENIA

1. W XIX w. głównym surowcem energetycznym było drewno, w pierwszej połowie XX w. – węgiel kamienny, obecnie jest to ropa naftowa, a w ciągu najbliższych 50 lat najprawdopodobniej najważniejszą rolę będą odgrywały źródła odnawialne (np. energia słoneczna i wiatrowa). Podaj, jakie czynniki wpływają na zmiany w strukturze wykorzystania tych surowców.
2. Wyjaśnij, jak rozumiesz stwierdzenie „ropa rządzi światem”.
3. Wskaż bariery rozwoju elektrowni wykorzystujących alternatywne źródła energii.
4. Wymień wady i zalety produkcji energii w elektrowni jądrowej.
5. Na podstawie ryciny V.5.14. porównaj strukturę produkcji energii elektrycznej w Polsce i trzech innych wybranych państwach. Uzasadnij, z czego wynikają różnice.
6. Omów wpływ produkcji energii elektrycznej z różnych źródeł na środowisko przyrodnicze.

VI

**ROLA USŁUG
WE WSPÓŁCZESNEJ
GOSPODARCE**

1. Zróżnicowanie i znaczenie sektora usług w Polsce i na świecie

Z usług korzystamy każdego dnia, na przykład robiąc zakupy w sklepie, płacąc rachunki za internet i telefon, nocując w hotelu, jedząc obiad w restauracji czy trenując na siłowni. Wraz ze wzrostem zamożności społeczeństwa i postępem gospodarczym usługi stają się coraz ważniejszym sektorem gospodarczym – ludność częściej korzysta z transportu, turystyki i rekreacji, usług finansowych i innych.

Usługi – działalność gospodarcza mająca charakter nieprodukcyjny, skierowana na zaspokojenie potrzeb ludności.

Usługi obejmują bardzo szeroki zakres działalności człowieka. W wyniku tej działalności powstają różnego rodzaju dobra – materialne i niematerialne. Stąd podział usług na **materialne** (związane z oddziaływaniem na dobra materialne, np.: wymiana opon w samochodzie, usługi remontowe, budowlane, doprowadzenie internetu do mieszkania) oraz **niematerialne** (jak: edukacja, ochrona zdrowia, porada prawna, doradztwo, masaż, usługi sportowe, np. zajęcia fitness). Ich zakres jest bardzo szeroki.

Ze względu na specyfikę usług i charakter odbiorcy wyróżniamy usługi podstawowe i ponadpodstawowe (w tym wyspecjalizowane). Do **usług podstawowych** zaliczamy między innymi: usługi transportowe, gastronomiczne, oświatowe czy w zakresie służby zdrowia, a także związane z codziennym zaspokajaniem potrzeb, takie jak: handel, fryzjerstwo, krawiectwo czy naprawy. **Usługi ponadpodstawowe** (wyższego rzędu) są świadczone przez wysoko wykwalifikowanych specjalistów i obejmują obsługę państwa (administracja), otoczenie biznesu (obsługa prawna i finansowa), usługi bankowe, ubezpieczenia, szkolnictwo wyższe i naukę.

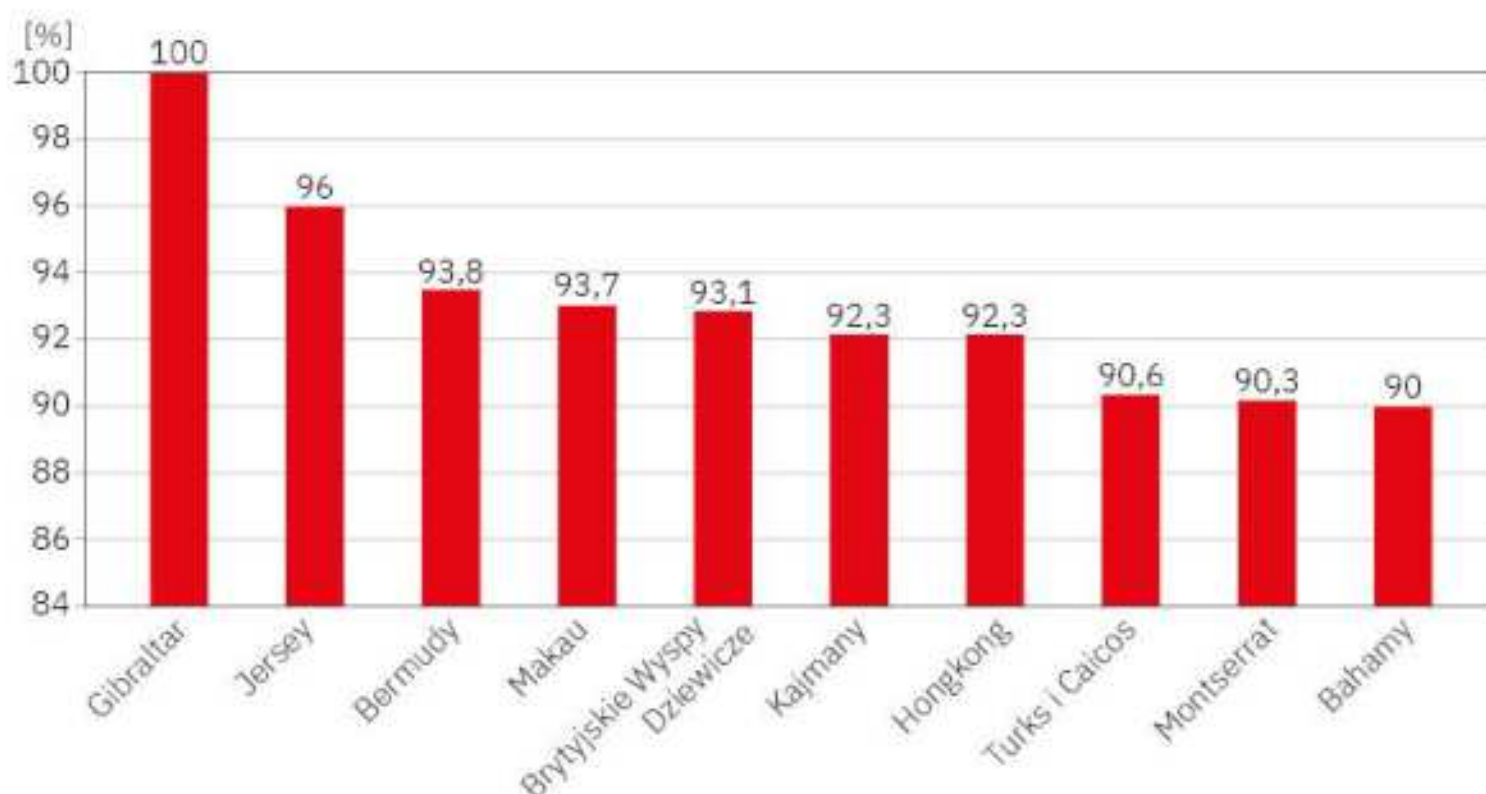
Tab. VI.1.1. Etapy rozwoju usług

Usługi w państwach słabo rozwiniętych (etap przedindustrialny)	Usługi w państwach rozwijających się (etap industrialny)	Usługi w państwach wysoko rozwiniętych (etap poindustrialny)
• dominują usługi podstawowe (handel, naprawy, gastronomia) • niewielki udział działalności finansowej, ubezpieczeniowej czy prawniczej • niski poziom edukacji i ochrony zdrowia • brak wykwalifikowanych kadr • słaby poziom działalności naukowo-badawczej	• wzrost sektora usług związany ze wzrostem zamożności i pojawieniem się nowych potrzeb (np. wypoczynek, transport, zdrowie) • wzrost znaczenia usług związanych z obsługą przedsiębiorstw • rozwój usług bankowych, doradztwa, ubezpieczeń • świadczenie usług głównie przez małe podmioty	• rozwój usług wyspecjalizowanych • zlecanie usług podmiotom zewnętrznym (outsourcing, czytaj: altsorsing) • dynamiczny rozwój usług związanych z zaspokajaniem potrzeb ludności (kultura, rozrywka, turystyka, edukacja wyższego szczebla, internet)

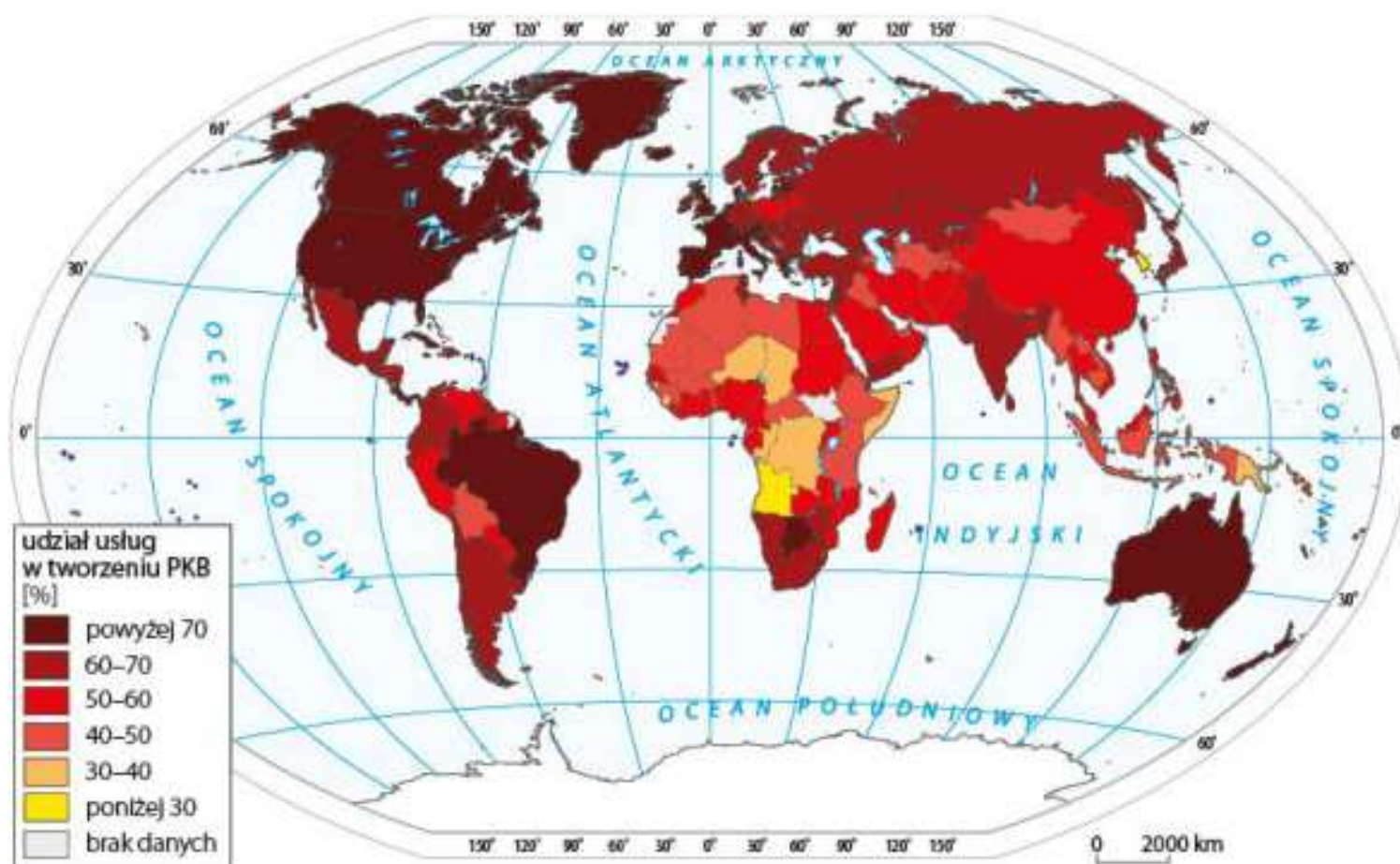
Ryc. VI.1.1. Podział usług według sekcji Polskiej Klasyfikacji Działalności (PKD 2007).

Europejska Klasyfikacja Działalności Gospodarczej dzieli sektor usługowy na: usługi dla konsumentów (podstawowe), ogólnospołeczne oraz dla przedsiębiorców i biznesu.

Ryc. VI.1.2. Obszary o największym udziale usług w tworzeniu PKB w 2017 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie CIA World Factbook

Ryc. VI.1.3. Udział usług w tworzeniu PKB na świecie w 2017 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie CIA World Factbook

Na świecie usługi odgrywają ważną rolę w tworzeniu **dochodu narodowego**. Udział usług w strukturze PKB wynosi 63%. Największe znaczenie mają one w przypadku małych państw bądź terytoriów o wąskiej specjalizacji usług (np. Gibraltary i Hongkong – usługi finansowe, Bahamy i Bermudy – turystyka, Makau – hazard). Niższy jest udział usług w państwach słabo rozwiniętych bądź rozwijających się, natomiast bardzo duży – w państwach wysoko rozwiniętych gospodarczo (ryc. VI.1.4.).

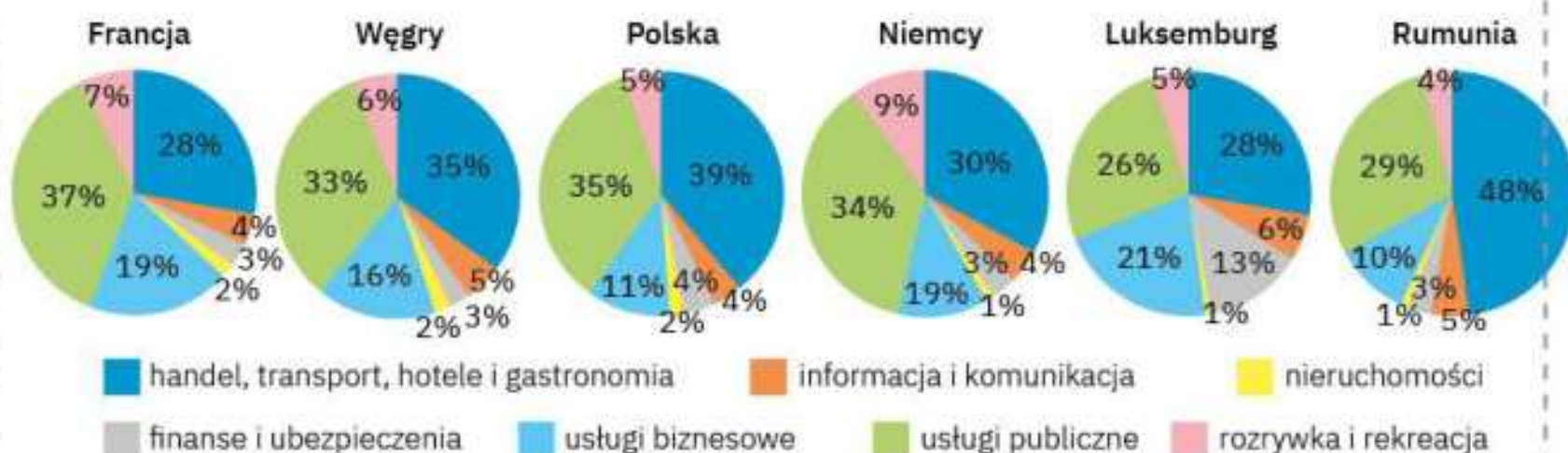
Ryc. VI.1.4. Struktura wytwarzania PKB w wybranych państwach świata w 2017 r.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie CIA World Factbook

Jeśli za 100% przyjmiemy zatrudnienie we wszystkich typach usług, to w państwach Unii Europejskiej 1/3 zatrudnionych pracuje w handlu, transporcie, obiektach noclegowych i gastronomii. Około 18% osób jest zatrudnionych w usługach

biznesowych obejmujących działalność profesjonalną, naukową i techniczną, administrowanie i działalność wspierającą, a około 32% – w szeroko pojętej administracji publicznej (m.in. administracja publiczna, edukacja i ochrona zdrowia). W państwach Europy Zachodniej mniej osób pracuje w handlu, transporcie, hotelach i gastronomii niż w Europie Wschodniej (ryc. VI.1.5.), natomiast bardziej rozwinięte są usługi biznesowe i rozrywka z rekreacją. W zakresie usług finansowych i ubezpieczeń wyróżnia się Luksemburg – jedno z najbogatszych państw UE, w którym znajduje się szereg instytucji bankowych i finansowych.

Ryc. VI.1.5. Struktura usług w wybranych państwach według zatrudnienia w 2018 r.

Źródło: EUROSTAT

Można wyróżnić następujące funkcje usług:

- zaspokajanie potrzeb mieszkańców (bytowych, komunalnych, kulturalnych, zdrowotnych, rekreacyjnych, edukacyjnych),
- tworzenie miejsc pracy,
- podnoszenie dochodu,
- dostarczanie wykwalifikowanych kadr (edukacja, szkolenia),
- dostarczanie środków do pracy (transport, magazynowanie),
- usprawnianie organizacji produkcji i zbytu produktów (usługi marketingowe),
- ułatwianie zarządzania przedsiębiorstwem (doradztwo finansowe, księgowość, ubezpieczenia),
- generowanie innowacji (działalność naukowo-badawcza),
- zapewnienie sprawnego funkcjonowania gospodarki narodowej (administracja, porządek publiczny).

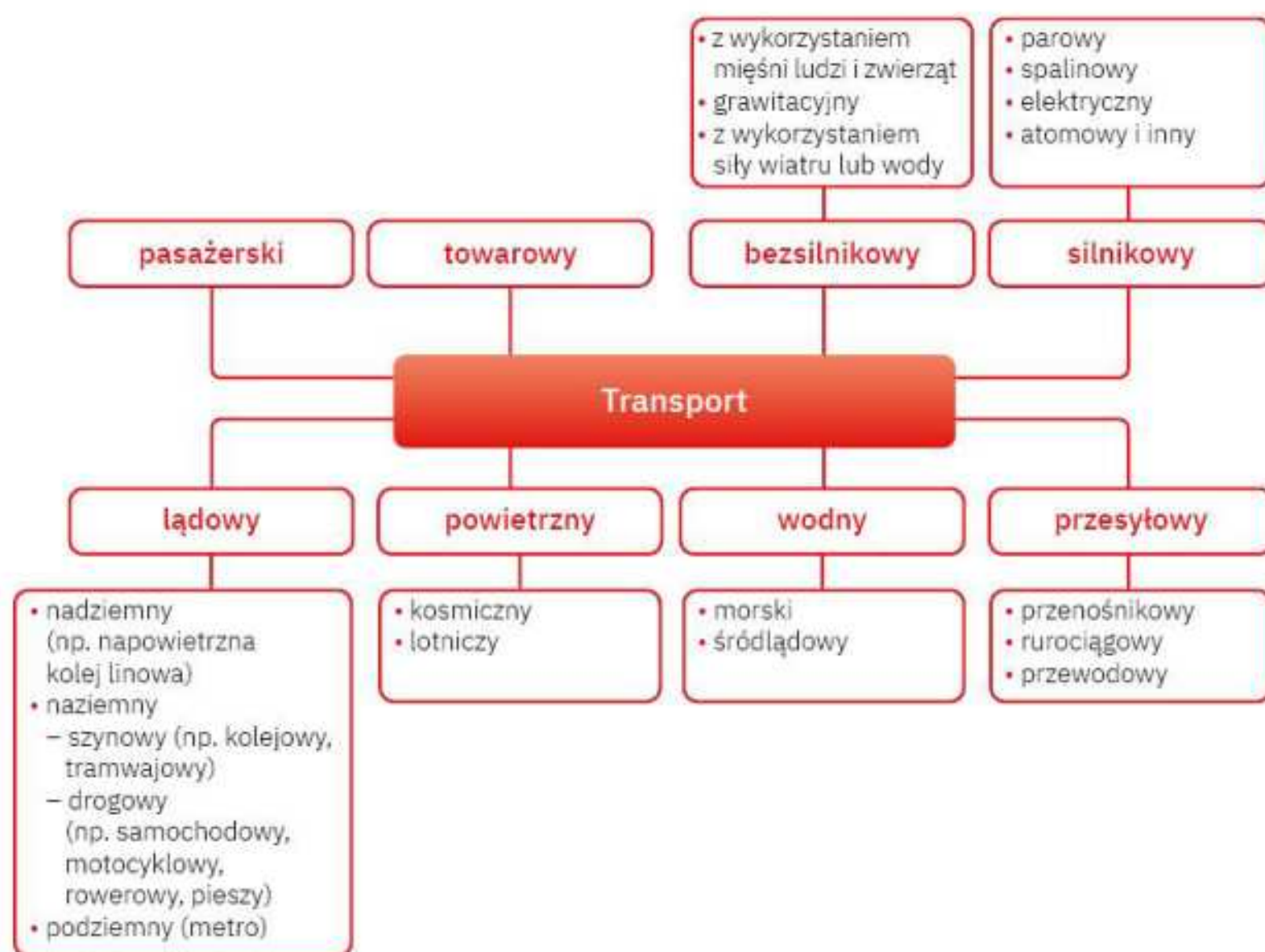
PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego usługi odgrywają ważną rolę we współczesnej gospodarce.
2. Na podstawie ryciny VI.1.3. wskaż kraje o dużym i małym znaczeniu usług w tworzeniu PKB. Wyjaśnij przyczyny takiego zróżnicowania.

3. Porównaj wykresy przedstawiające strukturę usług w wybranych państwach (ryc. VI.1.5.). Określ przyczyny zróżnicowania zatrudnienia we wskazanych usługach między państwami Europy Wschodniej i Zachodniej.
4. Wytłumacz, dlaczego w państwach poindustrialnych zapotrzebowanie na usługi transportowe jest mniejsze niż w państwach industrialnych, natomiast wzrasta zapotrzebowanie na usługi komunikacyjne.

2. Rodzaje transportu i uwarunkowania ich rozwoju w Polsce

Komunikacja to dział gospodarki należący do usług, obejmujący przemieszczanie osób i towarów za pomocą środków lokomocji (transport) oraz przekazywanie informacji (łączność).

Ryc. VI.2.1. Podział transportu.

W ostatnich latach **usługi komunikacyjne** rozwijają się bardzo szybko, co wynika z potrzeby szybkiego przemieszczania osób, ładunków oraz wymiany informacji. Dzięki temu powstają nowoczesne środki transportu i łączności (rozwój technologii informacyjno-komunikacyjnych: internetu, telefonii komórkowej, telekomunikacji satelitarnej, telewizji cyfrowej). Rozwija się infrastruktura transportowa (coraz gęstsza sieć autostrad, więcej portów lotniczych, baz przeładunkowych).

Do najważniejszych mierników transportu należą liczba przewiezionych pasażerów, masa przewiezionych ładunków, długość i gęstość sieci transportowej oraz wskaźniki: **pasażerokilometry** i **tonokilometry**.

Pasażerokilometr – liczba osób pomnożona przez odległość, na jaką zostały przewiezione.

Tonokilometr – masa ładunku pomnożona przez odległość, na jaką został przewieziony.

Transport lądowy

System **transportu lądowego** tworzą: transport samochodowy, szynowy i przesyłowy wraz z odpowiednią infrastrukturą liniową (sieć dróg kołowych, linii kolejowych, linii energetycznych, ropociągów i gazociągów) oraz infrastrukturą punktową (stacje kolejowe, punkty przeładunkowe, przystanki autobusowe, zaplecze magazynowo-składowe, stacje rozdzielcze).

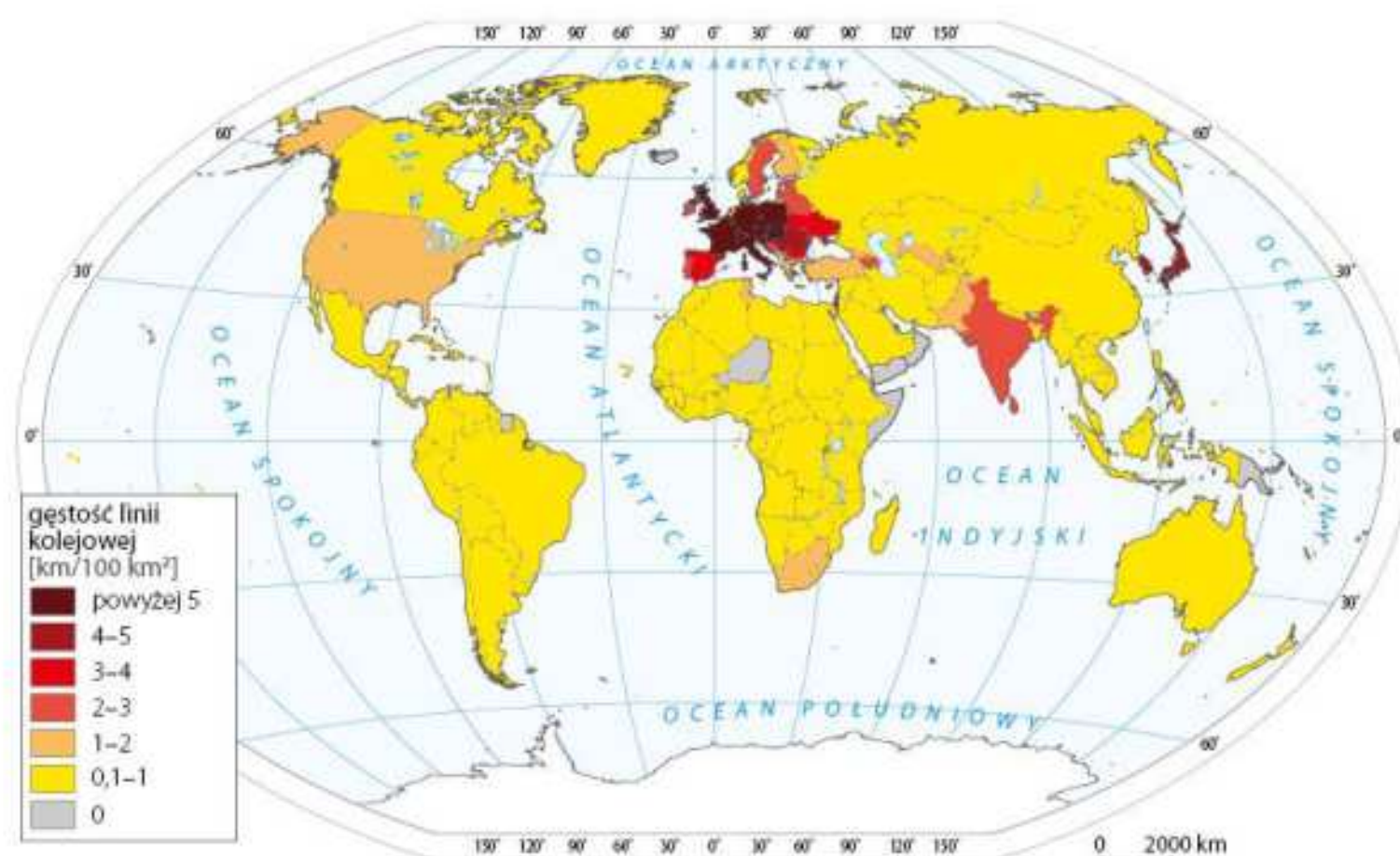
Dużą rolę w transporcie osób odgrywają koleje dużych prędkości, napędzane elektrycznie, na przykład kolej TGV (czytaj: teżewe) we Francji osiągająca w regularnej eksploatacji szybkość do 320 km/h na trasach łączących Paryż z Lyonem (od 1981 r.) oraz między innymi z Bordeaux, Lille, Calais (czyt. bordo, lil, kale), Marsylią, a w relacjach zagranicznych z Londynem (poprzez tunel pod kanałem La Manche), Brukselą i Genewą. Superszybkie pociągi stały się konkurencją dla transportu lotniczego, odwracając niekorzystny trend w przewozach pasażerskich związany z rozwojem motoryzacji i zamykaniem nierentownych linii kolejowych. Ponadto wpłynęły one na ożywienie gospodarcze miast zyskujących szybkie połączenie ze sobą i wzrost liczby kontaktów biznesowych. Podobną rolę odgrywają szybkie koleje Pendolino we Włoszech (jeżdżą także w Polsce) czy Shinkansen w Japonii.

Nowoczesne wykorzystanie transportu kolejowego polega także na budowaniu terminali (tj. stacji przeładunkowych dla towarów – terminale cargo – i osób – terminale pasażerskie). Takie nowoczesne terminale znajdują się w Calais (Francja) oraz Folkestone (czytaj: folkstołn, Wielka Brytania). Powstały one po

zeum Kolejnictwa w Kościerzynie), w których odbywają się spotkania miłośników kolei.

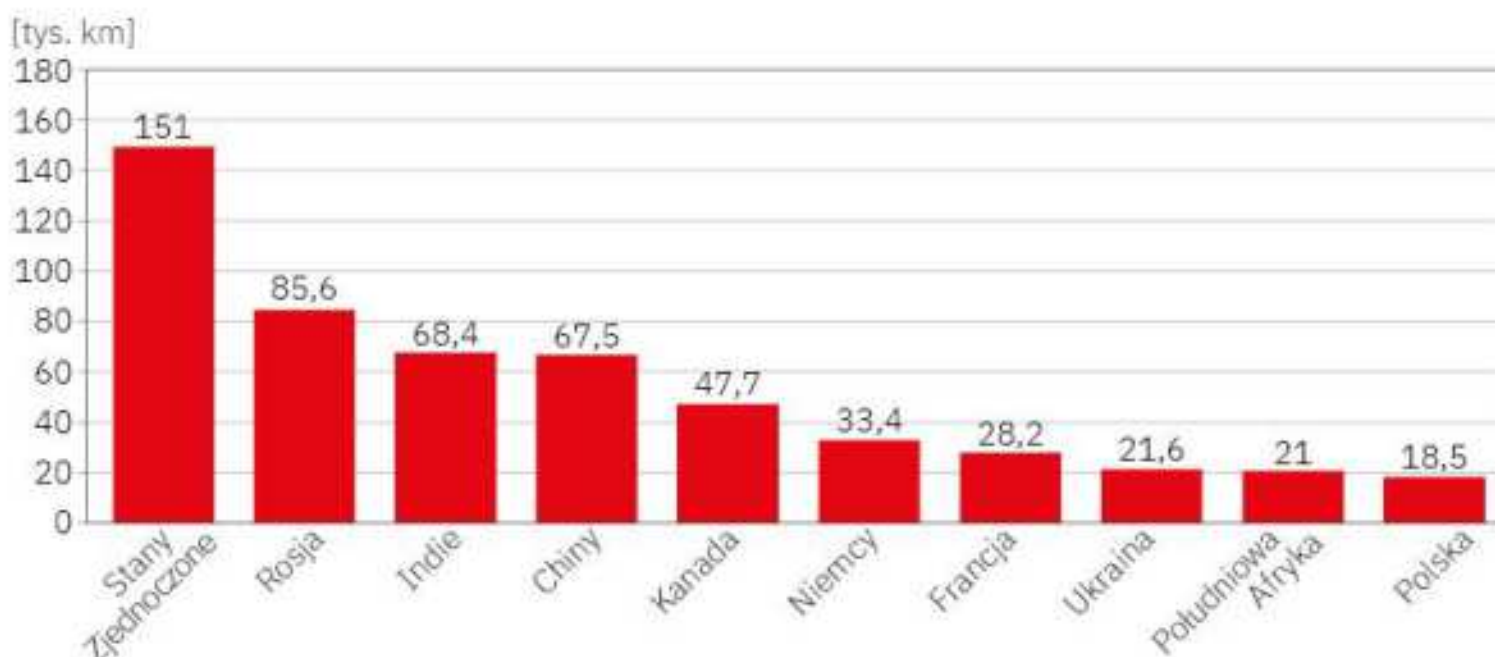

Ryc. VI.2.3. Pociągi TGV należą do najnowocześniejszych na świecie.

Ryc. VI.2.4. Gęstość sieci kolejowej na świecie (w km/100 km²) w 2017 r.

Źródło: Dane Banku Światowego

Ryc. VI.2.5. Państwa o najdłuższej sieci kolejowej w 2018 r.

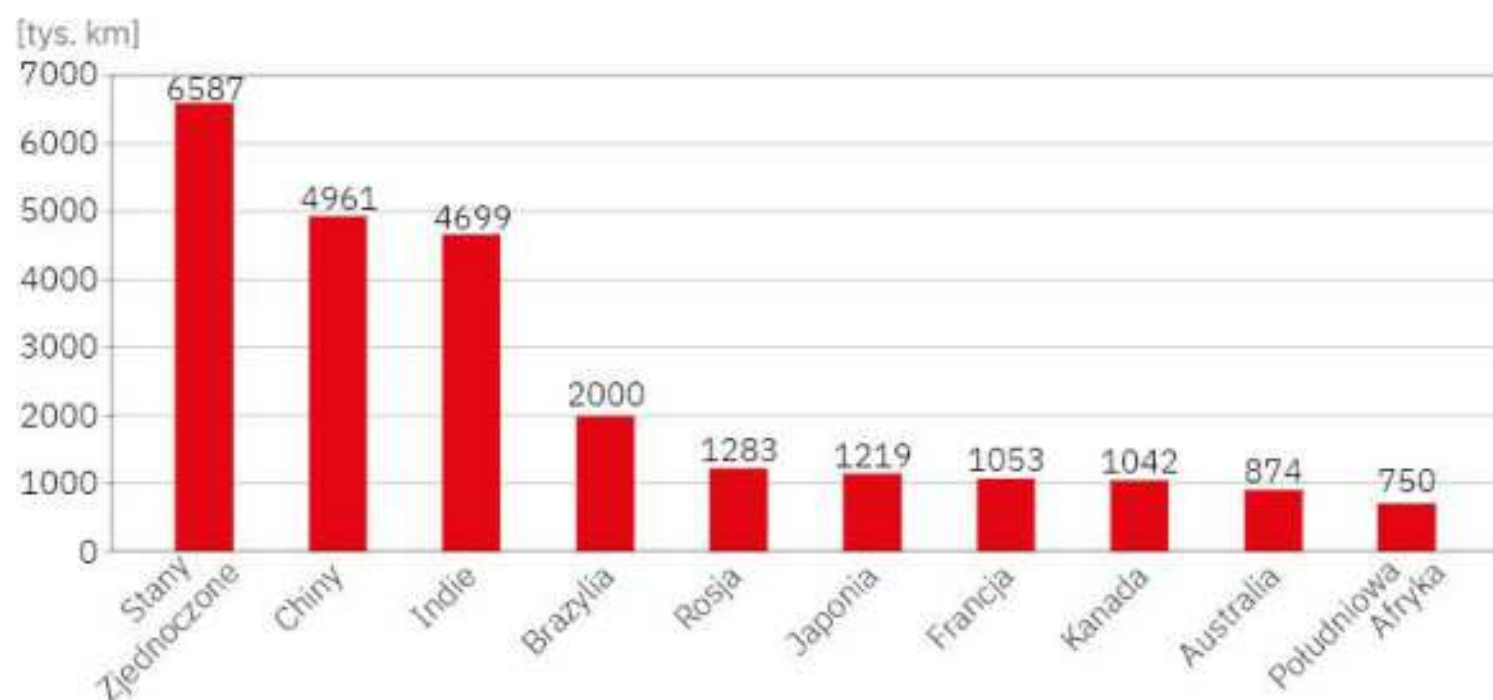
Źródło: Dane Banku Światowego

W Polsce długość linii kolejowych wynosi 19,2 tysiące km, co plasuje ją na 10. miejscu na świecie (ryc. VI.2.5.). W okresie 1980–2017 zlikwidowano jednak około 7 tysięcy km linii kolejowych, uzasadniając to ich nierentownością. Problemem utrudniającym rozwój kolei na ziemiach polskich jest niski udział nowoczesnej infrastruktury kolejowej. Tabor kolejowy również wymaga modernizacji. Wyzwaniem dla polskiej kolei jest rozwój linii dużych prędkości, aby skrócić czas przewozu nie tylko pasażerów, lecz także towarów, oraz zwiększyć przepustowość linii kolejowych (budowa mijanek, dodatkowych torów).

Na początku XX w. coraz większą rolę zaczął odgrywać **transport samochodowy**, któremu towarzyszył rozwój dróg o twardej, ulepszonej nawierzchni. Ze względu na bezpośredni dojazd i brak konieczności kosztownych przeładunków transport samochodowy zaczął powoli wypierać transport kolejowy, zarówno w gospodarce, jak i w życiu codziennym. Samochody osobowe przyczyniły się do wzrostu ruchliwości ludzi i uniezależniły ich od transportu publicznego. Motoryzacja, jako oznaka dobrobytu, w znacznym stopniu zmieniła warunki życia człowieka i zwiększyła dostęp do różnych miejsc aktywności społeczno-gospodarczej (dojazdy do pracy, miejsc zakupów czy wypoczynku).

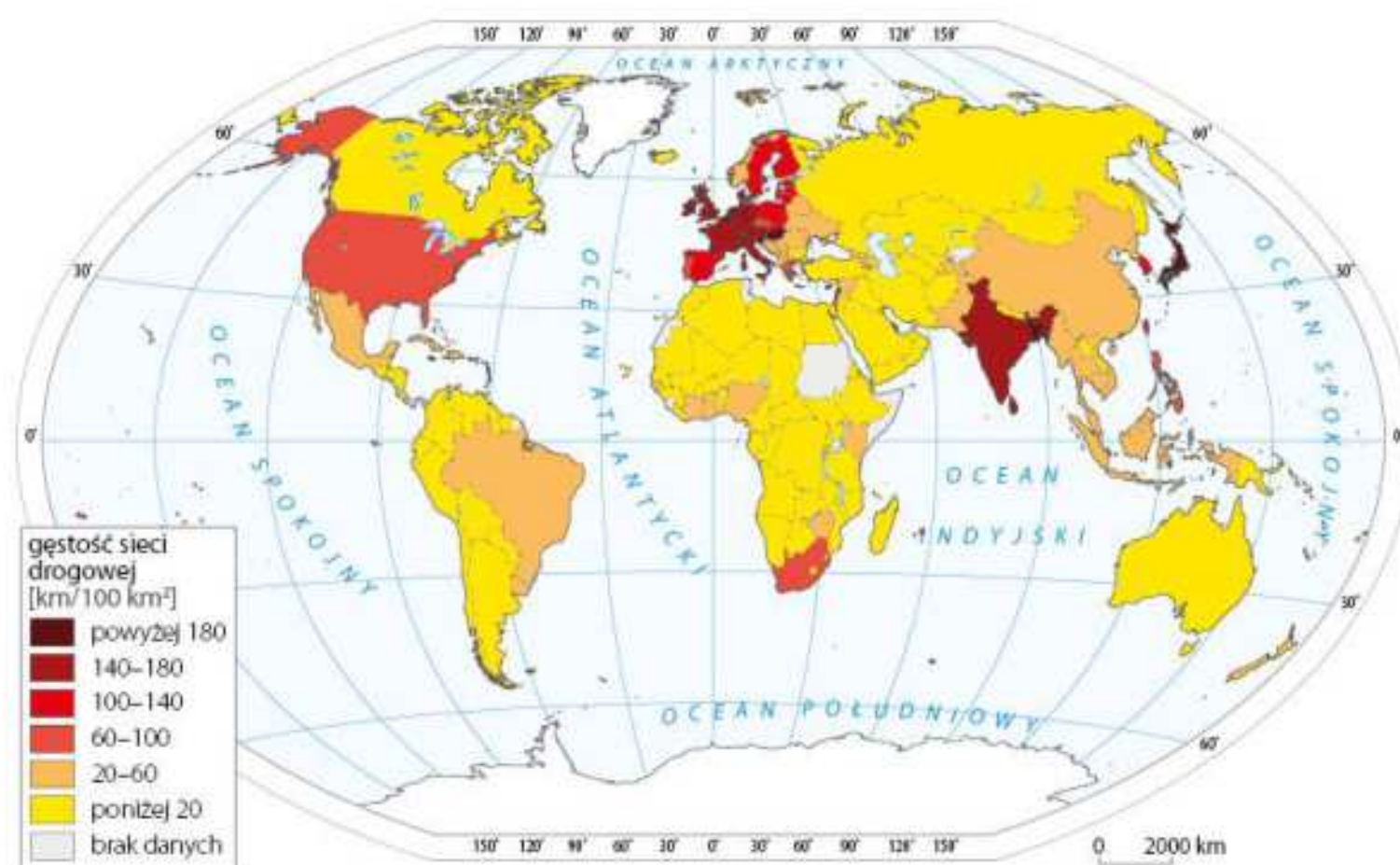
Budowa nowoczesnych autostrad i skrzyżowań bezkolizyjnych usprawniła transport samochodowy w pokonywaniu dużych odległości. W wysoko rozwiniętych regionach świata przewóz ładunków samochodami ciężarowymi znacznie przekracza przewozy koleją ze względu na krótszy czas dowozu, a ponadto zaletą tego typu transportu jest dostarczanie towarów „od drzwi do drzwi”. Przewóz towarów za granicę odbywa się samochodami ciężarowymi oznaczonymi skrótem TIR (Transports Internationaux Routiers, czytając: transportu międzynarodowego drogowego – Międzynarodowy Tranzyt Drogowy). W skali regionalnej i lokalnej ważną rolę odgrywa pasażerska komunikacja samochodowa (autobusy miejskie i da-

lekobieżne, prywatne busy, autokary wycieczkowe). Ze względu na konkurencję tanich linii lotniczych w ostatnich latach w Europie międzynarodowe przewozy autokarowe stały się mniej popularne.

Ryc. VI.2.6. Państwa z najdłuższą długością dróg na świecie w 2017 r.

Źródło: Dane Banku Światowego

Ryc. VI.2.7. Gęstość sieci drogowej na świecie (w km/100 km²) w 2018 r.

Źródło: CIA Factbook

W Polsce długość autostrad wynosi około 1600 km, co daje nam 12. miejsce w UE. Długość dróg ekspresowych wynosi około 2000 km. W ostatnich latach stan techniczny polskich dróg znacząco się poprawił. Problemem jest tworzenie

się zatorów komunikacyjnych w miastach oraz w sezonie świątecznym i urlopowym (np. na tzw. Zakopiance czy drogach dojazdowych na polskie Wybrzeże).

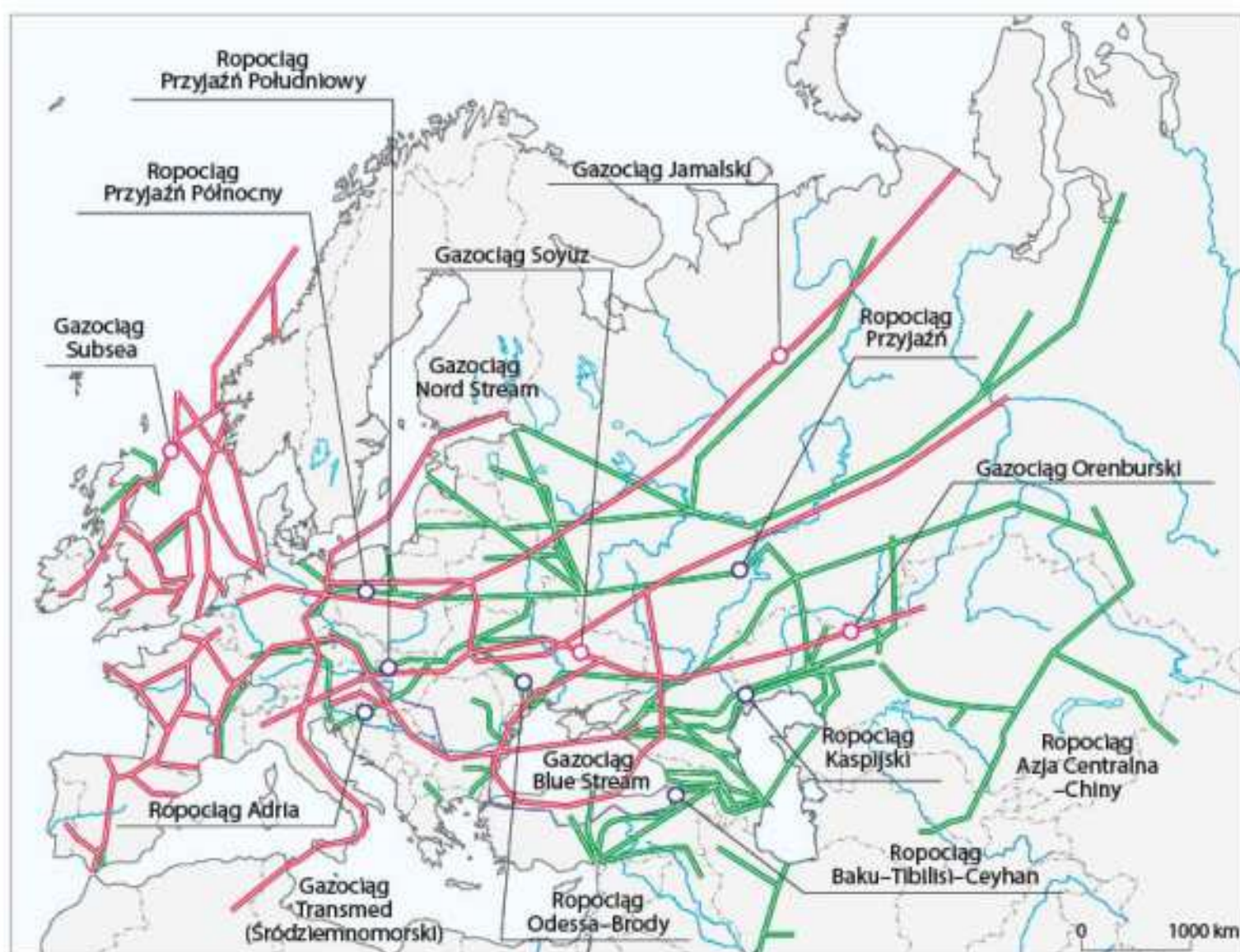
Ryc. VI.2.8. Stan autostrad i dróg ekspresowych w Polsce pod koniec 2019 r.

Transport przesyłowy

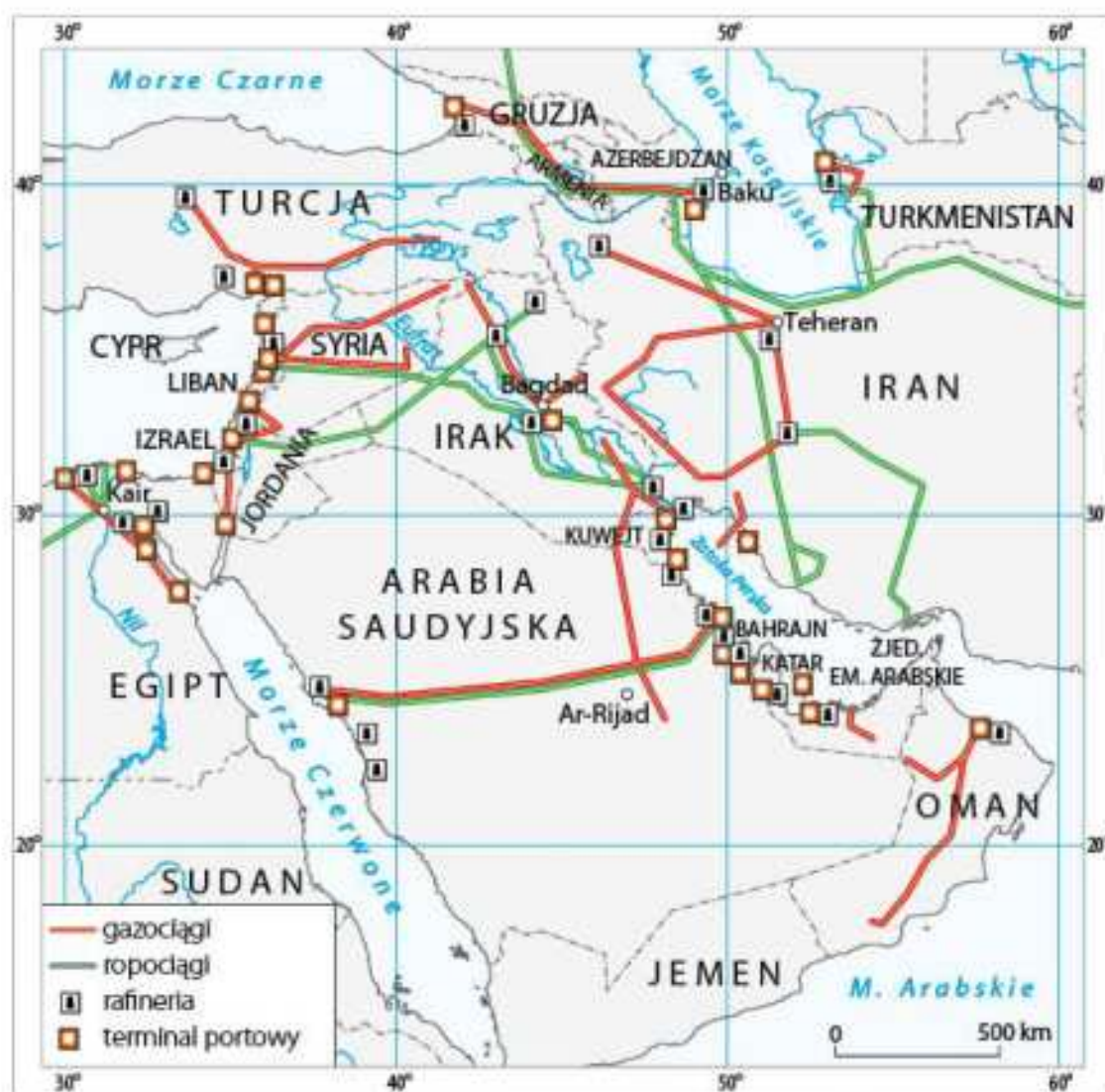
Bardzo ważną rolę w gospodarce odgrywa **transport przesyłowy**, służący do przesyłania energii elektrycznej, ropy naftowej i gazu ziemnego, a także wody, energii cieplnej i zanieczyszczeń (wodociągi i ciepłociągi, kanalizacja) oraz niektórych surowców stałych (np. węgla na taśmociągach z kopalni do elektrowni).

Strategiczne znaczenie dla gospodarki mają rurociągi przesyłające ropę naftową i gaz ziemny. Umożliwiają one dostarczenie tych surowców z miejsca wydobycia do portów morskich lub do końcowych odbiorców. Dużym zagrożeniem dla środowiska i bezpieczeństwa jest możliwość wycieku ropy naftowej oraz ulatniania się gazu z nieszczelnych rur. Gęsta sieć ropociągów i gazociągów znajduje się w rejonie Zatoki Perskiej, w Stanach Zjednoczonych oraz w Europie. Jednym z najdłuższych na świecie systemów naftowych jest rurociąg „Przyjaźń” łączący Zagłębie Wołżańsko-Uralskie w Rosji z Europą Środkową.

Ze względu na dostawę gazu z Rosji duże znaczenie dla Polski ma gazociąg jamalski, ciągnący się z Rosji do Niemiec, o długości ponad 4 tysięcy kilometrów. Rurociągi mogą być również budowane na dnie morskim. Planowany Gazociąg Północny ma połączyć Rosję i Niemcy po dnie Bałtyku, z pominięciem Polski, Litwy, Łotwy i Estonii. Rurociąg ten wzbudza wiele kontrowersji, gdyż przeciwnicy tego projektu (głównie z Polski i państw bałtyckich) twierdzą, że stwarza on zagrożenie dla bezpieczeństwa energetycznego państw, które pomija.

Ryc. VI.2.9. Główne rurociągi w Europie. Źródło: <http://enerbridge.biz/statistics.html>.

Ryc. VI.2.10. Sieć gazociągów i ropociągów w rejonie Zatoki Perskiej. Transport ropy naftowej i gazu ziemnego z rejonu Zatoki Perskiej stanowi alternatywę wywozu tych surowców tankowcami i gazowcami przez cieśninę Ormuz.

Źródło: Geografia. Vademecum. Matura 2011, Gdynia 2010.

Transport wodny

Transport wodny dzielimy na śródlądowy i morski. **Żegluga morska** ma znacznie większe znaczenie w przewozie towarów niż żegluga śródlądowa. Drogą morską przewozi się ropę naftową i produkty ropopochodne (prawie 50% wszystkich ładunków przewożonych drogą morską), skroplony gaz ziemny, węgiel kamienny, rudy żelaza, zboże, drewno i owoce. W strukturze przewożonych towarów zachodzi coraz większa specjalizacja. Większy jest udział kontenerowców ze względu na łatwość przeładunków, statków do przewozu ładunków tocznych i pojazdów, chłodni i gazowców. Największe porty na świecie pod względem przeładunków to Singapur, Szanghaj (Chiny) oraz Rotterdam (Niderlandy) (ryc. VI.2.11).

Morski transport pasażerski nie odgrywa obecnie większej roli ze względu na konkurencję transportu lotniczego. Powodzeniem cieszą się jedynie rejsy wycieczkowe (np. po Morzu Śródziemnym) oraz przeprawy promowe. Rozwój nowych rozwiązań komunikacyjnych (mosty, tunele) wypiera również powolny transport promowy (np. wybudowanie tunelu pod kanałem La Manche i mostu nad cieśniną Sund łączącego Kopenhagę z Malmö, czytaj: malme, Szwecja).

Transport śródlądowy odbywa się rzekami, kanałami oraz jeziorami (naturalnymi i sztucznymi). Dla przewozu osób ma znikome znaczenie ze względu na małą prędkość. Jest wykorzystywany jedynie do przepraw promowych oraz rejsów wycieczkowych. Większą rolę odgrywa przy przewożeniu towarów (piasków

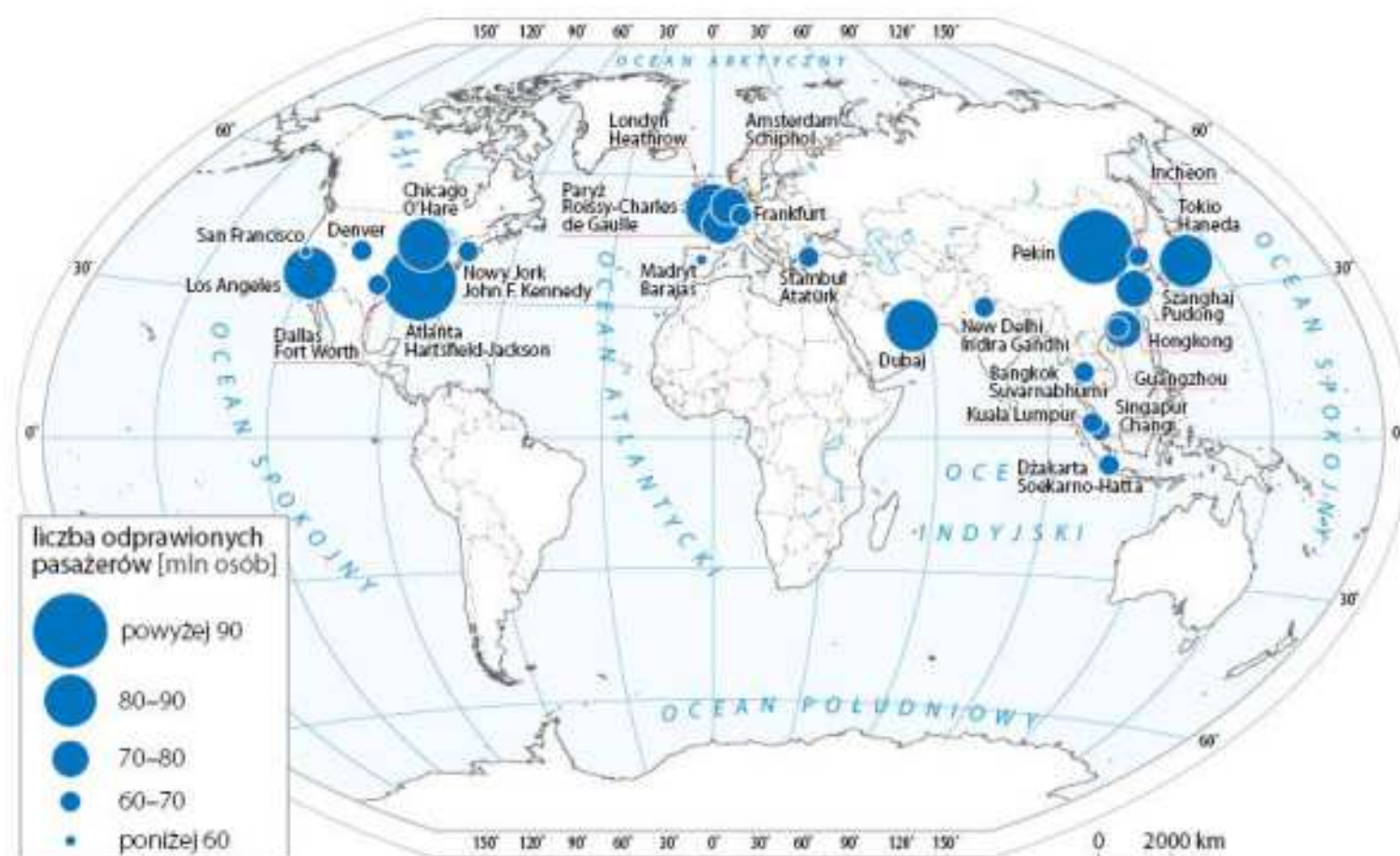
Ryc. VI.2.11. Największe porty morskie na świecie wg przeładunków w 2018 r.

i żwirów, węgla, rud metali, drewna, płodów rolnych czy kamieni budowlanych). Funkcjonuje w głównej mierze w regionach świata położonych z dala od morza lub o słabo rozwiniętym transporcie lądowym (np. wewnątrz Chin, w Rosji na Syberii, w Amazonii), ale również w państwach, które nie spełniają tych warunków, na przykład w Stanach Zjednoczonych, Niderlandach czy Belgii.

Największymi **portami śródlądowymi** na świecie są port w Montrealu (Kanada) nad Rzeką Świętego Wawrzyńca oraz port w Duisburgu nad Renem (Niemcy). Współcześnie żegluga śródlądowa ma o wiele mniejsze znaczenie niż dawniej, a tereny doków portowych (czyli basenów portowych, w których statek może zacumować w celu załadunku bądź wyładunku) oraz przyległych magazynów są przekształcane w centra usługowe (finansowe, handlowe, kulturalne bądź rozrywkowe) lub luksusowe osiedla mieszkaniowe. Przykładem tego są doki w Londynie. W Polsce nowoczesnym portem rzeczny jest port w Gliwicach położony nad Kanalem Gliwickim łączącym teren Górnośląskiego Okręgu Przemysłowego z systemem rzeczny Odry.

Transport powietrzny

Najważniejszą rolę w transporcie powietrznym odgrywa **transport lotniczy**. Charakteryzuje się dużymi prędkościami przewozu, wysokim komfortem, bezpieczeństwem, dużą częstotliwością przewozów i rozległością przestrzenną zapatrywanego rynku. Zapewnia możliwość przewożenia ładunków wrażliwych

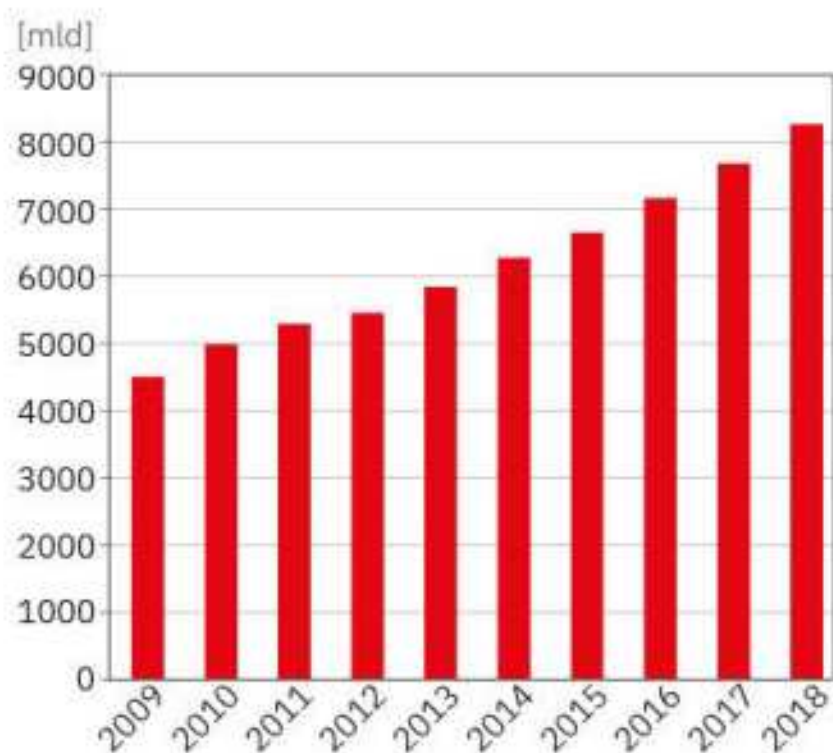
Ryc. VI.2.12. Największe lotniska na świecie pod względem liczby odprawionych pasażerów w 2018 r.

(np. psujących się), a w niektórych przypadkach stanowi jedyną możliwość dostarcia do miejsc trudno dostępnych. Do jego wad należą stosunkowo duża zależność od warunków pogodowych, kosztowna infrastruktura i wysokie koszty eksploatacji. Transport lotniczy rozwinął się na początku XX w.

Ponad 85% przewozów pasażerów i towarów samolotami dotyczy Europy, Ameryki Północnej oraz Azji i Australii. Największe i najbardziej uczęszczane lotniska w Europie przedstawiono na rycinach VI.2.15. i VI.2.16.

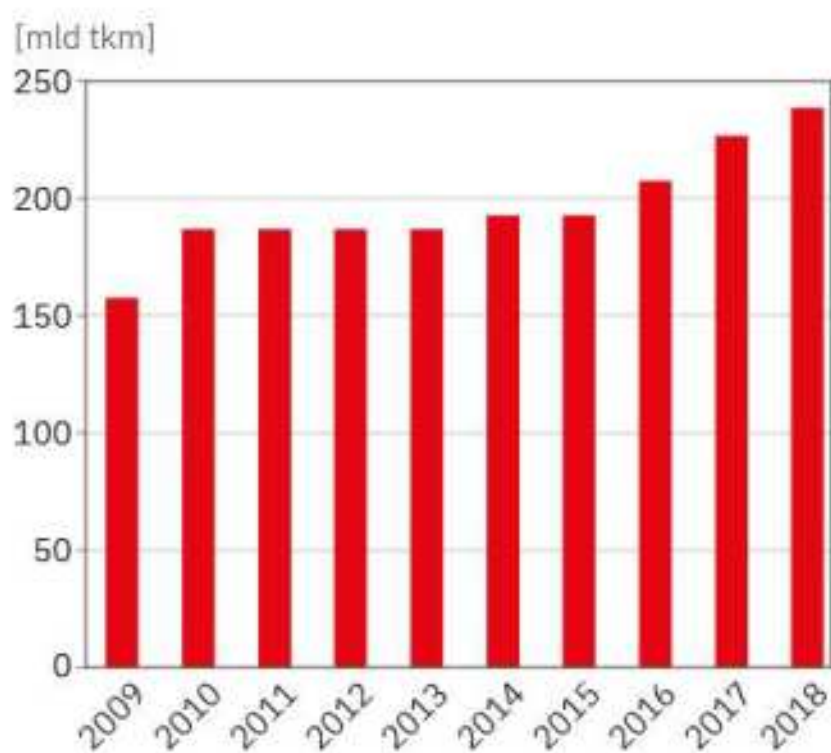
Konkurencja między liniami lotniczymi doprowadziła do powstania ofert tanich linii (tzw. niskobudżetowych, np. Ryanair, czytaj: rajaner, Easy Jet, czytaj: izer dżet, Wizz Air, czytaj: tizer). Obniżka cen była możliwa dzięki korzystaniu z lotnisk o tańszej obsłudze (często oddalonych od centrów miast), nietypowym porom lotów, redukcji personelu pokładowego, zmniejszeniu limitu bezpłatnego bagażu oraz rezygnacji z wielu usług dodatkowych (np. posiłków).

W latach 2009–2018 liczba pasażerów na świecie przewiezionych liniami lotniczymi wzrosła niemal dwukrotnie (z 2 mld 280 mln do 4 mld 322 mln), a liczba przewiezionych ładunków wzrosła z 40 do 60 milionów ton. Prawie dwukrotnie wzrosła też liczba pasażerokilometrów (z ponad 4 do ponad 8 bilionów), a o 1/3 liczba tonokilometrów (ze 160 do 240 mld) przewiezionych transportem lotniczym (ryc. VI.2.13. oraz VI.2.14.). Najwięcej pasażerów w 2018 r. odprawiono na lotnisku w Atlancie (Stany Zjednoczone, 107 mln), a w Europie na lotnisku London Heathrow (78 mln; ryc. VI.2.15.). W Europie do najbardziej uczęszczanych połączeń wewnętrznych w 2018 r. należały Madryt – Barcelona (2,3 mln przewiezionych pasażerów, ryc. VI.2.16.), a zewnętrznych Londyn – Nowy Jork.

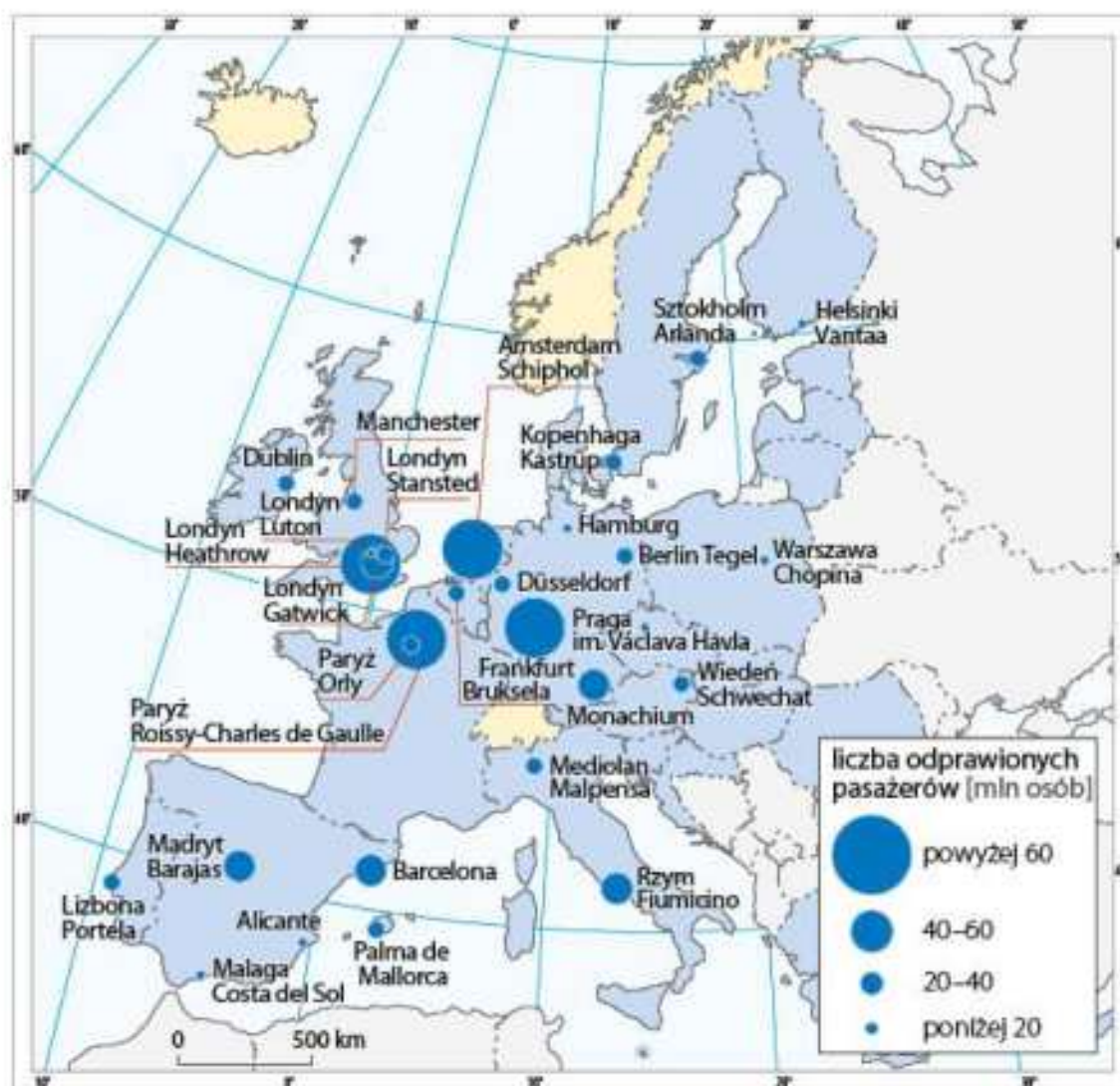
Ryc. VI.2.13. Liczba pasażerokilometrów w transporcie lotniczym świecie w latach 2009–2018.

Źródło: www.icao.int

Ryc. VI.2.14. Przewóz ładunków transportem lotniczym na świecie w latach 2009–2018.

Źródło: www.icao.int

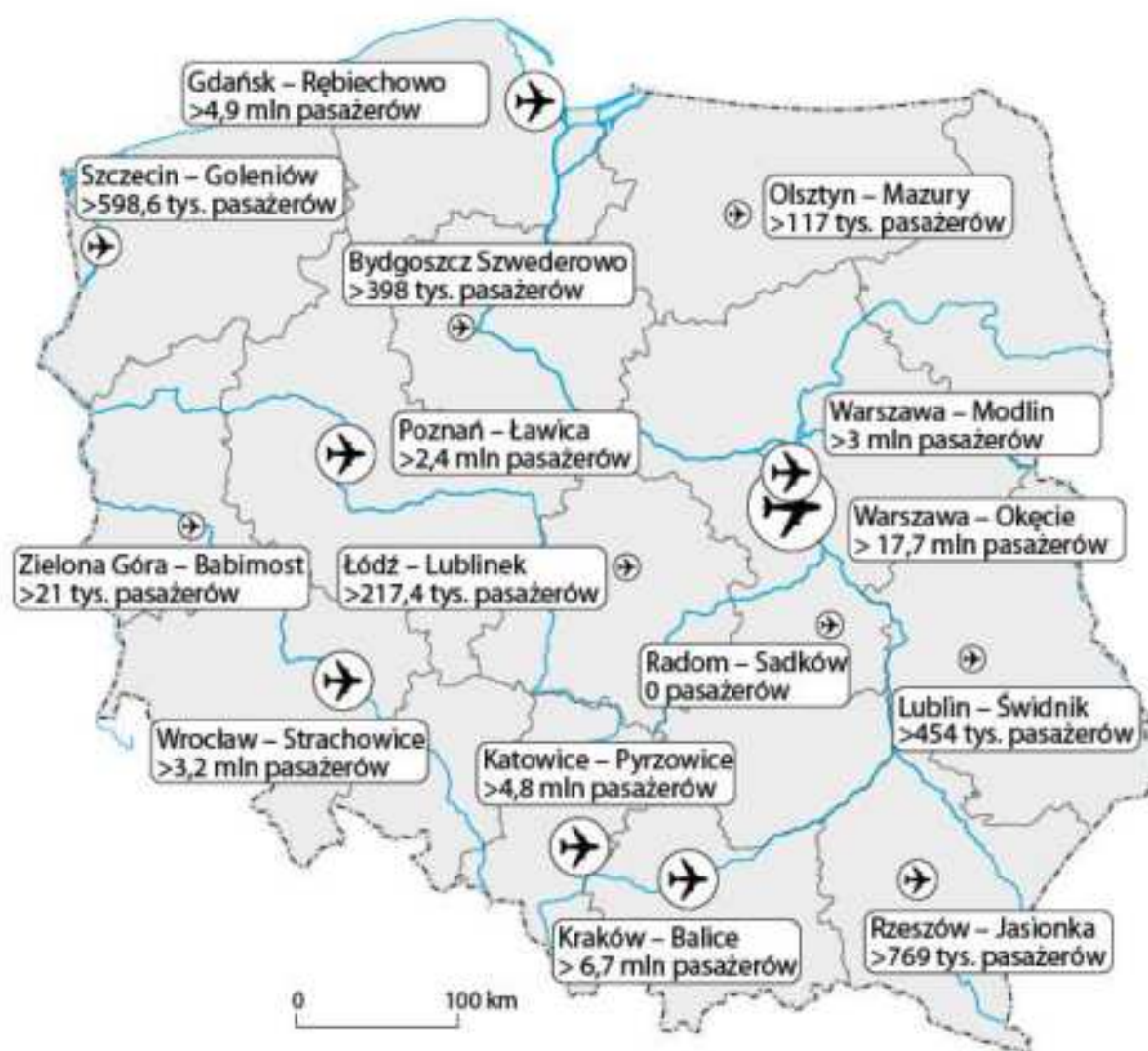

Ryc. VI.2.15. Największe lotniska w UE pod względem liczby odprawianych pasażerów w 2017 r.
Źródło: EUROSTAT

Ryc. VI.2.16. Najbardziej uczęszczane pasażerskie połączenia lotnicze w UE w 2017 r. w tysiącach pasażerów i zmiana w okresie 2016-2017.
Źródło: EUROSTAT

W Polsce transport lotniczy rozwija się dynamicznie, zwłaszcza od momentu wejścia do UE. Polskie lotniska odprawiły w 2018 r. około 46 milionów pasażerów (o blisko 15% więcej niż w 2017 r.). Największy udział pasażerów zano-towało lotnisko Chopina w Warszawie (ok. 39%), natomiast ponad 10% udziału w rynku przewozów pasażerskich obsługiwały regionalne porty lotnicze: w Kra-kowie, Gdańsku i Katowicach.

Ryc. VI.2.17. Rozmieszczenie portów lotniczych w Polsce oraz liczba pasażerów prze-wiezionych w 2018 r.

Źródło: doleczisz.pl

PYTANIA I POLECENIA

1. Porównaj kartogramy przedstawiające zróżnicowanie sieci transportu ko-lejowego i drogowego na świecie. Wskaż obszary o dużej i małej gęstości sieci kolejowej i drogowej. Wyjaśnij przyczyny tego zróżnicowania w dwóch wybranych regionach.
2. Zaproponuj działania, jakie należy podjąć, aby usprawnić transport kolejowy i drogowy w Polsce.
3. Na podstawie zdobytej wiedzy wypisz w tabeli narysowanej w zeszycie wady i zalety transportu przesyłowego.

3. Rozwój turystyki w Polsce i na świecie

Czynniki wpływające na rozwój turystyki

Turystyka obejmuje podróże związane z poznawaniem, wypoczynkiem, rozrywką, leczeniem, pielgrzymowaniem do miejsc kultu religijnego, czyli wyjazdami bez podejmowania pracy zarobkowej i osiedlania się. W ostatnich latach rozwija się turystyka kongresowa – związana z organizowaniem różnego rodzaju imprez (wystaw, targów, sympozjów, festiwali) w miejscach atrakcyjnych turystycznie.

Do najważniejszych czynników rozwoju turystyki zaliczamy **wzrost zamożności i mobilności społeczeństw**. Mieszkańcy regionów wysoko rozwiniętych mają więcej czasu wolnego i przeznaczają część swoich dochodów na aktywny wypoczynek. Sprzyja temu coraz sprawniejszy transport (zwłaszcza lotniczy) oraz wzrost poziomu wykształcenia i dążenie do zdobywania wiedzy o świecie. Rozwój procesów urbanizacyjnych skłania ludzi do wyjazdów do miejsc położonych z dala od zgiełku miast, gdzie można wypoczywać na łonie natury.

Podróżowaniu sprzyja także stabilna sytuacja polityczna na świecie. Upadek komunizmu ułatwił wyjazdy zagraniczne mieszkańcom Europy Środkowo-Wschodniej. Zniesienie granic w Unii Europejskiej umożliwiło podróżowanie po jej terytorium bez obowiązku posiadania paszportu, a jedynie z dowodem tożsamości. Z drugiej strony zamachy terrorystyczne (np. w Nowym Jorku 11 września 2001 r., na wyspie Bali w Indonezji w 2002 r., w Madrycie w 2004 r., w Londynie i w Egipcie w 2005 r., w Paryżu w 2015 r., w Barcelonie w 2017 r.) wpłynęły na chwilowe załamanie w turystyce. Także konflikty zbrojne w państwach arabskich w latach 2010–2012 (tzw. Arabska Wiosna) przyczyniły się do zmniejszenia ruchu turystycznego między innymi do Egiptu i Tunezji.

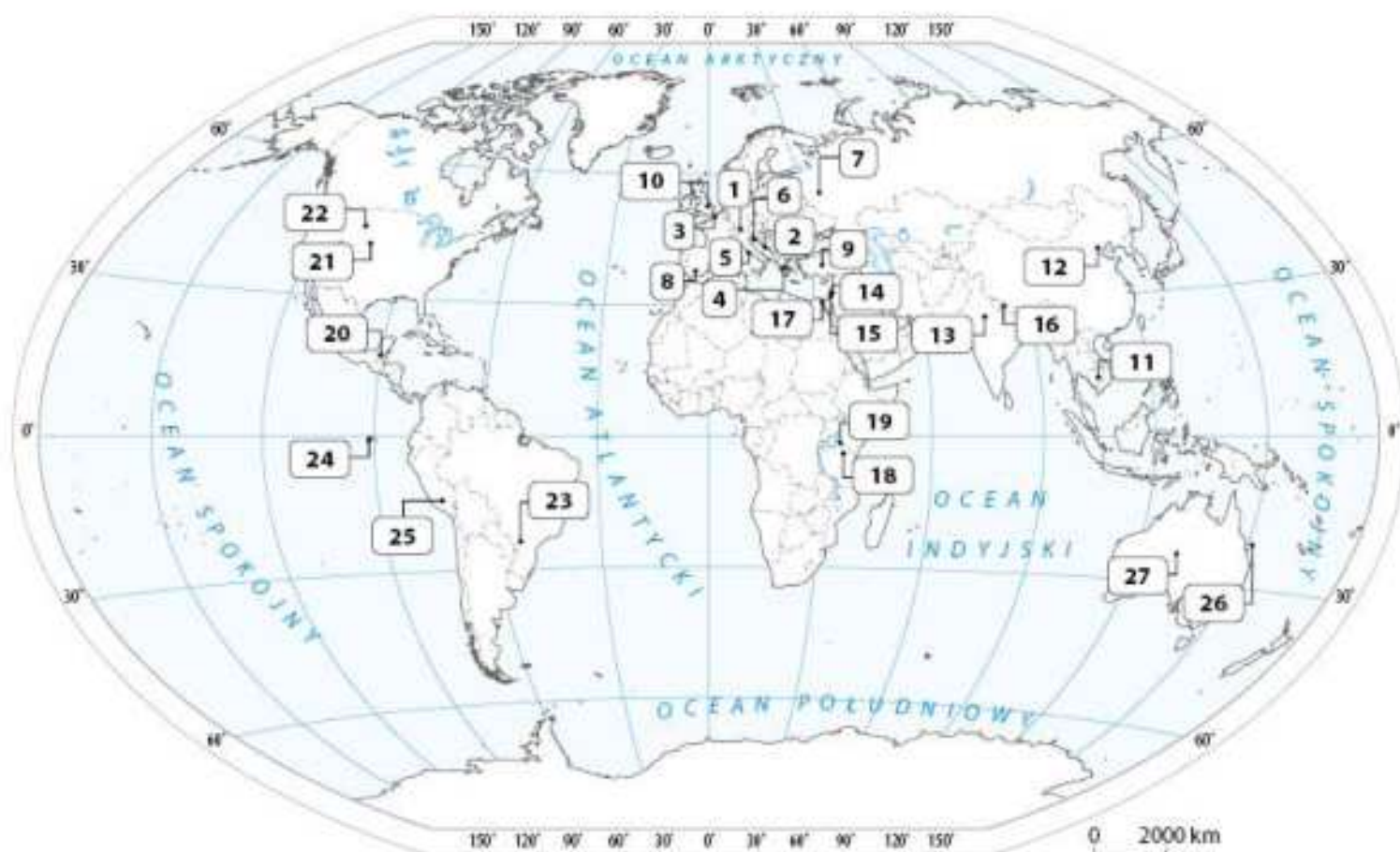
Ruch turystyczny – obejmuje ogół przemieszczeń ludności związanych z podróżami.

Walory turystyczne – elementy środowiska przyrodniczego i pozaprzyrodniczego, będące przedmiotem zainteresowania turystów.

Zagospodarowanie turystyczne jest wynikiem działalności mającej na celu przystosowanie przestrzeni do potrzeb ruchu turystycznego, na przykład bazy gastronomicznej i hotelowej, usług transportowych i komunikacyjnych.

Do wzrostu ruchu turystycznego znacznie przyczynia się polityka państw, w których wspiera się turystykę jako ważną dziedzinę gospodarki generującą wysokie dochody. Miejsca często odwiedzane przez turystów są odpowiednio zagospodarowane turystycznie, aby zachęcić podróżujących do przyjazdów. Według Światowej Organizacji Turystyki (UNWTO), działającej przy ONZ, liczba przyjazdów turystów zagranicznych na świecie w okresie 1950–2018 wzrosła z 25 milionów do 1,4 miliarda.

Europa:

1. Austria: Pałac i Ogrody Schönbrunn (Wiedeń)
2. Chorwacja: Stare Miasto w Dubrowniku
3. Francja: Mont-Saint-Michel
4. Grecja: Akropol, Meteory, Delfy
5. Włochy: Historyczne Centrum Rzymu
6. Włochy: Wenecja i Laguna Wenecka
7. Rosja: Kreml i Plac Czerwony
8. Hiszpania: Alhambra (Granada)
9. Turcja: Park Narodowy Göreme i skały Kapadocji
10. Wielka Brytania: Stonehenge, Pałac Westminsterski, Opactwo Westminsterskie i kościół św. Małgorzaty

Azja:

11. Kambodża: Angkor
12. Chiny: „Zakazane Miasto” (Pekin)
13. Indie: Taj Mahal
14. Izrael: Jerozolima
15. Jordania: Petra
16. Nepal: Park Narodowy Sagarmatha (Mt Everest)

Afryka:

17. Egipt: Piramidy w Gizie
18. Tanzania: Krater Ngorongoro
19. Tanzania/Kenia: Park Narodowy Serengeti

Ameryka Płn.:

20. Gwatemala: Tikal
21. USA: Mesa Verde
22. USA: Yellowstone

Ameryka Płd.:

23. Argentyna/Brazylia: Park Narodowy Iguazu
24. Ekwador: Wyspy Galapagos
25. Peru: Cusco, Machu Picchu

Australia:

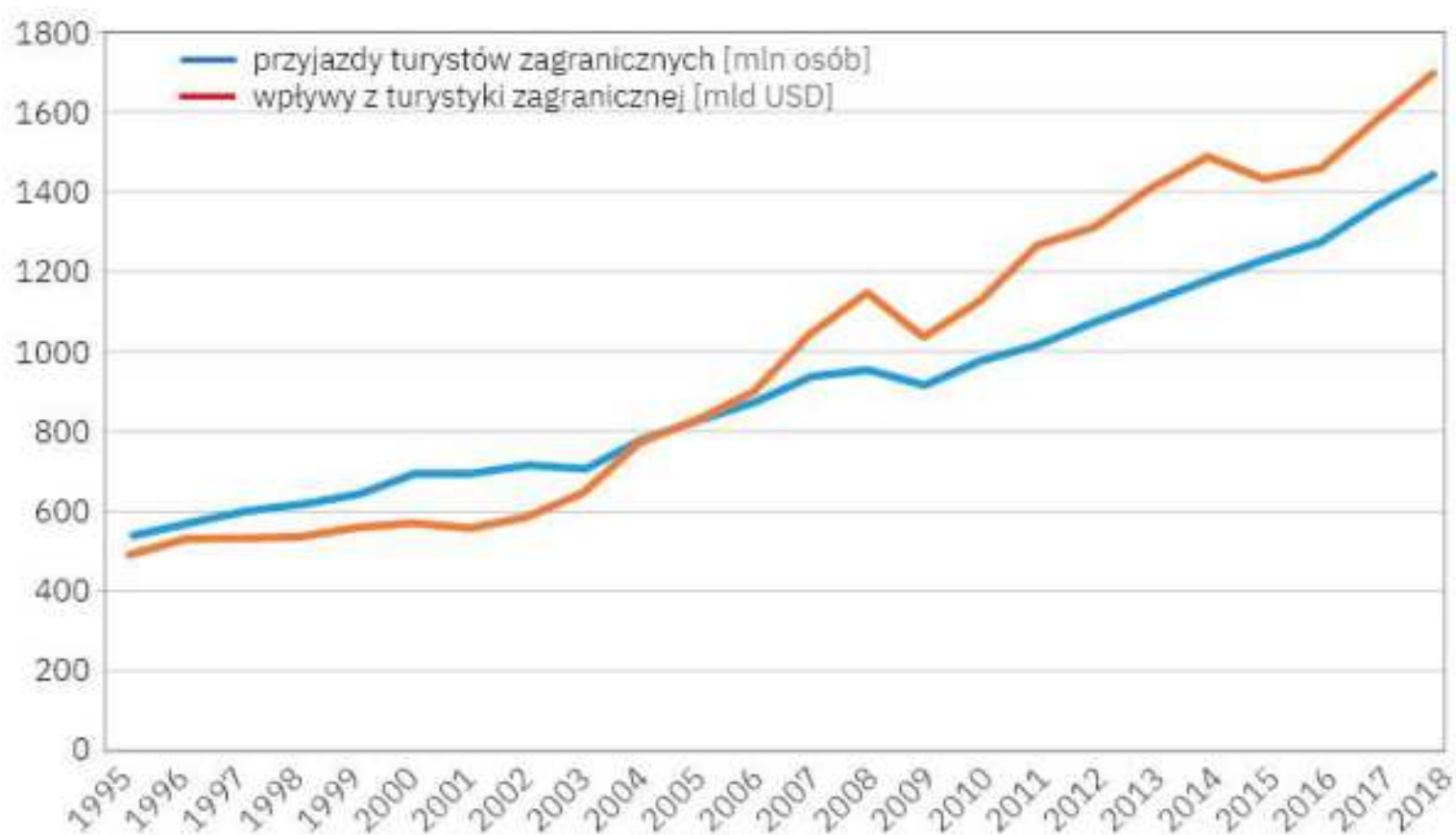
26. Wielka Rafa Koralowa
27. Park Narodowy Uluru (Ayers Rock)

Ryc. VI.3.1. Wybrane obiekty z Listy światowego dziedzictwa kulturalnego i przyrodniczego UNESCO.

Spoleczno-gospodarcze znaczenie turystyki

Turystyka jest istotnym czynnikiem rozwoju gospodarczego zarówno w skali globalnej, gdyż stanowi ważny składnik dochodu narodowego niektórych państw, jak i poszczególnych regionów turystycznych oraz miejscowości wypoczynkowych. Ludność obszarów o rozwiniętej infrastrukturze turystycznej znajduje zatrudnienie w hotelarstwie, gastronomii, usługach transportowych oraz handlu, a także czerpie dochód ze sprzedaży pamiątek, produktów żywnościowych bądź udzielania noclegów.

Wpływy z turystyki w 2018 r. wyniosły 1,7 biliona dolarów. Największy udział turystyki w tworzeniu dochodu narodowego występuje w małych krajach, z reguły wyspiarskich, położonych na Karaibach (np. Aruba, Barbados, Bahamy) lub na Oceanii (np. Vanuatu). W tych państwach nadmierny rozwój turystyki w stosunku do innych działów gospodarki spowodował uzależnienie ich gospodarki od wielkości wpływów z turystyki zagranicznej (są to kraje o tzw. monokulturze turystycznej).

Ryc. VI.3.2. Przyjazdy turystów zagranicznych i wpływy z turystyki zagranicznej w latach 1995–2018.

Źródło: Opracowanie własne na podstawie danych z UNWTO i WTTC

Turystyka pełni funkcję edukacyjną i wychowawczą. Szczególne znaczenie ma turystyka krajoznawcza organizowana w celu zdobycia wiedzy na przykład o własnym państwie czy regionie. Przyczynia się ona do kształtowania postaw patriotycznych związanych z tożsamością kultury regionalnej i narodowej. Pogłębia także zamiłowanie do ojczyzny i pielęgnowanie dziedzictwa kulturowego. Turystyka krajoznawcza obejmuje zwiedzanie obiektów zabytkowych, poznawanie miast historycznych czy wędrowanie szlakami turystycznymi.

Zagospodarowanie turystyczne na wybranych przykładach

Bogactwo ropy naftowej i gazu ziemnego państw położonych nad Zatoką Perską przyczyniło się do powstania inwestycji w zakresie turystyki wypoczynkowej i kongresowej skierowanych do zamożniejszych turystów. W Dubaju podjęto się realizacji bardzo spektakularnych projektów:

- **Burdż al-Arab** – jeden z nielicznych na świecie hoteli siedmiogwiazdkowych, położony na sztucznej wyspie na Zatoce Perskiej; mierzy 321 m wysokości – to najwyższy hotel świata; mieści 202 apartamenty, z których najbardziej luksusowy, ozdobiony złotem, ma powierzchnię 780 m²; hotel wyposażono w lądowisko dla śmigłowców i kilkupiętrowe akwarium z żywą rafą koralową;

- **The Palm Islands** (czytaj: de palm ajlands, Wyspy Palmowe) – zespół trzech największych na świecie sztucznych wysp, uformowanych w kształt palmy; znajdują się one u wybrzeży Zatoki Perskiej, są otoczone falochronami; powstają od 2001 r. i szacuje się, że na ich wybudowanie zostanie zużyte 80 milionów m³ materiału skalnego z dna zatoki; na wyspach mają się znaleźć kompleksy luksusowych hoteli, mieszkań oraz sklepów i restauracji;

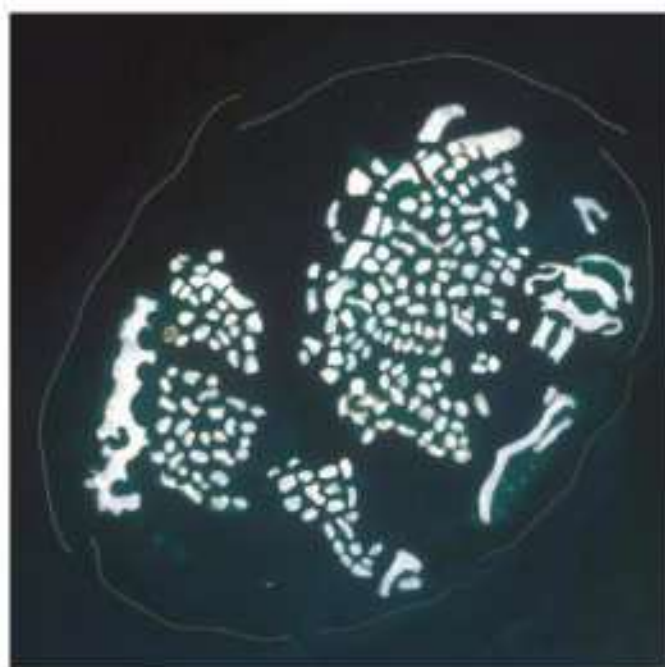
Ryc. VI.3.3. Hotel Burdż al-Arab w Dubaju kształtem przypomina żagłowiec.

Ryc. VI.3.4. Wyspy Palmowe pięknie prezentują się z lotu ptaka.

- **The World Islands** (czytaj: de ʔorld ajlənds) – archipelag około 300 sztucznych wysp przypominający mapę świata; kompleks znajduje się około 4 km od wybrzeża Dubaju; do utworzenia wysp zużyto 300 milionów m³ piasku oraz 50 milionów ton skał; powstały one z przeznaczeniem na sprzedaż dla najbogatszych ludzi świata, którzy wybudują tam swoje rezydencje wypoczynkowe; dotychczas większość wysp jest niezamieszkana.

Inne inwestycje w tym rejonie świata to sztuczny kompleks narciarski zbudowany na pustyni (Ski Dubai), Nabrzeże Dubaju (Dubai Waterfront, czytaj: ʔoterfront) – największe sztuczne nabrzeże na świecie, dzięki któremu linia brzegowa Dubaju powiększy się o 820 km, największy na świecie park rozrywki (Dubailand) czy największe na świecie centrum handlowe (Dubai Mall) o powierzchni 470 tysięcy m², mieszczące 15 galerii handlowych. Większość z tych projektów jest niedokończona, a w niemałym stopniu wpłynął na to światowy kryzys gospodarczy.

Ryc. VI.3.5. Zespół wysp The World Islands przypomina mapę świata.

Ryc. VI.3.6. Stacja narciarska Ski Dubai mieści się w olbrzymiej hali o długości 400 m, szerokości 80 m i wysokości 85 m.

Popularnym kurortem w tej części świata jest Szarm el-Szejk położony nad Morzem Czerwonym w Egipcie, w południowej części Półwyspu Synaj. Od lat 80. XX w. zaczęto tu rozbudowywać bazę hotelowo-turystyczną. Liczba ośrodków turystycznych wzrosła z 3 do 91 w okresie 1982–2000, a obecnie wynosi ponad

500. W 2007 r. w Szarm el-Szejk otwarto ogromny hotel z aquaparkiem, o łącznej powierzchni ponad 133 tysięcy m². Kurort stanowi także centrum kongresowe – odbywają się w nim spotkania przywódców światowych (m.in. pokojowe rozmowy w sprawie konfliktu bliskowschodniego) oraz fora ekonomiczne. Szarm el-Szejk jest znanym ośrodkiem sportów wodnych, na przykład nurkowania na rafie koralowej. W mieście powstają nowe osiedla apartamentowców, a zabudowa ma charakter willowy.

Ryc. VI.3.7. Kurort Szarm el-Szejk w Egipcie.

Kolejnym przykładem obszaru intensywnie zagospodarowanego pod względem turystycznym jest wyspa Bali w Indonezji. Do największych jej atrakcji należą piaszczyste plaże w otoczeniu lasów równinowych, wulkaniczne pasma górskie, klify morskie, tarasowe pola ryżowe na stokach gór, rafy koralowe i miejscowa kultura. Do lat 80. XX w. Bali była typowym regionem rolniczym, gdzie dominowała uprawa ryżu, kawy oraz rybołówstwo. Obecnie podstawą gospodarki jest turystyka. W ostatnich latach buduje się tu dużo hoteli pięciogwiazdkowych oraz luksusowych willi. W 2018 r. wyspa Bali przyjęła ponad 6,5 miliona turystów.

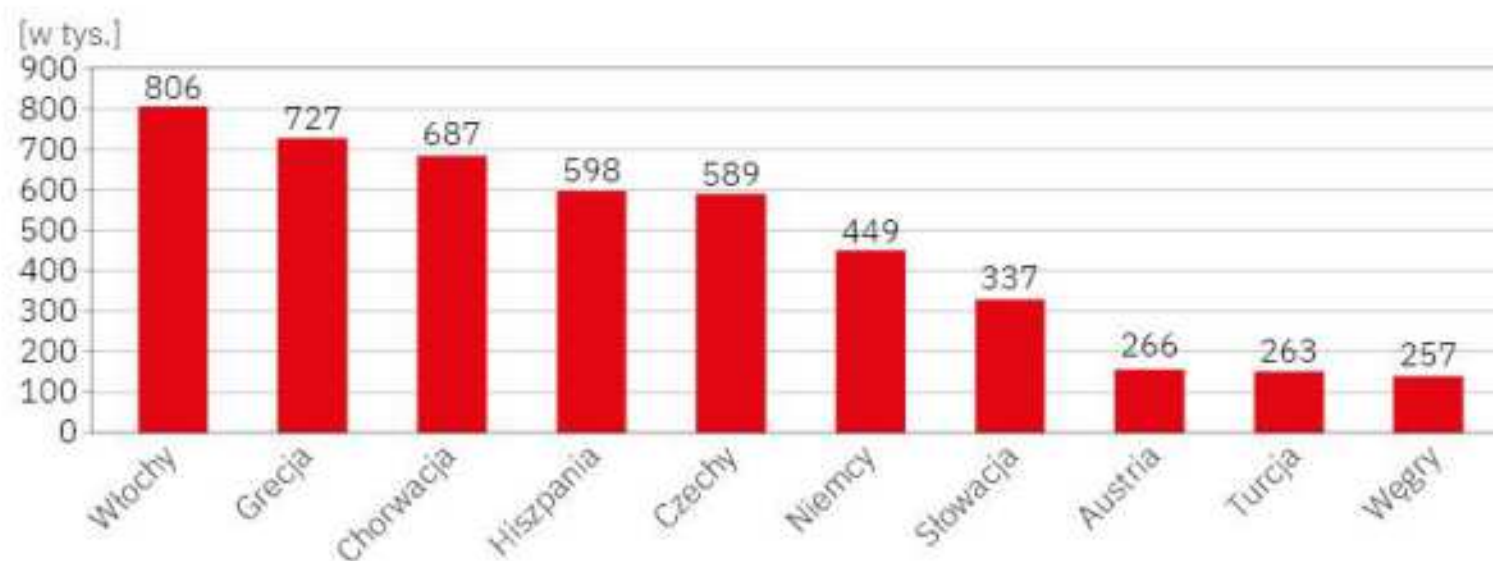

Ryc. VI.3.8. Widok na Candidasa Beach, Bali, Indonezja.

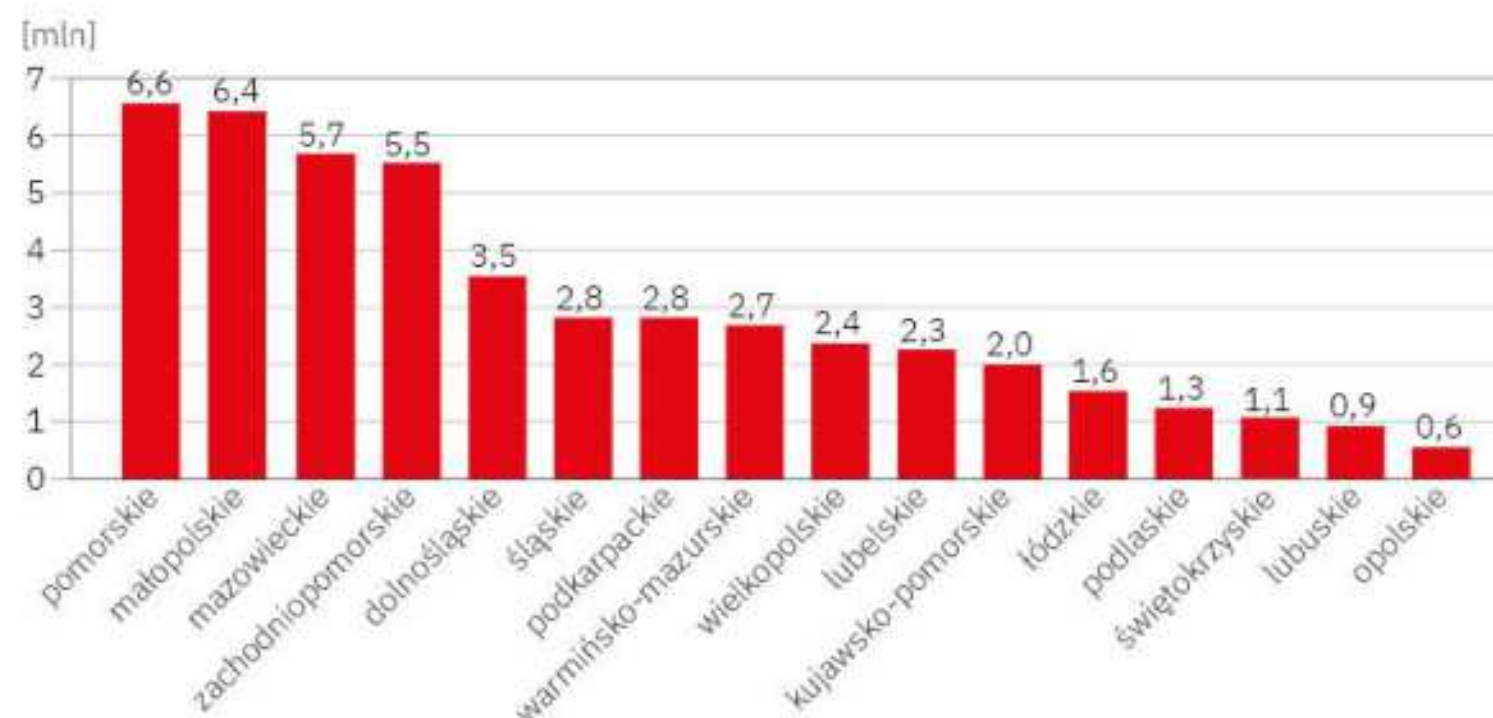
Wyjazdy turystyczne Polaków

W czasach PRL Polacy w celach turystycznych mogli wyjeżdżać głównie do innych państw socjalistycznych (Bułgarii, Rumunii, na Węgry czy do Jugosławii), gdyż granice były pilnie strzeżone, a paszportu nie wolno było trzymać w domu. Każdy zakup dewiz odnotowywano w książeczce walutowej, a ilość wywożonych walut zagranicznych limitowano i ściśle kontrolowano na granicy. Wraz z wprowadzeniem gospodarki rynkowej, wejściem do UE oraz liberalizacją przepisów granicznych i wzrostem zamożności Polacy zaczęli tłumnie odwiedzać inne państwa europejskie, a także kurorty położone w Afryce (Tunezja, Egipt) czy Azji (Riwiera Turecka).

W 2018 r. państwem najchętniej odwiedzanym w celach wypoczynkowych i rekreacyjnych były Włochy (ryc. VI.3.9.), a najczęściej wybieranym regionem – Riwiera Turecka (w Turcji). Polacy w podróżach zagranicznych podróżowali samolotem (51%) oraz samochodami (31% wszystkich podróży). W krajowym ruchu turystycznym dominowały województwa pomorskie i małopolskie (ryc. VI.3.10.).

Ryc. VI.3.9. Zagraniczne wyjazdy polskich turystów według odwiedzanych państw w 2018 r.
Źródło: Turystyka w 2018 roku, GUS

Ryc. VI.3.10. Natężenie krajowego ruchu turystycznego według województw w 2018 r.
Źródło: Turystyka w 2018 roku, GUS

Ryc. VI.3.11. Riwiera Turecka (Antalya), region najchętniej odwiedzany przez Polaków w 2018 r.

PYTANIA I POLECENIA

1. Wyjaśnij, dlaczego w przypadku turystyki krajowej polscy turyści najchętniej podróżują do województw pomorskiego i małopolskiego.
2. Przedstaw atrakcje turystyczne wybranego zagranicznego regionu chętnie odwiedzanego przez polskich turystów.

Indeks

A

aglomeracja 85
 monocentryczna 86
 policentryczna 86
agroturystyka 90
akwakultura 157
anekumena 49
apartheid 67
Arabska Wiosna 28, 211

B

baby-boom 50
Bank Światowy 18
bawełna 142
baza
 energetyczna 164
 surowcowa 162
Beneluks 62
bezrobocie
 ukryte 117
 strukturalne 117
biotechnologie 119
brexit 21
budowla 173
budownictwo 173
buraki cukrowe 140
bydło 146

C

cyberprzestępczość 122

D

deforestacja 90
deindustrializacja 171
depopulacja 52, 95
depresja urodzeniowa 70

dezintegracja 23
dochód narodowy 196
Dolina Krzemowa 167
drenaż mózgów 63
dystrykty przemysłowe 167
działalność badawczo-rozwojowa 120
dzierżawa 131

E

ekskława 8
ekumena 49
elektrownie
 cieplne 188
 jądrowe 188
 wodne 188
emigracja 59
energetyka alternatywna 188
enklawa 8
Europejska
 Wspólnota Energii Atomowej (Euratom) 19
 Wspólnota Gospodarcza (EWG) 19
 Wspólnota Węgla i Stali 19
europejski banan 46
Europejski
 Bank Centralny 21
 Bank Inwestycyjny 21

F

faza
 innowacji 166
 produkcji masowej 166

G

gaz ziemny 182
gęstość zaludnienia 48
globalizacja 103

gospodarka
 centralnie planowana 109
 oparta na wiedzy (GOW) 119
 rabunkowa 41, 153
 wolnorynkowa 91, 111
gospodarstwo dwuzawodowe 92
grupa
 etniczna 65
 etnograficzna 65
 G8 39

H

herbata 143
hodowla
 glonów 157
 perłopławów 157
 ryb 156

I

imigracja 59

J

jam 140

K

kakao 144
kapitał ludzki 123
kawa 143
klastry przemysłowe 167
Komisja Europejska 21
komunikacja 198
konflikt
 bałkański 25
 bliskowschodni 27
 między Rosją a Ukrainą 26
 zbrojny 23
konflikty w Afryce 30
konsumpcjonizm 106
korporacja 104

krajobraz rolniczy 89
ksenofobia 67
kukurydza 139

L

lesistość 150

Ł

ład przestrzenny 176
łowiska ryb 158

M

maniok 140
mapa polityczna 8
megapolis 86
megamiasta 86
metysi 64
Międzynarodowy Fundusz Walutowy 18
migracja 59
 ludności 59
 netto 61
 zastępcza 59
 konsekwencje 60
mniejszość
 etniczna 65
 narodowa 65
mulaci 64
mur pruski 177

N

nanotechnologie 119
naród 65

O

obszar metropolitalny 86
odmiany ludzkie 64
 europeidalna 64
 mongoloidalna 64
 negroidalna 64

oliwki 142
Organizacja Narodów Zjednoczonych (ONZ) 16
organizacje międzynarodowe 16

P

Pakt Północnoatlantycki (NATO) 17
państwo 8
Państwowe Gospodarstwa Rolne (PGR) 109
parki
 naukowe 167
 technologiczne 167
Parlament Europejski (PE) 21
pasażerokilometr 199
poziom
 edukacji 124
 kultury rolnej 133
 umieralności 54
pracoholizm 106
procesy
 demograficzne 44
 kolonizacyjne 50
Produkt
 Krajowy Brutto (PKB) 33
 Narodowy Brutto (PNB) 33
przeciętna długość życia 54
przemysł
 materiałów budowlanych 176
 wysokich technologii 165
przyrost
 rzeczywisty ludności 52
 naturalny ludności 52
pszenica 137

R

Rada
 Europejska 21
 Unii Europejskiej 21
rasizm 66
reemigracja 59

reindustrializacja 173
repatriacja 59
restrukturyzacja 111, 170
rewolucja
 informacyjna 98
 przemysłowa 41, 50, 98
 rolnicza 50
rolnictwo 128
 ekologiczne 92
 ekstensywne 132
 intensywne 132
 szanse rozwoju 92
 uprzemysłowione 100
 zrównoważone 95
ropa naftowa 179
rośliny
 bulwiaste 139
 cukrodajne 140
 dnia długiego 129
 oleiste 141
rozmieszczenie ludności 44
różnorodność biologiczna 89
ruch turystyczny 211
rybactwo
 morskie 156
 śródlądowe 156
rybołówstwo 155, 158
rynek pracy 114
ryż 138
rzepak 142

S

saldo migracji 52, 61
sektory gospodarki 99
siła
 nabywcza pieniądza (PPP) 34
 robocza 71
słonecznik 142
soja 141
społeczeństwo informacyjne 120
Spółdzielcze Kółka Rolnicze (SKR) 109

stolica państwa 8
stopa
 analfabetyzmu 77
 bezrobocia rejestrowanego 116
strategia srebrnej gospodarki 75
strefa
 Schengen 112
 wolnego handlu 18
struktura
 demograficzna 44
 produkcji przemysłu 165
 własnościowa ziemi 131
subekumena 49
szachulec 177
szynowy transport podziemny 200

T

technologie
 cyfrowe 119
 informacyjne 119
technopolia 167
terroryzm 31
terytoria zależne 8
tonokilometr 199
transport
 lądowy 199
 powietrzny 207
 przesyłowy 204
 samochodowy 202
 wodny śródlądowy 206
Trybunał Sprawiedliwości 21
trzcina cukrowa 140
trzoda chlewna 146
turystyka 211
tytoń 144

U

ubytek
 naturalny ludności 57
 rzeczywisty ludności 52

umieralność niemowląt 58
Unia Europejska 19, 94
urbanizacja 79
 demograficzna 79
 ekonomiczna 79
 przestrzenna 79
 społeczna 79
 wsi 93
usługi 194
 komunikacyjne 199
uzależnienie 122

W

walory turystyczne 211
węgiel 184
 brunatny 185
 kamienny 184
wielowymiarowy czynnik ubóstwa (MPI) 38
własność
 indywidualna 131
 państwowa 131
 spółdzielcza 131
 wspólnotowa 131
wojna
 domowa w Syrii 28
 w Zatoce Perskiej 29
wskaźnik
 rozwoju społecznego HDI 36
 skolaryzacji 77, 123
 ubóstwa społecznego HPI 38
 wzrostu gospodarczego 34
Wspólnota Europejska (WE) 19
współczynnik
 aktywności zawodowej 115
 feminizacji 68
 gęstości zaludnienia 48
 przyrostu naturalnego 57
 urbanizacji 80
wykluczenie społeczne 67, 91
wylesianie 152
wzrost gospodarczy 34

Z

zalesianie 152
zambosi 64
zapobieganie dyskryminacji 67
ziemniaki 139

Ź

źródła
 alternatywne 187
 energii 178
 konwencjonalne 187
 nieodnawialne 178
 odnawialne 178

Ż

żegluga morska 206